

श्रीमद् मुनि बुद्धिसागरलुक्त
श्री
आत्मप्रदीप.

विवेचनकार,

दोसी मणिलाल नथुभाध जी. એ.

અમદાવાદ.

श्री सत्यविजय प्रिन्टींग प्रेस, पांयडूवा नवा दरवाग—अमदावाद.

૧૯૦૯

મુદ્દ્ય ૦-૮-૦૦.

અધ્યાત્મમાર્ગ તરફ અધિક રૂચિ ધરાવતા

વૈરાગ્યના સાચા પ્રેમી

સરળ અને સંતુષ્ટ સ્વભાવી

મારા

સહગત પૂજ્ય પિતાશ્રી

જીઓએ

ખીન્નઓને કરેલા આત્મજ્ઞાન સમ્બન્ધીના બોધે એવાંજ પુસ્તકો વાંચવા-
વિચારવાનો મારામાં બાલ્યાવસ્થામાં શોખ ઉત્પન્ન કર્યો,

તે

પરમ ઉપકારી પિતાશ્રીને

આ

તેમજીજ પ્રેરેલી તત્ત્વરૂચિના ફળરૂપ

લઘુ પુસ્તક

અર્પણુ હો !

વિવેચનકાર.

Let there be many windows in your soul
That all the glory of the universe
May beautify it. Not the narrow pane
Of one poor creed can catch the radiant rays
That shine from countless sources. Tear away
The blinds of superstition: let the light
Pour through fair windows, broad as truth itself
And high as heaven.....Your heart
Shall turn to truth and goodness as the plant
Turns to the sun.....be not afraid
To thrust aside half truths and grasp the whole.

Ralph-Waldo-Trine.

Truth is within ourselves, it takes no rise;
From outward things, whate'er you may believe.
There is an inmost centre in us all;
Where truth abides in fulness.

Browning.

He that has light within his own clear breast,
May sit in the centre and enjoy bright day;
But he that hides a dark soul and foul thoughts,
Benighted walks under the midday sun.

Milton.

પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક વાચકવર્ગ સન્મુખ મૂકતાં પૂર્વે ઉપોદ્ધાત રૂપે આ પુસ્તક સંબંધી જે બોલ લખવાની જરૂર વિચારૂં છું. મુનિશ્રી બુદ્ધિસાગરજી જેમતું લક્ષ જેનોમાં આત્મજ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા તેમજ હાલમાં જીર્ણપ્રાયઃ થયેલી યોગ વિદ્યાનો પુનરુદ્ધાર કરવા તરફ ધીજા વિષયો કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં છે, તેમજ આ ગ્રન્થતું સંસ્કૃત મૂળ તથા ટીકા લખેલાં છે. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થ પ્રથમ સમાધિ શતક સાથે તેમજ છપાવ્યો હતો. આ ગ્રન્થ સો શ્લોકનો હોવાથી આત્મપ્રદીપશતક નામને તે વધારે પાત્ર છે.

૧૯૦૮ ના ડીસેમ્બર માસમાં તેમજ મને લખી જણાવ્યું કે, તમે આ આત્મ પ્રદીપ ગ્રન્થ ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં લાંબું અને બોધદાયક વિવેચન લખો તો જન સમાજને તેથી વિશેષ લાભ થઈ શકે, કારણકે મૂળ સંસ્કૃત વાંચી તથા સમજી શકે એવા જેનો આપણામાં બહુ થોડા છે, અને તમે આ કામ બહુ સારી રીતે કરી શકશો. આ સૂચના મને યોગ્ય લાગવાથી મેં ઉપાડી લીધી, અને ૧૯૦૯ના જાન્યુઆરીમાં આ વિવેચન લખવાનો આરંભ થયો. પુરતા અવકાશને અભાવે તેમજ કેટલાએક શ્લોકના વિવેચન લખવા પૂર્વે પુષ્કળ વિચાર કરવો પડતો હોવાથી જુન આખરે તે વિવેચન પૂર્ણ થયું અને તે હવે છપાઈ પહાર પડે છે.

૬

મુનિશ્રી બુદ્ધિસાગરજીએ આ વિવેચન અથથી ઇતિસુધી બરાબર કાળજીપૂર્વક તપાસી આપ્યું છે, તે સાથે જૈન શૈલિ અનુસાર લખાયેલા આ વિવેચન માટે પુરતો સંતોષ પ્રદર્શિત કરી જણાવ્યું હતું કે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ અંગ્રેજી ભણેલા અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળા આત્માઓને વિશેષ રૂચિકર આ વિવેચન થશે.

આ વિવેચનની ઉત્પત્તિ સંબંધી આટલું જણાવી હવે આ અન્યમાં આવેલા વિષય સંબંધી કાંઈક નિવેદન કરીશ. અન્યતું નામજ સૂચવે છે તેમ જૈન દષ્ટિએ આત્મ તત્ત્વ કેવું છે, તે નિરૂપણ કરવાનો આ અન્યનો ઉદ્દેશ છે. જે કે પ્રસંગે પ્રસંગે જૈન ધર્મને લગતા અનેક મુદ્દાઓ આ અન્યમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે, છતાં તે સર્વનો ઉદ્દેશ આત્મસ્વરૂપ સમજાવવાનો અને આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા નિમિત્તે જુદાં જુદાં સાધનો દર્શાવવાનો છે.

આ વિવેચન એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી લખવામાં આવ્યું છે કે ગમે તે જૈન-જૈન તો શું પણ દરેક ધર્મજિજ્ઞાસુ-પોતાના આત્માને હિતકર બોધ તેમાંથી ગ્રહણ કરી શકશે, એમ સકારણ આશા રાખવામાં આવે છે. આ સાથે જણાવવું પડે છે કે દરેક જૈન અન્યમાં એટલા બધા સાંકેતિક યા પારિભાષિક (technical) શબ્દો વપરાય છે કે સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર જૈન પણ તે સમજી શકતો નથી તો પછી ખીજા ધર્મવાળા તો તે હાથમાં પણ શી રીતે ધરી શકે ? આ મુશ્કેલી દૂર કરવાને જેમ બને તેમ આછા સાંકેતિક શબ્દો આ વિવેચનમાં વાપરવામાં આવેલા છે; અને જ્યાં જ્યાં વાપરવામાં આવેલા છે, ત્યાં ત્યાં તેનો એવી રીતે ઉપ-

૭

યોગ કરવામાં આવેલો છે કે આગળ પાછળના સંબંધ ઉપરથી તેનો અર્થ સુગમ રીતે સમજી શકાય.

સર્વ નાશવંત પદાર્થોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન દેહોમાં એક વસ્તુ અમર અને નિત્ય છે—તે આત્મા છે. આત્માની શક્તિ અનંત છે “ અવ્યા સો પરમવ્યા ” એ પરમ વાક્ય આપણને જણાવે છે કે આપણો આત્મા તેજ પરમાત્મા છે.

પરમાત્મા અને આપણો આત્મા સત્તામાં—સ્વરૂપમાં એક સરખા છે. માટે આત્મભળણ અપરિમિત છે. દરેક આત્મામાં પરમાત્મા થવાની સત્તા રહેલી છે, માત્ર તિરોહિત (ગુપ્ત) શક્તિઓ પ્રકટ કરવા પુરતુંજ કામ કરવાતું છે. તે શક્તિઓ પ્રકટ કરવાને કયાં કયાં સાધનોની આવશ્યકતા છે, તથા મનોનિગ્રહ અને ઈન્દ્રિયસંયમ શી રીતે થઈ શકે, વળી ધ્યાન શી રીતે કરવું, એવા એવા અનેક મુદ્દાઓ આ પુસ્તકમાં ચર્ચવામાં આવેલા છે. જડવાદી (materialist) અથવા નાર્સિકને પણ આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિ તથા પુનર્જન્મની સિદ્ધિ કરી આપવા કેટલાક શ્લોકમાં પુરતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

અન્ય વિવેચનના સંબંધમાં વિશેષ લખવું તે આત્મ-શ્લાઘારૂપ લાગતું હોવાથી તેના ઉપર ખ્યાલ બાંધવાતું કામ વાચક વર્ગને સોંપવુંજ ઠીક ગણાશે.

રતનપોળ, અમદાવાદ. }
આષાઢી પૌષ્ણિમા, ૧૯૬૫. } લી. વિવેચનકાર.

દોસી મણિલાલ નથુભાઈ. બી. એ. કૃત

આત્મપ્રદીપતુ' વિવેચન	૦—૮—૦
અર્હન્નીતિતુ' ભાષાંતર	૧—૮—૦
ગુરુદર્શન અથવા ખરાસુખની કુંચીઓ. }			૦—૬—૦
જ્ઞાન માહાત્મ્ય.	૦—૩—૦
સચ્ચે મુલકી કુંજિયાં (હિન્દી ભાષામાં)	૦—૮—૦
જૈન ધર્મ	૦—૧—૦
શાંતિતુ' સ્થળ	૦—૧—૦
બહોર હ્રીમ્મત	૦—૧—૦
ધર્મ બિન્દુ (હરિભદ્ર સૂરિકૃત) સંપૂર્ણ વિવેચન સાથે			છપાય છે.

શુભદયા

આત્મનિરીક્ષણ

”

મફત.

મળવાનું ઠેકાણું, કતારિ પાસેથી.

રત્નપોળ, અમદાવાદ.

आत्मप्रदीपः

स्वोपज्ञटीकासहितः

श्लोकः

हृदि ध्यात्वा गिरामीशं गुरुं तत्त्वार्थबोधकम् ॥
आत्मप्रदीपनामानं ग्रन्थं विस्तारयाम्यहम् ॥१॥

टीका मङ्गलाचरणम्.

श्लोकः

पार्श्वनाथ तवालम्बात् का वराकी भवव्यथा ॥
मातुर्हृद्गुस्थितार्भस्य शक्रादपि न हेलना ॥ १ ॥

ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहव्यूहसमाप्त्यर्थं स्वेषुदेवतास्तवन पुर-
स्सरं प्रतिजानीते ग्रन्थकारः । हृदीत्यादिना गिरां भगवत्के-
वलिवचनानामीशं जिनवरं हृदि ध्यात्वा मनागपि बाह्यवृत्या
ध्यानं माभूदिति हृदीत्याह । तेन भगवन्निष्ठरत्नत्रयादिगुणै-
रात्मानं तन्मयं कृत्वा च तादात्म्यैकतानतया भगवत्यादरा-
तिशयोऽभिधित्सितः । मातार्भकामिव यो गुरुरमृतवर्षिण्या
दृष्ट्याऽभिषिञ्चन् तत्त्वार्थं शिक्षयांचक्रे तमपि ग्रन्थादौ
स्मरति गुरुं तत्त्वार्थबोधकमिति । तत्त्वानां जीवादिमोक्षा-
न्तानां सम्यक्प्रकाशकस्तं ननु जिनवरे ध्याते गुरु

ध्यानन्तु गोपृष्ठानुयायिवत्सधावनायितत्वादर्थान् सेत्स्यति
 (पुष्टैः प्राणैः पोष्यते सर्वकाय इति) न्यायादिति
 चेत्सत्यं तच्चज्ञाने येषां पुस्तक स्थानादीन्पुपयुञ्जते । तेपि
 भ्रशस्यन्त किमुत माक्षद्वोधयिता गुरुः । अनुष्टुप् (सर्व
 संसाग्णिं मौख्यं संद्वीभूतं भवेद्यदि बोधजन्यस्य मौख्यस्य
 कलां नार्हति षोडशीमि) त्युक्तेर्ज्ञानदातुर्यावती स्तुतिः सा
 सर्वोप्यल्पीयसीति विस्तारायिष्यामो विषयायसर । गुरुमित्यु-
 क्तेऽपि तत्पर्यर्थे बोधकमित्युक्त्या मातापित्रोर्विद्याचार्यार्थानामपि
 सम्यग्ज्ञानदातुरेव प्राधान्यं सूचितम् । आत्मप्रदीपेति आत्मा-
 प्रदीप्यते येनाऽऽत्मानंवाप्रदीपयतीत्यात्मप्रदीपस्तन्नाम यस्य
 स आत्मप्रदीपनामा तं । आत्मज्ञानदस्यवो हि लौकिककार्यार्थ-
 सक्तयः (गुह्यं संवेष्ट्य मयायमात्मा सत्कोटकेभ्यः किमुना-
 र्पितो मे) इत्युक्तं ननु सर्वज्ञप्रणीतशास्त्रमेवादरुद्ध्या प्रेक्षा-
 वन्तः प्रेक्षन्ते । इति सृतं वो नवीनप्रयासैरित्यत आह विस्तार
 यामीति—कीर्त्तव्यवृक्षन्यायेनातिगहनं सर्वज्ञोक्तमेव बालबो-
 धार्थं विशदीकरोमि नतु निर्मूलं रचयामीति भावः । ननु भो
 अप्युज्यमानेऽपि अस्मदि उत्तमपुरुषानुशासनाद् व्यर्थमहमिति
 पदमिति चेत्तृण पूर्वकालिकसमानवर्तकत्वात् क्त्वाप्रत्ययप्रकृतेर्ये
 भगवन्निष्ठुरत्नत्रयादिगुणारतद्ध्यानवानहमिति स्मारितम् ?

आत्म प्रदीप.

अर्थ—वाष्पिना स्वामी सर्वज्ञ तीर्थंकर भगवाननु

૩

અને તત્ત્વના અર્થના જાણકાર ગુરુનું હૃદયથી ધ્યાન કરીને આત્મપ્રદીપ નામનો ગ્રંથ હું વિસ્તારું છું ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પ્રારંભેલું કાર્ય નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થાય તે હેતુથી શિષ્ય સંપ્રદાય પ્રમાણે, ગ્રંથકર્તા મંગલાચરણરૂપે પ્રથમ ઇષ્ટદેવની અને ગુરુની સ્તુતિ કરી અથ લખવાનો આરંભ કરે છે.

કેવળી ભગવાને પ્રરૂપેલી વાણીના સ્વામીનું એટલે અર્હત પ્રભુનું પ્રથમ ગ્રંથકર્તા હૃદયથી સ્મરણ કરે છે. ચોત્રીશ અતિશયવાળી વાણીના પ્રરૂપક જીનેશ્વર ભગવાન છે. તેમણે કેવળજ્ઞાનદ્વારા જાણાયલા સર્વ માવેનો લોકોને ઓધ આપી પોતાનું વાગીશપણું સિદ્ધ કર્યું છે, નાગ દ્વેષ અને સકલ કર્મ સમૂહને જીતેલા હોવાથી તે જીનેશ્વર કહેવાય છે. તેવા જીન ભગવાનને પ્રથમ વંદન કરી ગ્રંથકર્તા ગુરુનું ધ્યાન કરે છે. ગુરુનું લક્ષણ પણ આજ સ્લોકમાં આપેલું છે, તત્ત્વાર્થને જાણવાવાળા ગુરુપદને લાયક છે. વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ તે તત્ત્વ. (તસ્ય મા વસ્તત્ત્વમ્) તે તત્ત્વના અર્થને સમ્યક્ રીતે જે જાણે તે ગુરુ કહેવાય તેવા ગુરુને પણ ગ્રંથકર્તા ગ્રંથારંભે નમસ્કાર કરે છે, કેવળ બાહ્ય નમસ્કાર નહિ કરતાં હૃદયથી તેમનું ધ્યાન ધરે છે, તેમના પ્રતિ ભક્તિની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. આ રીતે દેવ અને ગુરુનું ધ્યાન કરી, તેમના ધ્યાનથી શબ્દ થયેલી ચિત્તવૃત્તિ વડે ગ્રંથકર્તા “ આત્મપ્રદીપ ” નામનો ગ્રંથ રચવાનો આરંભ કરે છે.

આત્મપ્રદીપ એ નામની સાર્થકતા આપણે વિચારીએ.

૪

અંધકારમાં રહેલી વસ્તુ શોધવાને જેમ બાહ્યદીપકની જરૂર છે, તેમ અજ્ઞાનને લીધે નહિ જણાયેલા આત્મતત્ત્વને જણાવનાર દીપક સમાન આ ગ્રન્થ છે. જેથી આત્માતું સ્વરૂપ સમજાય અને આત્મજ્ઞાન થાય તેવા માર્ગને દશાવનાર આ ગ્રન્થ હોવાથી આત્મપ્રદીપ નામ યોગ્યજ છે. આ ગ્રન્થ એકાદ વૃત્તિથી સંપૂર્ણ વાંચવાથી તેની ખાત્રી થશે. આ જગત્માં જૈનધર્મમાં આ સંબંધી અનેક ગ્રન્થો છે, તોપણ તે એટલા બધા કઠિણ છે કે સામાન્ય જન તે ગ્રન્થોનો લાભ લેઈ શકે તેમ નથી, માટે તેવા આછું જ્ઞાન ધરાવનારા તત્ત્વગ્રાહકોપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી ગ્રન્થ કર્તા આ ગ્રન્થ લખવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે; અને તેમાં મોટા મોટા વિષયો સરલ ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. ॥ ૧ ॥

અવતરણમ્—અનાદિકાલાદ્યાવધિ સંસારદુઃખદવાગ્નિ
પાપચ્યમાનમાત્માનમુદ્ધર્તુમિચ્છયોપદિશન્તં ધર્મદીક્ષાગુરું કા-
ભિર્વાગ્ધર્મણાં વિવર્ણયામીતિ નેત્રે નિમીલ્યાડપ્યપશ્યન્નુપમાનં
પ્રસિદ્ધૈરેવ કલ્પવૃક્ષાદિભિર્વ્યતિરેકાલઙ્કારદ્વારા ગુરું સ્તૌતિ ક-
લ્પદ્રુત ઇતિ ॥

શ્લોક:

કલ્પદ્રુતોઽધિકો યસ્ય વા ચિન્તામણિરત્નતઃ ॥
ધર્મકામાર્થસાધીયાન્ પ્રતાપો મુક્તિદાયકઃ ॥૨॥

कल्पद्रुतोऽक्षया चिन्तामणिरत्नतः यस्य प्रतापोऽधिक इत्यं-
 न्वयः । व्यतिरेकसाधकमग्रे हेतुगर्भविशेषणद्वयं धर्मकामार्थ-
 साधीयानिति मुक्तिदायक इति च कल्पद्रुत इति कल्प-
 द्रुमपेक्षयाधिकः प्रताप इत्यर्थात् महिमादिशब्दमपहाय प्रताप
 शब्दोक्त्या व्युत्पत्तिलब्धार्थेनैव व्यतिरेकः सिद्धस्तथाहि प्र-
 पूर्वकसन्तापार्थकतपधातोर्भावे घञ् तेनाष्टकर्ममहाशत्रूणां स-
 न्ताप पूर्वकं (ध्वंसपूर्वकं) शुद्धचैतन्यमर्थः शब्दशक्त्यैव
 लभ्यते कल्पवृक्षस्तु कल्पितं पुत्रकलत्रद्रविणादिकं द्रवति द-
 दाति नहि कचिदपि मोक्षं ददत् कल्पवृक्षो दृष्टः श्रुतो वास्ति
 अन्यैरप्युक्तं (तमेव विदित्वाति मृत्यु मेति नान्यः पन्था वि-
 द्यते अयनाय) इति (ऋते ज्ञानान्न मुक्तिरि) ति च श्रुतेः
 इत्यभिप्रेत्यैव मूले मुक्तिदायक इत्युक्तम् ।

ननु सिद्धेऽपि व्यतिरेके चिन्तामणिरत्नं किमर्थमुपात्तं
 मूले इति चेद् ब्रूमः मह्यं देहि मह्यं देहीतिवचनविषयं ददाति
 कल्पवृक्षश्चिन्तामणिस्तु वचनोच्चरणमन्तरेणैव चिन्तितमेव ददा-
 तीति कल्पवृक्षपेक्षयाधिकादपि चिन्तामणेर्गुरुप्रतापोधिक इत्य-
 तिशयबोधनार्थमिति । ननु मोक्षस्य सर्वोत्तमत्वात् कथं धर्माद-
 पि पूर्वं पाठो नापाठि ? सत्यं धर्मस्य मोक्षोद्भवेऽपि हेतुत्वाद्
 धर्मस्यैव पूर्वं पाठ उचितोऽन्ते प्राप्यत्वान्मोक्षस्यान्त एव पाठ
 उचित अत एव (जीवाजीवास्त्रवन्धसंवरानिर्जरामोक्षास्त-
 त्वमिति) अन्ते मोक्ष पाठः शास्त्रकृतामुपास्वात्याचार्याणां

૬

સંગચ્છતે કથમન્યથા તૈરપિ મોક્ષપૂર્વકા જીવાદિ પદાર્થા ન
કથિતા ઇતિ ત્વમેવ વદેતિ ॥ ૨ ॥

અવતરણુ:—ધર્મનું જ્ઞાન આપનાર સદ્ગુરુ છે. ગુરુ વિના ગુરુદેવની કૃપા વિના સદ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. જેમ માણસને ચક્ષુ હોય પણ કોઈ પણ પદાર્થ જોવામાં સૂર્યના પ્રકાશની સહાયતાની જરૂર છે, તેમ શાસ્ત્ર હોય પણ તે સમજવામાં ગુરુરૂપ સૂર્યની આવશ્યકતા છે, માટે પ્રથમ ગુરુની સ્તુતિ ગ્રન્થ કર્તા કરે છે.

અથ—જેનો પ્રતાપ કલ્પદ્રુમ અથવા ચિંતામણિ રત્ન કરતાં અધિક છે, અને ધર્મ, કામ, અને અર્થને સાધવાવાળો અને સુક્રિત આપનાર છે. ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—કલ્પદ્રુમ અથવા કલ્પવૃક્ષ માગેલા પદાર્થને આપનારો ગણવામાં આવે છે, કલ્પવૃક્ષ પુત્ર, કલત્ર, ધન, વસ્ત્ર વગેરે બાહ્ય પદાર્થોને આપવાવાળો છે, પણ કદાપિ કલ્પવૃક્ષથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થઈ હોય, એવું સાંભળવામાં અથવા જોવામાં આવેલું નથી. પણ ગુરુ તો અનંત સુખ અને શાસ્ત્ર આનંદના સ્થાનરૂપ મોક્ષને મેળવવામાં કારણભૂત હોવાથી તેમનો પ્રતાપ કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ વિશેષ છે. કલ્પવૃક્ષ આ જગતના પદાર્થોને આપી શકે પણ ખરી આત્મિક રૂદ્ધિ તો ગુરુજ આપી શકે. તેમના વિના તે આપવા કેઈ પણ સમર્થ નથી. કલ્પવૃક્ષ કરતાં ગુરુનો પ્રતાપ વિશેષ છે એટલુંજ નહિ પણ ચિંતામણિ રત્ન કરતાં પણ તેમનું માહાત્મ્ય વિશેષ છે. કલ્પવૃક્ષ અને ચિંતામણિ રત્નમાં મોટો ભેદ એ છે કે કલ્પવૃક્ષ માગેલી વસ્તુ આપે

૭

છે, ત્યારે ચિંતામણિ રત્ન તો મનમાં ચિતવેલી—ધારેલી વસ્તુને તરત આપે છે. પણ આ સંબંધમાં વિચારવું કે કલ્પવૃક્ષ અને ચિંતામણિ રત્ન એ જડ પદાર્થ છે, અને જડપદાર્થ જડવસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે, પણ આત્મિક રિદ્ધિ તે કદાપિ આપી કે અપાવી શકે નહિ તે અપાવનાર તો જીવતા ગુરૂ છે. માટે ગુરૂનું માહાત્મ્ય અદ્ભુત છે, તે માહાત્મ્યનું વર્ણન શબ્દદ્વારા કદાપિ થઈ શકે તેમ નથી

આ જગતમાં ચાર પુરૂષાર્થ ગણવામાં આવેલા છે. તેમનાં નામ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે. ગુરૂના પ્રતાપ એટલો બધો છે કે તે ધર્મ, અર્થ, કામ સાધનારો થઈ શકે છે, ભાવાર્થ એ છે કે ગુરૂપ્રતાપથી ગુરૂકૃપાથી માણસ આ જગતમાં ધર્મ સંબંધી કાર્ય કરી શકે છે, અર્થ--ધન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યનો સૌથી ઉત્તમેત્તમ પુરૂષાર્થ મોક્ષ તે પણ ગુરૂ પ્રતાપથી મળે છે. આ રીતે વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે ગુરૂપ્રતાપથી ચારે પુરૂષાર્થ સધાય છે. એક પણ પુરૂષાર્થ જેની સહાયતા વડે સાધી શકાય, તે પુરૂષનો પણ ઉપકાર આપણે વાળી શકવા સમર્થ થતા નથી, તો પછી જેની કૃપા વડે અને જેના પ્રતાપ વડે ચાર પુરૂષાર્થ સહજમાં સાધી શકાય તેવા ગુરૂની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તે ઓછી કહેવાય ॥ ૨ ॥

અવતરણમ્—દુરવગમશાસ્ત્રમર્મ નો વિદન્તિ સર્વે યે સહસ્રે-

८

षु दशविंशा विदन्तोपि न ह्यन्यान्वेदयितुं समर्था ईशाना अपि नहि सर्वानाबालवृद्धेभ्यः किन्तु कतिचिदेव जन्मान्तराभ्यस्तशास्त्रान् पञ्चषान् तत्राप्यध्यनाध्यापनकालः कीदृशैः क्लेशैरतिवाह्यत इत्यत्रानुभूतश्रमा एव प्रमाणमित्यन्येभ्यो व्यतिरेकं दर्शयति यस्येति

यस्याशिषो जडः शिष्यो भूतले पण्डितो भवेत् ॥
गुरुः पार्श्वमणिर्ज्ञेयः सेव्यः स्तुत्यः सदा मुदा ॥३॥

टीका—यस्य गुरोराशीर्वादादेव न त्वन्यवद् पाठनात् जडो महामन्दबुद्धिरपि शिष्यः भूतले न हि स्वगृहे ग्रामे देशे वा पण्डितो भवेत् स्वयमसंशयानो निःसंशयत्यन्यान् संशयानानित्यर्थः दार्ष्टान्तिकं दृष्टान्तमुद्रया स्पष्टयति गुरुरिति । स गुरुः पार्श्वमणिर्ज्ञेय इत्यतः सदा सेव्यः पादवन्दनाज्ञाकरणतरलनेत्रनिरीक्षणादिना मुदा स्तुत्यः ॥ अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकयेत्यादिना । अथ भावः पार्श्वमणिः स्वसम्पर्कमात्रेण धात्वधमं लोहं चक्रवर्तिमुकुटाहं सुवर्णं करोति ॥ तद्वद् गुरुरपि पुरुषाधमं हस्तेन शिरः सृष्ट्वा राजाधिराजपूज्यं करोतीति तत्कृपाकटाक्षप्रतीक्षमाणो गुरुसेवापरायणो भवेदिति निदर्शनं चात्र मृन्मयं द्रोणगुरुं सेवमानो भिल्लो धानुष्काग्रेसर आसीदिमं दृष्ट्वाऽर्जुनोऽपि विसिस्मिय इति कथानुयोगविदां नातिपरोक्षम् अन्यमतेऽपि एवं

૧.

(यस्य देवे पराभक्ति र्थथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते ऽकथिता
 ष्टयाः प्रकाशन्ते महात्मन इति) ॥ ३ ॥

અવતરણુ:—ગુરૂની અશિષથી કેટલો બધો અવ-
 ણુનીય લાભ થાય છે, તેમજ ગુરૂ તરફ શિષ્યે કેવી ભ-
 ક્તિ રાખવી જોઈએ, તે દર્શાવતાં અંથકાર લખે છે કે:—

અર્થ—જેની અશિષથી આ જગતમાં જડ શિષ્ય
 પણ પંડિત થાય, તે ગુરૂને પાશ્વમણિ સમાન ગણવા;
 અને આનંદથી તેમની સદા સેવા અને સ્તુતિ કરવી ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—ગુરૂની આશિષથી, ગુરૂના હૃદયના પ્રેમ-
 થી મંદ બુદ્ધિવાળો શિષ્ય હોય તે પણ આખા જગતમાં
 પ્રશંસા પામે તેવો પંડિત થાય છે. ગુરૂની આવી આ-
 શિષ મળવી તે કામ સુગમ નથી. જ્યારે ગુરૂનું બહુમાન
 શિષ્ય ભક્તિથી કરે છે, ત્યારે ગુરૂના હૃદયમાંથી સ્વાભાવિક
 રીતે પ્રેમનો પ્રવાહ સ્કુરે છે. આ પ્રવાહને જગતમાં આશિષનું
 નામ આપવામાં આવેલું છે. ગુરૂનું બહુમાન અને વિનય બંને
 કરવાં જોઈએ. બહુમાન હૃદય ઉપર આધાર રાખે છે, અને વિનય
 બાહ્ય આચારમાં સમાયેલો છે. કેટલાક શિષ્યો બાહ્ય વિ-
 નય કરે છે, પણ હૃદયમાં ખરો ભક્તિ ભાવ હોતો નથી;
 કેટલાક હૃદયમાં અત્યંત ભક્તિવાળા હોય છે, પણ બાહ્ય
 વિનય જેવો રાખવો જોઈએ તેવો રાખી શકતા નથી. વળી
 કેટલાક શિષ્યમાં તો વિનય કે બહુમાન કાંઈ પણ જોવામાં
 આવતું નથી. આ સર્વના કરતાં સાચી ઉત્તમ પ્રકારના
 શિષ્યો તે કહી શકાય કે જેઓ હૃદયથી ગુરૂપ્રતિ અત્યંત
 ભક્તિભાવ રાખે છે, અને બાહ્ય વિનયપણુ બહુ સારી રીતે

૧૦

સાચવે છે, આવા શિષ્યો પર સ્વાભાવિક રીતે ગુરૂના હૃદય-થી પ્રેમની ઉર્મી જાગૃત થાય છે, જેના બળવડે નદબુદ્ધિ-વાળો શિષ્યપણ અલ્પ સમયમાં વિશેષ જ્ઞાની થાય છે. ગુરૂનો સર્વ ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખનારા હોય છે, છતાં પણ શિષ્યભક્તિ ગુરૂનું હૃદય ખેંચવા સમર્થ થાય છે.

ગુરૂને પાર્શ્વમણિની ઉપમા આ શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલી છે, તે યુક્ત છે. લોઢા જેવી અધમ ધાતુને સુવર્ણમાં ફેરવી નાખવાનો પાર્શ્વમણિનો સ્વભાવ છે. તેના સ્પર્શ માત્રથીજ લોહ સુવર્ણ બની જાય છે, તેજ રીતે સદ્ ગુરૂના સમાગમમાં રહેવાથીજ સામાન્ય જન પણ ઉચ્ચ આત્મ્યાત્મિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેના હલકા વિકારો નાશ પામે છે, તેનું મન સ્ફટિક જેવું નિર્મળ થાય છે, અને તે આત્મિક રૂદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી બને છે. ગુરૂનો પ્રેમપૂવક હસ્ત શિરપર પડવાથી સઘળા હલકા રાગદ્વેષના વિચારો સર્વથા નાશ પામી જાય છે. અને આત્મિક પ્રકાશ મેળવવાને મન સરોવર તુલ્ય નિર્મળ થાય છે. ગુરૂ એ ખરેખરા આધ્યાત્મિક કીર્મીયાગર છે. આપણાં હલકાં તસ્વોને મેલ દૂર કરે છે, અને શુદ્ધ સુવર્ણ તુલ્ય આત્માને બનાવે છે. તેવા ગુરૂની સર્વદા આનંદપૂર્વક ભક્તિ કરવી તેમજ સ્તુતિ કરવી. ગુણાનુરાગ જેવો ઉત્તમ ગુણ આ જગતમાં બીજો એક પણ નથી. ગુણી માણસો આપણને આ જગતમાં ઘણા મળી આવશે, પણ ગુણાનુરાગી પુરૂષો કવચિતજ નજરે પડે છે. ગુણાનુરાગી માણસને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં જરા પણ ઢીલ થતી નથી. મહાન પુરૂ-

૧૧

ધોના પ્રત્યે રાગ થવાથી, આપણે તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરવા ઈચ્છા રાખીએ છીએ. વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે તેવા ગુરૂઓની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવાનો સરલ અને ઉત્તમ ઉપાય એકજ છે, અને તે એ છે કે જે માર્ગે તેઓ ચઢ્યા હોય તે માર્ગે ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવો. કારણ કે સરખા ગુણવાળાની પ્રીતિજ ઉચિત ગણી શકાય, આમ આપણે ગુરૂભક્તિદ્વારા સદ્ગુણી જીવન ગાળવાને હેતુવાદ્યએ છીએ.

ગુરૂભક્તિથી માણસો કેવી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેના અનેક દૃષ્ટાંતો જૈનશાસ્ત્રમાં મોબુદ્ધ છે, તોપણ અત્રે એક એવો દૃષ્ટાંત નિવેદન કરવામાં આવે છે કે જેને સર્વ કોઈ એક સરખી રીતે અંગીકાર કરી શકે. દ્રોણાચાર્ય જેવા બ્રાહ્મણ ગુરૂપાસે જઈ ધનુષ્ય વિદ્યા શિખવાની હિન્મત નહિ ધરવાથી એક ભિલ્લે, દ્રોણાચાર્યની માટીની મૂર્તિ બનાવવી, અને તે મૂર્તિ તેજ દ્રોણાચાર્ય છે, એવી અત્યંત ભક્તિ રાખી દ્રોણાચાર્યપર શ્રદ્ધા રાખી ધનુર્વિદ્યાના અભ્યાસનો તેજ પ્રારંભ કર્યો. તે ધનુર્વિદ્યામાં એટલો બધો નિપુણ થયો કે અર્જુન અને દ્રોણાચાર્ય પણ ચકિત થયા. આ સર્વનું કારણ અપૂર્વ ગુરૂભક્તિ હતી. માટે ગુરૂની અત્યંત ભક્તિ કરવી, કહ્યું છે કે “જેની દેવપર પરમ ભક્તિ છે, અને જેવી દેવપર તેવી જ ગુરૂપર જેની ભક્તિ છે, તે ગુરૂને ગુરૂએ કહેલા સર્વ પદાર્થો સ્વયમેવ સમબંધ બંધ છે.”

અવતરણમ્—કેચિલ્લોકવચ્ચકાઃ સ્વેષ્ટસિદ્ધિ મન્યમાના

१२

असदुपदेशेन स्वात्मानं नरकं पातयन्तो निर्यन्तो गुर्वाभासाः
शिष्यान् परमार्थतो वञ्चयन्ति तेषां गुरुत्ववारणार्थं सद्गुरुं ल-
क्षयति स्तुत्येति ॥

श्लोकः

स्तुत्या भक्त्या सदाराध्यः सद्गुरु देवसदृशः ॥
यस्य शुद्धोपदेशेन स्वात्मसिद्धिः प्रजायते ॥४॥

टीका—यस्य शुद्धोपदेशेन लोकैषणा वित्तैषणाद्यभावेन के-
वलं परोद्दिशीर्षया प्रयुज्यमानेन अनन्तमाहिमपञ्चमकेवलज्ञान
रूपस्वकीयासिद्धिः प्रजायते स सद्गुरुरिति गुरुलक्षणम् । देव
सदृशः जिनेन्द्र देवसदृश इत्यर्थः । जिनेन्द्रदेवस्तु हस्तामलक
वत्साक्षात्कृतत्रैकालिकानन्तगुणपर्यववर्जीवाजीवौ वचनकर्म
वर्गणानिर्जरार्थमुपदिशति गुरुश्च जिनेद्रवचनानुसारेणावगत-
सर्वपदार्थविन्यासः करुणया दिशति देशनामिति देवगुर्वो
रुपमानत्वोपमेयत्वलाभ इत्यभिप्रायः । स गुरुः स्तुत्या भक्त्या
सदाराध्य इति गुरूपदेशात् स्वात्मनः परमात्म स्वरूपव्यक्तित्वा
रूपा सिद्धिः प्रकर्षेण जायते अतएव बहुविध भक्त्या सद्गुरु
सेवा परम प्रेम्णा कर्तव्या यतः ॥ श्लोकः ॥ गुर्वाज्ञा पारतन्त्र्येण
वर्तितव्यंशुभात्मना ज्ञानादि शुद्धता सिद्धिः चिदानन्दं पदं
ध्रुवं ॥ १ ॥ इति शिष्यं प्रतिहित शिक्षा ॥ ४ ॥

૧૩

અવતરણુ—કેટલાક અજ્ઞાની લોકો માનકીર્તિ મેળવવા સારૂ પોતાનું ગુરૂપણું કબુલ કરાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ નરકના અધિકારી થાય છે, અને ખીજને પણ સંસાર સાગરમાં રખડાવે છે, તેવા કુગુરૂના પાસથી લબ્ય જીવો બધે તે માટે હવે અંધકર્તા સદ્ગુરૂનું લક્ષણ જણાવે છે.

અર્થ—દેવ સમાન સદ્ગુરૂની સ્તુતિ અને ભકિતથી સદા આરાધના કરવી. કારણ કે તેમના સદુપદેશથી આત્મ સિદ્ધિ થાય છે. ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—સદ્ગુરૂ દેવસદૃશ છે. જ્યારે તીર્થંકર પણ આ જગતમાં વિચરતા હતા અને લબ્ય જનોને બોધ આપતા હતા ત્યારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વાસ્તે તેઓ આધારભૂત હતા. પણ તેમના દેહાવસાન પછી તેમણે રચેલા પુસ્તકોજ આપણને પરમ આધારરૂપ રહ્યા. પણ તે અન્યોને સમજાવનાર સદ્ગુરૂની આવશ્યકતા છે. માણસને ચક્ર હોય, પણ સૂર્યના પ્રકાશની સહાયતા વિના કોઈ પણ પદાર્થ તે બોધ શકતો નથી, તેજ રીતે અન્યોને જાણવાને તેમનું રહસ્ય યથાર્થ જાણવાને ગુરૂગમની જરૂર પડે છે. તેવા સમયમાં ગુરૂ એ દેવસમાન છે. આપણને દેવનું સ્વરૂપ બતાવનાર પણ ગુરૂ હોવાથી ગુરૂ અતિ પૂજ્ય છે. પોતાના કેવળજ્ઞાન બળવડે જડ અને ચેતન; જીવ અને અજીવ, સર્વ પદાર્થોના ગુણ પર્યાય જીનેન્દ્ર ભગવાન જાણે છે, અને તેનો બોધ જગત્ હિત ખાતર આપે છે, અને સદ્ગુરૂઓને જો કે તીર્થંકર ભગવાન જેટલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થયું નથી, તોપણ જીનેન્દ્ર ભગવાનના વચનપર શ્રદ્ધા રાખી તે વચન

૧૪

નાનુસારે કરૂણાભુદ્ધિથી અન્યજનોને ઓધ આપતા દેશોદેશ વિચરે છે, આ રીતે ગુરૂઓ પણ એક અપેક્ષાએ જીનેન્દ્ર લગવાન સદૃશ છે. સદગુરૂ એ વિશેષણ ઉપરથી એમ સૂચવન પ્રવામાં આવેલું છે કે જેને સમ્યગ્માર્ગનું શુદ્ધ જ્ઞાન હોય તેજ ખરો ઉપદેશક થઈ શકે. કારણ કે જે પોતાને તારવાને સમર્થ નથી તે બીજને કેવી રીતે તારી શકે? અને તેવો માણસ કદાપિ બીજને પોતાની સત્તાથી ઓધ આપવા બહાર પડે તોપણ તે કદાપિ ક્ષવી શકતો નથી. કોઈને ઓધ આપવામાં પણ જ્ઞાનની સાથે જનસ્વભાવના સૂક્ષ્મ અવલોકનની જરૂર છે. કારણ કે જેઓએ જનસ્વભાવનું ખારીક અવલોકન યા નિરીક્ષણ કર્યું નથી, તેવા લોકો કેટલીક વાર પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના “લે’સ આગળ ભાગવત” ની માફક ઓછી સમજણવાળા આગળ જ્ઞાનની ગંભીર વાતો બોલે છે, અથવા તો સ્ત્રીવર્ગ જેવા શ્રોતાવર્ગની આગળ ન્યાયશાસ્ત્રનો વ્યાખ્યાન વર્ણવે છે. પરિણામએ આવે છે કે તેમના ઓધની કાંઈ પણ અસર થતી નથી. માટે કોઈને સદગુરૂ સ્થાપતાં પહેલાં બહુજ વિચાર કરવો કે જેથી પાછળથી પસ્તાવું ન પડે. સદગુરૂને શોધી કાઢી તેમની સંપૂર્ણપણે ભક્તિ કરવી. તેમ કરવાથી સદ્જ્ઞાનનો ઓધ થશે. અને તે ઓધને લીધે માણસને આત્મસ્વરૂપ સમજશે. આ રીતે આ જગતમાં કરવા યોગ્ય પરમ કાર્ય સહજમાં સિદ્ધ થશે.

अवतरणम्—श्लेषिणां श्लेषमनिदानदधित्यागपूर्वकमेवा-
 भ्रक भस्मसेवनं, नैरुज्यहतुरिव कुगुरूपेदशत्याग पुरस्सरमेव

१५

सद्गुरुपदेशोऽखिञ्चानर्थध्वंसि मोक्षं प्रसूते । इति कर्त्तव्यकुक्षि-
निक्षिप्तं कुगुरुं संलक्ष्य तत्सेवने महानर्थं दर्शयति । मिथ्यात-
त्त्वोपदेशेनेति ।

श्लोकः

मिथ्यातत्त्वोपदेशेन कुगुरोर्लक्षणं स्फुटम्

हालाहलं वरं पेयं कुगुरोः संगतिं त्यज ॥ ५ ॥

टीका—यः स्वयमज्ञत्वात्सम्यगुपदेशं न वेत्ति विद्व-
श्चेदपि यशोलोभादिग्रस्तान्तरङ्गत्वान्मिथ्योपादशति स कुगु-
रारिति स्फुटं तल्लक्षणम् । सम्यगुपदेशेन सद्गुरोर्लक्षितत्वा-
त्तत्प्रतियोगिनः कुगुरोर्विपरीतलक्षणत्वेनैव भवितव्यमित्य
भिप्रायेण स्फुटमित्युक्तम् । तत्सेवने महानर्थमाह हालाहलं
विषं कामं पानव्यं कुगुरोः संगतिस्तु त्याज्यैव विषं त्वनर्थं सूते
कुगुरोः संगतिस्तु महानर्थमिति कुगुरोः संगतिर्विषादप्याधि-
केति तात्पर्यं ननु विषपानमुपादिष्टम् । अयं भावः विषपान
मेकजन्मपर्यायमेव विघटयति शेषायुष्कः कदाचि जीवत्य-
पि कुगुरुसंगतिस्त्वनेकजन्मपरम्परामु सम्यग्ज्ञानविधिन्वाद्
दुःखकारिका नैव च त्यागमन्तरेण तत्प्रतीकारार्थं कश्चिदु-
पायोऽस्तीति मनुष्यजन्मरत्नं मूढताकपर्दिकाभिर्न विक्रेतव्यम् ५

अवतरणु—सुशु३तुं यथार्थं स्वरूपं समन्वयतां पडे-
लां दुशु३तुं लक्ष्णु अतावी तेना त्याग करवानु सूचयता अंथ-
कर्ता ज्ञानुवे छि हेः—

૧૬

અર્થ—“ મિથ્યાતત્ત્વનો ઉપદેશ કરનાર ” એજ કુચુરુનું લક્ષણ સ્પષ્ટ છે. હાલાહલ એર પીલુ એ વધારે યોગ્ય છે, પણ કુચુરુની સોખત કરવી નહિ. ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—જે તત્ત્વને તાવ રૂપે જાણે નહિ, અને અતત્ત્વને તત્ત્વરૂપે જાણે, તે કુચુરુ જાણવા. કેટલાક એવા પણ ભારે કર્મો જીવો હોય છે કે જેઓ સમ્યક્ રીતે તાવને જાણતા હોય છે, પણ યશ કે કીર્તિના લોભથી અથવા કોઈ પણ કારણથી સત્ય તત્ત્વનો ઉપદેશ નહિ આપતા અસત્યનો ઉપદેશ આપે છે, તેવા પુરુષો પણ કુચુરુના નામને યોગ્ય છે. તેવા પત્થરની શિલા જેવા ચુરુઓ જેઓ સંસાર સમુદ્રમાં ડુબે છે, અને તેમનો આશ્રય લેનારા બીજાઓને પણ ડુબાડે છે, તેમની સોખત કરવા કરતાં વિષ પીલુ એ વધારે ઉત્તમ છે. કારણ કે વિષ પીવાથી એક જન્મમાં શરીરનો નાશ થાય છે અને કદાચ આયુષ્ય બાકી રહ્યું હોય તો માણસ જીવતો પણ રહે, પણ કુચુરુની સોખત કરવાથી મનુષ્ય અસત્ય તત્ત્વો ગ્રહણ કરે છે, જેના બળથી તેને ભવો ભવ રખડવું પડે છે. જ્યાં સુધી અશુદ્ધ સંસ્કાર સંપૂર્ણ પણે નાશ ન પામે ત્યાં સુધી આ સંસારની ઘટમાળમાં તેને આથડવું પડે છે. માટે કુચુરુ સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આ ઉપરથી એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી કે માણસે વિષ પીલુ જોઈએ કહેવાનું તા પર્થ એ છે કે વિષ કરતાં પણ કુચુરુ સગતિ વિશેષ અનર્થ ઉત્પન્ન કરાવનારી છે. સદ્ચુરુ ન મળે તો એકાંતમાં ખેસી પ્રભુનું ભજન કરવું એ

૧૭

વધારે ઉત્તમ છે, સદ્ગુરૂની શોધ કરવામાં લક્ષ્ય દેવું. પણ કુગુરૂના પાશમાં સપડાવું નહિ; કારણકે લેને ગઈ પૂત અને ખોઈ આવી ખસમ ” એ કહેવત મુજબ જ્ઞાન મેળવવા જતા અધમ સંસ્કાર ગ્રેમી જાય કે જેને લાઘે તે માણસની જ્ઞાન ચક્ષુ રાગ દૃષ્ટિથી અંધ બની જાય છે, અને સત્ય વાત તેને સમજાવવામાં આવે તો પણ તેના સમજ્યામાં આવતી નથી. આ જગતમાં મનુષ્યપણું, સુમુક્ષુપણું અને સત્સમાગમ આ ત્રણ બાબત દુર્લભ છે. માટે નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી સદ્ગુરૂને શોધી તેમના આશ્રય વડે તેમના પર શ્રદ્ધા રાખી-માણસે-ઉન્નતિના માર્ગ પર જવું જોઈએ ॥ ૫ ॥

अवनगणम्—कुगुरुत्यागपूर्वकं सर्वजन्मापेक्षया मनुष्य जन्मनः दुर्लभत्वं श्रेयस्त्वं च दर्शयन् मुख्यकर्तव्यं सुगुरुसेवन मुपदिशति मनुष्यजन्मेति.

શ્લોક:

मनुष्यजन्म संप्राप्य दुर्लभं कामधेनुवत् ॥

सम्यग् धर्मोपदेष्टारः सेवनया विशेषतः ॥ ६ ॥

ટીકા—સંસારમવાહપતિતોડયમાત્મા વાહન વિષયાતી-
તાનિ દુઃસ્વસહસ્રાણ્યનુભૂય મનુષ્યજન્મ લભતેડ્વોડસ્મિન્નન્માનિ
યે યત્સંસ્થાકાઃ શ્વસોચ્છ્વાસાસ્તેષુ સહસ્રશઃ સાર્વભ મપદા-
નિ નીગાજનાભિઃ ક્ષિપ્યન્તે ઉક્તશ્ચ (આયુષઃ ક્ષણલેશોપિ
ન લભ્યઃ સ્વર્ગકોટિભિઃ સ ચેન્નિરર્થતાં યાતિ હા વા હાનિસ્તતો

१८

धिका) देवाः स्वाचरितशुभविपाकं स्वर्गीणविषयं भुञ्जाना
 निर्जराहेतुकाः क्रियाः कर्तुं नेशते रत्नप्रभादिमहातमान्त
 निग्यवासिनश्च स्वाचरिताऽशुभकर्मविपाकं दुःखसहस्रं प्रतिक्षणं
 सहमानाः क्षणमपि स्वास्थ्यं नो लभन्ते कुतस्त्याधर्मवार्ता
 कुतस्तरां चिन्तना कुतस्तमां निर्जराहेतुः क्रिया निगोदिनो जीवा
 एकेन्द्रियत्वादजीवप्राया एवं चूर्णकीटादि द्वीन्द्रियानारभ्याऽ
 संज्ञिपञ्चेन्द्रियान्तानां क्लेशसहस्रवृत्तानां का धर्मोपदेशश्रवणा-
 दिचर्चा केचित्संज्ञिपञ्चेन्द्रिया धर्मोपदेशजिनबिम्बदर्शनादिना-
 सम्यक्वरत्नं लभमाना अपि न मोक्षदं यथाख्यातचारित्रं
 भजन्ते इति सर्वोपायैरूपेयं मोक्षं प्रसवितुमीष्टे मनुष्यजन्मेति
 दुर्लभत्वमस्य कामधेनुवदिति । व्यतिरेकालङ्कारः कामधेनु-
 लौकिकं सुखं यच्छति ॥

मनुष्यजन्म तु लोकोत्तरमचिन्त्यमहिमानं मोक्षमिति ।
 ननु मनुष्यजन्मनो दुर्लभत्वश्रेयस्त्वसाधनेऽपि कथं मोक्षं
 फलं लभेमहीति चेद् गुरव एव शरणं नान्यः कश्चिदुपाय इत्या-
 ह । तच्चोपदेष्टार एव सम्यक् कायवचोमनोभिः सेव्याः कृपाक-
 टाक्षामृतवर्षणमीक्षमाणः चेतसा त्यक्तसर्वपरिग्रहो मोक्षार्थं दृढ
 परिकरोऽस्पृष्ट शङ्काद्यतीचारोऽस्मिन्नेव जन्मनि सेत्स्याति कार्य-
 मिति हर्षितचित्तो गुरुसेवादर्शनचरणस्पर्शादिकं रत्ननिधिं
 मन्यमानश्चारित्रमहाव्रते आसीन उदासीनश्च सांसारिकक्रि-
 यातः सर्वकर्मनिर्जरां प्रतीक्षेतेति बोधनार्थं विशेषत इत्याह ॥६॥

૧૯

અવતરણુ—કુશુરૂની સંગતિથી નિપજનારૂં ખરાબ પરિણામ આપણે વિચારી ગયા હુવે આ મનુષ્યજન્મ પામીને જન્મના સાર્થકય સારૂ માણસે કેવી રીતે સદ્ ઉદ્યમ કરવો અને સદ્કુશુરૂની સેવના કરવી તે ખતાવતા અંથકાર જણાવે છે કે.

અર્થ—કામધેનુ જેવો દુર્લભ આ મનુષ્યજન્મ મેળવી ને સમ્યકધર્મના ઉપદેશકોની વિશેષ પ્રકારે સેવા કરવી ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—કામધેનુ મેળવવી એ કામ કાંઈ સુલભ નથી, તેમ આ મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્તિ પણ દુર્લભ છે. મનુષ્ય જન્મની દુર્લભતા ખતાવવાને શાસ્ત્રમાં દશ દષ્ટાન્તો આપેલા છે. મનુષ્ય જન્મ ચારે ગતિમાં ઉત્તમ છે, દેવો પણ મનુષ્ય જન્મની વાંચના અહુર્નિશ કર્યા કરે છે. દેવ લોકમાં મનુષ્ય પોતે આ પૃથ્વીપર કરેલા શુભ કાર્યનાં ફળ ભોગવે છે; દેવલોકમાં પુણ્ય ક્ષીણ થયે માણસ મૃત્યુલોકમાં આવે છે મોક્ષ મેળવવાને માટે યોગ્ય સ્થાન આ મનુષ્યલોક છે, એમ શાસ્ત્રમાં સ્થળે સ્થળે લખવામાં આવેલું છે. વળી નિગોદમાંથી અવ્યવહારરાશિમાંથી વ્યવહાર રાશિમાં આવી, ત્યાંથી એકેન્દ્રિય બેઠન્દ્રિય તેરેન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય, અસંસી પંચેન્દ્રિય આદિ જુદી જુદી ગતિમાં અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરી, જીવ મહાપુણ્યોદયે આ મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે, માટે મનુષ્ય જન્મનું દુલ્લભપણું જે શાસ્ત્રમાં લખેલું છે તે યથાર્થ છે. વળી નરકમાં તે પોતે આ પૃ-

૨૦

શ્વીપર કરેલાં અશુભ કર્મનાં કડવં ફળ લોગવવાનાં હોય છે, માટે ત્યાં પણ સદ્ધર્મ જાણવાનો અથવા તદનુસાર ઉચ્ચ વર્તન રાખવાનો જરાપણ અવકાશ નથી માટે ધર્મને વાસ્તે, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિને વાસ્તે મોક્ષને વાસ્તે ઉત્તમોત્તમ સાધન મનુષ્ય દેહ અને મનુષ્ય જન્મ છે. જ્યારે આવી દુર્લભ વસ્તુ આપણને પ્રાપ્ત થઈ, તો પછી તેને વિષય કષાયમાં, રાગદ્વેષમાં, પરનિંદામાં, અને જગતના ક્ષણિક પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં ગુમાવી દેવી તેના કરતાં વધારે શોચનીય વધારે દુઃખકારક અને વધારે અજ્ઞાનતા સૂચવનારું કાર્ય આ જગતમાં ખીજું કયું હોઈ શકે? છતાં ચારે બાજુએ દૃષ્ટિ ફેંકતા આપણે સખેદ નિહાળીએછીએ કે આ જગતમાં ઘણા થોડા મનુષ્યો પોતાના જીવનનો સાર્થક શેમાં છે, તેના વિચાર કરતા હોય છે. હું કોણ છું? મારા જીવનનો ઉદ્દેશ શો છે? મારું ખર્ચું સ્વરૂપ શું છે? તે સ્વરૂપનો અનુભવ કેવી રીતે થઈ શકે? તેવા પ્રશ્નો વિચારનારા આ જગતમાં હજારે એક મળી આવે છે, અને તે પ્રમાણે વિચાર કરી ચાલનારા તો લાખે એક મળી આવે, તોપણ આનંદ પામવા જેવું છે.

મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક કરવાને શું કરવું એ પ્રશ્ન હવે ઉપસ્થિત થાય છે, તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે ગ્રન્થકારજી જણાવે છે કે શુરૂતું શરણ કરવું; સગ્યગ્ધર્મના જ્ઞાતા એવા શુરૂતું સેવન કરવું. આ કલિયુગમાં શુરૂ એજ પરમ આધાર છે. આવા અધિકારના સમયમાં સદ્ગુરૂ વિના ખરો એધ આપવા કોણ સમર્થ થાય તેમ છે શુરૂ સેવામાં અ-

૨૧

ત્યંત ભક્તિ રાખવી જોઈએ, ગુરૂના દર્શન થતાં અત્યંત આનંદ થવો જોઈએ. ગુરૂપાદ શુશ્રૂષાને રતનનિધિની પ્રાપ્તિ સમાન ગણવી જોઈએ. ગુરૂને જોતાં નીચે પ્રમાણે ભાવના થવી જોઈએ.

ધન્યોઽહં કૃતપુણ્યોઽહં નિસ્તીર્ણોઽહં ભવાર્ણવાત્ ॥
અનાદૌ ભવકાન્તારે દૃષ્ટો યેન ગુરુર્મયા ॥

આજ મારો દિવસ ધન્ય છે, આજે મારા પુણ્યનો ઉદય થયો, આજે સંસાર સમુદ્રમાંથી હું મુક્ત થયો, કારણ કે અનાદિકાળથી આ સંસારરૂપી રણમાં રખડતાં આજે સદગુરૂના મને દર્શન થયાં. આવી ભાવના હૃદયમાં રાખી ગુરૂની હરેક પ્રકારે શુશ્રૂષા કરવી, અને ગુરૂનું ચિત્ત સદા પ્રસન્ન રહે તેવું વર્તન રાખવું. આથી ગુરૂ હૃદયથી સદ્ગ્જ્ઞાન આપશે અને તે દ્વારા શિષ્ય શુભ માર્ગે વિચરવા સમર્થ થશે.

અવતરણમ્—વર્ણાઃ શાસ્ત્રસ્ય યાવન્નઃ પટિતાઃ પાટિતાશ્ચ
ચૈઃ તાવદ્વર્ષસહસ્રાણિ મુહ્યન્તે સ્વર્ગમુત્તમામિતિ સિદ્ધાન્તા-
નુસારેણ સર્વજ્ઞોક્તશાસ્ત્રવિષયં પ્રત્યક્ષરકલ્યાણકારિત્વાત્ સર-
ણાક્ષરૈરાહ । જીવાર્જીવાવિતિ ।

શ્લોકઃ

જીવાર્જીવૌપદાર્થૌ દ્વૌ ભાષિતૌ સર્વવેદિભિઃ ॥

ચૈતનાલક્ષણં તત્ર જીવસ્યં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૭ ॥

૨૨

ટીકા—સર્વવેદિભિઃ સર્વજ્ઞૈર્દ્રૌં પદાર્થોં ભાષિતૌ કથિતૌ કૌ દ્રૌ ? इत्यपेक्षायामाह । जीवाजीवौ तत्र द्वयोर्मध्ये जीवस्य लक्षणं चेतनापरिकीर्तितम् । उद्देश्यक्रमानुरोधेन क्वाबानर्देशः७

અવતરણુ:—આ પ્રમાણે આટલા પ્રલોકો સુધી ગુ-
રૂમાહાત્મ્ય વણુવી હુવે ગ્રન્થકાર ગુરૂગમદ્વારા જાણેલા સર્વ
જ્ઞભાષિત સત્તત્ત્વોનું વર્ણન કરતા જણાવે છે કે—

અર્થ—સર્વજ્ઞાએ જીવ અને અજીવરૂપ બે પદાર્થ
જણાવેલા છે. તેમાં પણ “ ચેતનાવાળો ” એ જીવનું લ-
ક્ષણ કરવામાં આવેલું છે. ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—આ જગતમાં આપણે જે જે પદાર્થ જો-
ઇએ છીએ, અથવા જે જે પદાર્થોનો પાંચ ઈન્દ્રિયો અને
મનવડે અનુભવ થઇ શકે તે સર્વ પદાર્થોનો જીવ અને
અજીવરૂપ બે તત્ત્વોમાં સમાવેશ થાય છે જીવ અને જીવ-
રહિત એ બેમાંની એક વ્યાખ્યા આ દુનિયામાંના ગમે
તે પદાર્થને લાગુ પાડી શકાય. તે બે પદાર્થોના જુદા જુદા
નામ આપવામાં આવેલા છે. પુરૂષ અને પ્રકૃતિ, જીવ
અને અજીવ, ચેતન અને જડ, આત્મા અને પુદ્ગલ, બ્રહ્મ
અને માયા; આમ અનેક રીતે જગતના પદાર્થોના નામ
આપી શકાય, પણ આ બે પદાર્થોમાં સમાવેશ થતો ન
હોય, તેવો એક પણ પદાર્થ આ વિશ્વમાં નથી, કારણ કે
સર્વ પદાર્થોને જાણવાવાળા સર્વજ્ઞાએ આ બે વિભાગ પા-
ડેલા છે; અને તે ધરાધર વિચાર કરતાં પણ બુદ્ધિગમ્ય
ભાસે છે.

૨૩

હવે તે બે પદાર્થોમાંથી જીવનું લક્ષણ આ ઋગ્નોકના ઉવટના ભાગમાં જણાવવામાં આવેલું છે, તે લક્ષણ ચેતના છે. જેનામાં ચેતના-જાણવાની શક્તિ છે, જે વિચાર કરી શકે છે, જેને લીધે આ જડ દેહો હાલતાં ચાલતાં જણાય છે, તે તત્ત્વને જીવ કહેવામાં આવે છે. ચેતનાનો સ્વભાવ જાણવાનો છે; ચેતના શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ ચિત્ ઉપરથી બનેલો છે, અને તેથી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પણ તેનો અર્થ જાણવું એવો થાય છે. જીવ સ્વભાવે, સર્વ પદાર્થોનો જ્ઞાતા હોવાથી ચેતના લક્ષણ પરથી આ જીવનું લક્ષણ પણ આપણા સમજવામાં સહેજ આવે છે. જેનામાં ચેતના નથી, જેનામાં જાણવાની શક્તિ નથી, જે જ્ઞાતા નહિ પણ જ્ઞેય છે, જે જીવને જાણતો નથી, પણ જે જીવથી જણાય છે તે ચેતના રહિત પદાર્થને જડ અથવા અજીવ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય અથવા જાણનાર અને જાણવાની વસ્તુ એ બે વિભાગમાં દુનિયાના સકળ પદાર્થ વહેંચી શકાય.

આ આચાર્યવર્ત પરાપૂર્વથી ચેતનવાદને સાફ પ્રસિદ્ધ છે, તેના પ્રાચીન ગ્રંથો, ચેતનવાદ પૂર્વકાળમાં સારી રીતે પ્રસર્યો હતો, તેના અનેકધા પૂરાવા આપે છે, પણ હાલમાં પાશ્ચાત્ય સાયન્સના પ્રચારને લીધે આ ધર્મક્ષેત્રની પવિત્ર ભૂમિમાં પણ કેળવાયેલાના મગજમાં જડવિદ્યાએ પ્રવેશ કર્યો છે, અને તેથી કેટલાક એવા પણ પુરૂષો હાલના સમયમાં તમારી નજરે પડશે કે જેઓ જીવ જંવી વસ્તુ વિષે પણ પોતાના હૃદયમાં શંકા ધરાવતા હોય સંઘર્ષ જડ વસ્તુથી ઉર્લેવે છે, એમ સ્વીકારી તેઓ જીવને

૨૪

પણ જડના આવિર્ભાવરૂપ માનવાને દોરાય છે. મરણ સમયે આ જડ દેહના વિનાશ સાથે સર્વનો અંત થશે અને તેથી કદાચ જીવ જેવી કોઈ વસ્તુ હશે તો તેના પણ દેહની સાથે નાશ થશે એમ તેઓ માને છે. આ માન્યતા પુનર્જન્મના મતરૂપી વૃક્ષને કુહાડા સમાન થઈ પડે અને પુનર્જન્મના અસ્તિત્વ સંબંધી શંકા થતાં કર્મનો નિયમ પણ અસત્ય ભાસે છે, અને આત્મા, તેનું અમરણપણું, પુનર્જન્મ, કર્મ વગેરે સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલાં સર્વ શાસ્ત્રો પણ તેમની દાષ્ટ્યે ખની ગયેલા મગજની કલ્પનારૂપ લાગે છે. આવી રીતે એક જીવતત્ત્વ નહિ માનનાર સકળ શાસ્ત્રોને અસત્ય લેખ છે. માટે અન્થારભે તે જીવતત્ત્વના અસ્તિત્વ સંબંધી લોકોને ખાત્રી કરી આપવાની ઘણી જરૂર છે. જો કે એવા ઘણા થોડાજ માણસો આપણી નજરે પડશે કે જેઓ આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી તેમને શંકા છે એમ ખુલ્લી રીતે કબુલ કરે, પણ તેઓના આચાર અને વર્તન પ્રતિ દષ્ટિ કરતાં, આત્માના અસ્તિત્વમાં તેઓને શ્રદ્ધા ન હોય, તેવું વર્તન તેઓનું જોવામાં આવે છે. માટે તેવા શંકાશીળ હૃદયોને આત્માના અસ્તિત્વમાં અને તે દ્વારા તેના નિત્યત્વમાં શ્રદ્ધા કરાવી શકાય તો તેના જેવો મોટો ઉપકાર બીજો એક પણ નથી.

આત્મતત્ત્વની સિદ્ધિ અર્થે અનેક પ્રકારની વિચાર શ્રેણિઓનું આલંબન લેઈ શકાય. તે સઘળી વિચાર શ્રેણિઓ જો આપણે અત્રે રજુ કરીએ તો એક બીજો અન્થ ભરવો પડે, માટે અત્રે તો એક સર્વજનમાન્ય કરે તેવી

૨૫

વિચાર શ્રેણિનો આશ્રય લેઈશું. તેને વાસ્તે સામાન્ય મનુ-
બ્યના અનુભવની પેઢીપાર ગયા વિના પણ આપણે તે બા-
બત સિદ્ધ કરવા યથાશક્તિ પ્રયાસ કરીશું.

જે તમારે આત્માના અસ્તિત્વનો પુરાવો જોઈતો હોય
તો તમારા મન વડે તમારી ઇન્દ્રિયો અને શરીરને સંયમમાં
લાવવાનો પ્રયત્ન કરો. આથી તમારી ખાત્રી થશે કે ઇ-
ન્દ્રિયો કરતાં તેમજ શરીર કરતાં વધારે સત્તાવાળું કાંઈક
છે; જે ઇન્દ્રિયના વિકારોને તમે વારંવાર વશ થતા હો
તેને વશ કરવાનો આરંભ કરો, તમને જે ભોજન અતિ
સ્વાદિષ્ટ લાગતું હોય, અને જે તમારી જીભ ઇન્દ્રિયને
નચવતું હોય તે ભોજન લેવાનું બંધ કરો, અથવા તો
તમને વધારે પ્રિય લાગતું કોઈક પ્રકારનું શારીરિક સુખ
ત્યાગી હો; આ સ્થળે એમ કહેવાનો ભાવર્થ નથી કે સ-
વંથા તેના ત્યાગ કરો, પણ થોડા સમયને સાડ તો આ
પદ્ધતિએ તમે જરૂર ચાલો, જેથી તમારી નિઃસદેહ શ્રદ્ધા
થશે કે જેને તમે ઇન્દ્રિયો અથવા શરીર કહો છો, તેના
કરતાં વધારે બલિષ્ઠ કાંઈક તત્ત્વ તમારામાં છે. તમારી
ઇન્દ્રિયોની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કાંઈક કાર્ય કરવાનું માથે લ્યો,
અને જ્યારે તે ઇન્દ્રિય પ્રબળ આવેગમાં હોય, અને
તમે તે વિષયોનો ઉપલોગ કરો તેમાં કાંઈ પણ પ્રતિબંધ
રૂપ ન હોય, તે સમયે તમે અટકો અને તમારી ઇન્દ્રિયને
જણાવો કે “હું તારા કરતાં વધારે બળવાન છું અને હું
તારા વશ થઈશ નહિ, પણ હું તને વશ કરીશ.” આ
પ્રયોગનો આ અખતરાનો ખરો ઉપયોગ એ જ છે કે ત-

૨૬

મારામાં રહેલું કાંઈક તત્ત્વ ઇન્દ્રિય અને શરીર કરતાં ઉચ્ચ છે, અને તેમને નિગ્રહમાં રાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, તેની ખાત્રી થાય. આ પ્રયોગ તો બહુ પ્રાથમિક છે; પણ તમારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા થવાને જરૂરનો છે. આ પ્રમાણે પ્રયોગ ચલવ્યા કરો તો છેવટે તમને અનુભવ થશે કે શરીર તે નોકર છે, ગુલામ છે, અને મનની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનાર કિંકર છે. જ્યારે જ્યારે તમારું મન જે બાબત વિચ્છારતું હોય તે કરવાને તમારી ઇન્દ્રિયો દોરવાય, ત્યારે તમારા મન સાથે તમારે શરમાવું જોઈએ. આટલે સુધી તો તમે આ બાબત યથાર્થ રીતે કબુલ કરશો, હવે આપણે તેથી આગળનું પગલું ભરવાનો વિચાર કરીએ. તમારું મન તમને ભટકતું લાગે છે નહિ વાર? તમારું મન શરીર તથા ઇન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખવા સમર્થ છે, પણ શું મન મનને નિગ્રહમાં રાખવાનું બળ ધરાવે છે! તમને તમારું મન પાંચ મીનીટમાં કરોડો વિષય પર ભટકતું જણાય છે. ધારોકે તમારે એક પરીક્ષા આપવાની છે. તે પરીક્ષાને સાર એક પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવાનો છે. તમારા ભવિષ્યનો આધાર પરીક્ષામાં પાસ થવા પર રહેલો છે, તમે તે પુસ્તક ઉપર તમારું મન લગાડવા માગો છો, પણ તમારું મન હજારો વિષયોમાં ભટકતું જણાય છે અને તમારે તેને સ્થિર કરવાની જરૂર પડે છે.

તમે પ્રથમ તો જણાવો છો કે આતે કેવા પ્રકારનું મન છે કે સ્થિરજ રહેતું નથી? જ્યારે જોઈએ ત્યારે આ-

૨૭

પણી ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરતું નથી, પણ હવે તો પરી-
ક્ષાતું એકજ અઠવાડીયું બાકી રહ્યું છે, માટે હવે તો મનને
સ્થિર કર્યા વિના અને પુસ્તક તરફ ધ્યાન આપ્યા સિવાય
બીજો માર્ગ નથી; માટે હું હવે તે મનને વશ કરવા
પ્રયત્ન કરીશ ” આ છેલ્લા શબ્દો આપણને સૂચવે છે
કે મન કરતાં વધારે શક્તિવાળી કાંઈક વસ્તુ છે કે જે મ-
નને પણ સંયમમાં લાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. અને તેને
ધર્મ શાસ્ત્રો આત્માના નામથી ઓળખાવે છે. તમે તેને બીજું
નામ આપો તેથી તેના ગુણમાં ફેર પડતો નથી. જેમ શ-
રીર અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરનાર મન છે, તેમ મનને વશ
કરનાર, મનને પોતાની ઇચ્છા મુજબ ચલવનાર કાંઈક
તત્ત્વ છે, અને તે તત્ત્વ તે આત્મા છે. જો તમે તમારા
ભટકતા મનને નિગ્રહમાં લાવવા અને તમારી ધારેલી વ-
સ્તુ ઉપર સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરશો તો જરૂર તમે તે કરી
શકશો. કારણ કે આત્મબળ અનંત છે. આ ખાત્રી તમને
બુદ્ધિ રીતે થશે, પણ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાને યોગ માર્ગ
છે, પ્રથમ તો તમારી બુદ્ધિ આત્માનું અસ્તિત્વ કબુલ કરે
તો પછી તેને અનુભવવાને તમે પ્રયત્ન પણ આદરો, માટે
તે સિદ્ધ કરવાને આ એક વિચાર શ્રેણી અત્રે નિવેદન કરી
તે. તે ઉપર શાંત મનથી વિચાર કરશો તો ઘણું સમજ-
વાનું તમને મળી આવશે.

અવતરણમ્—જીવસ્યાભ્યર્હિતત્વાત્ સંસારદશાયાં સર્વેષા-
મજીવાનાં ભોક્તૃત્વાચ્ચ. જીવલક્ષણમભિધાયાયક્રમપ્રાપ્ત્વાજ્જી-
વસંસૃતરજીવસેમ્બન્ધપૂર્વકત્વાચ્ચાજીવં લક્ષયતિ—

२८

श्लोकः

जडात्मलक्षणोऽजीवः सर्वविद्धिः प्रकीर्तितः ॥
एकेन्द्रियादिभेदेन जीवाः पञ्चविधाः स्मृताः ॥८॥

टीका—जडात्मलक्षणोऽजीवस्तत्र आत्मशब्दाभिधेयो लक्ष्यः । अन्यव्यावर्तकं लक्षणम् । आत्मा च लक्षणं चात्मलक्षणे जडे एवात्मलक्षणे यस्य स जडात्मलक्षण इति द्वन्द्वगर्भितषष्ठ्यन्तार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । तथा चाऽजीवशब्दार्थमज्ञानः शिष्यः पृच्छति कांऽजीव इति । उत्तरमाह जडः । ननु जड इति लक्ष्यं लक्षणं वाऽजीवस्येति चेदुभयमित्याह जडात्मलक्षणोऽजीव इति । ननु जडात्माऽजीव इति वक्तव्ये जडलक्षणोऽजीव इति वा वक्तव्येऽन्यतरोपादानेन सिद्धेऽपीष्टे उभयोपादानं पौनरुक्त्यामिवाभाति (तथाहि) आत्मनिष्ठज्ञानयोगिताकभेदाधिकरणस्याऽजीवद्रव्यस्य जड इति लक्षणेऽवगते लक्ष्यत्वमिद्धिरेव न ह्यौष्ण्ये ज्ञाते वह्निर्ज्ञातव्यत्वेनावशिष्यते अथवा निरुक्ताऽजीवद्रव्यस्य जड इति च लक्ष्ये निश्चितलक्षणत्वमिद्धिरेव नहि चेतो वृत्तौ घटे प्रतिफालितेरूपरसगन्धस्पर्शपृथ्व्याकारजलाऽऽहरणसाधनत्वादयोऽशेषविशेषधर्माः प्रमातव्यत्वेनावशिष्येरन् तथा च पौनरुक्त्यं सुस्थिरमेवेति चेदत्रयं समाधिः । एकान्तवादिनां नैयायिकादीनां द्रव्यं गुणेभ्यः सर्वथा भिन्नं गुणा अपि द्रव्यात्सर्वथा भिन्ना उ-

૨૯

ત્પત્તિકાલાવચ્છેદેન નિર્ગુણે દ્રવ્યે સમવાયસંવંધેન જાયન્તે । ઇ-
ત્યાદ્યનેકથા વદતાં મતે કટાક્ષયન્ સર્વવિદાં જિનેન્દ્રાણાં ચાનેકા-
ન્તમતં દર્શાકુર્વશ્ચ જડ ઇતિ લક્ષ્યં લક્ષણં ચ ભવતિ જૈનાસિ-
દ્ધાન્તે લક્ષ્યલક્ષણયોઃ કથંચિત્તાદાત્મ્યાદિત્યભિધેત્સયા ચ
જહાત્મલક્ષણોઽર્જાવ ઇતિ લિલેઝ્વ । અત એવ સર્વવિદ્ધિઃ પ્રકી-
ર્તિતઃ । ઇત્યત્ર સર્વવિદ્ધિરિતિ પદસાર્થકથામિતિ નાસ્તિ પૌનરુ-
ક્ત્યશઙ્કાગન્ધોપિ ॥

જીવસ્ય લક્ષણમુવત્વા ભેદમાહ એકેન્દ્રિયાદિભેદેનેતિ ।
આદિપદાત્ । દ્વીન્દ્રિયમારભ્ય પશ્ચેન્દ્રિયન્તા ગૃહ્યન્તે તથા ચે-
ન્દ્રિયમયુક્તર્જાવભેદાત્ પશ્ચવિધાસ્તથાહિ સ્પર્શેન્દ્રિયવન્ત એકે-
ન્દ્રિયા નૈગોદાવૃક્ષાદ્યાશ્ચ સ્પર્શનરસનેન્દ્રિયવન્તો દ્વીન્દ્રિયાઃ ત્રિષ્ટાદૌ
પર્યુ પિત્તજનલાદૌ ચ દૃશ્યન્તે, સ્પર્શનરસનઘ્રણેન્દ્રિયવન્તસ્ત્રાન્દ્રિ-
યાઃ પિપીલિકાદયઃ સ્પર્શનરસનઘ્રણચક્ષુરિન્દ્રિયવન્તશ્ચતુરિન્દ્રિયા
મક્ષિકાવૃશ્ચિકભ્રમરાદયઃ સ્પર્શનરસનઘ્રણચક્ષુઃશ્રોત્રેન્દ્રિયવન્તઃ
પશ્ચેન્દ્રિયાઃ સમનસ્કાથ પશુપક્ષિમનુષ્યાદ્યાઃ ॥ ૮ ॥

અવતરણુ—હવે અન્થકાર અલ્પવતું લક્ષણ અને
જીવના લેહ દર્શાવે છે.

અર્થ—સર્વજ્ઞેએ અજીવને જડાત્મ લક્ષણવાળો ગ-
ણેજ્ઞો છે, અને એકેન્દ્રિય વગેરે લેહોને લીધે જીવો પાંચ
પ્રકારના સાંખ્યવામાં આવે છે.

સાવાર્થ—જીવવતું લક્ષણ ગયા શ્લોકના છેલ્લા ભા-

૩૦

ગમાં વર્ણવી ગયા, હવે આપણે અજીવનું સ્વરૂપ વિચારીએ. જડ લક્ષણવાળો અજીવ છે. લક્ષ્ય અને લક્ષણનું નૈનશાસ્ત્ર પ્રમાણે કેટલેક અંશે તાદાત્મ્ય હોવાથી, અજીવનું લક્ષણ અને લક્ષ્ય જડ છે. જેનામાં જીવ નહિ તે અજીવ. જીવથી વિચુક્ત સર્વ પદાર્થો અજીવ સંજ્ઞાને યોગ્ય છે. પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ (મન વચન અને કાય) બળ, શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય એ રીતે દશ પ્રાણુ નૈનશાસ્ત્રકારોએ માનેલા છે. તે દશ પ્રાણુમાંથી ઝોછામાં ઝોછા ચાર અને વધારેમાં વધારે દશ પ્રાણુ જેનામાં માલૂમ પડે, તે જીવ કહી શકાય આ દશમાંથી એક પણ પ્રાણુ ન હોય, તે અજીવ કહેવાય છે. જીવ હોય ત્યારે પુદ્ગલની કાયા બંધાય છે, તેવી જીવ ચાલ્યો ગયા પછી કાયા રહેતી નથી, પ્રાણુના આધારે અજીવથી જીવ ન્યારો લેખી શકાય.

હવે જીવના એકેન્દ્રિયાદિ લેદે પાંચ વિભાગ યાડવામાં આવે છે. તેમાં સ્પર્શ ઇન્દ્રિયવાળા તે એકેન્દ્રિય કહેવાય છે; તેમાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ તથા વનસ્પતિ બાણવા એ ઇન્દ્રિય જીવોને રસ અને સ્પર્શ મળીને બેઇન્દ્રિયો હોય છે. જળો અળસીયાં વગેરે જીવો તેના દષ્ટાન્ત છે. ત્રણ ઇન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણુ ઇન્દ્રિય હોય છે, કીડી વગેરે જંતુઓ તે ભાગમાં આવી બનય છે; સ્પર્શ રસ ઘ્રાણુ અને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવાળાને ચતુરિન્દ્રિય જંતુ કહે છે. વીંછી, બ્રમર મક્ષિકા વગેરે તેના દાખલા રૂપે છે. સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણુ ચક્ષુ અને શ્રેત્ર એ પાંચે ઇન્દ્રિયો જેને હોય તે પાંચેન્દ્રિય કહેવાય.

૩૧

છે તે પંચેન્દ્રિયના બે ભેદ છે. જેમને મન હોય તે સમન
સ્ક કહેવાય છે, અને જેમને મન નથી હોતું તે અમ-
નસ્ક કહેવાય છે. સમનસ્કમાં મનુષ્ય તીર્થંચ નારકી
અને દેવતા વગેરે આવી જાય છે, અમનસ્કમાં સમુ-
ચ્છિંમ પંચેન્દ્રિયજીવો આવી જાય છે. આ પ્રમાણે
ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ જીવમાત્રના પાંચ ભેદ પાડી શકાય,
ગતિની અપેક્ષાએ તેના ચાર ભેદ પડે છે, વેદની અપેક્ષા
એ ત્રણ ભેદ પડે છે. એમ જે જે અપેક્ષા રાખી તેના
તેનો ભેદ પાડવા ઇચ્છા રાખીએ તે પ્રમ.જી તેના ભેદ
પાડી શકાય.

અવતરણમ્—સંસારિણો મુક્તઃશ્ચેતિ સૂત્રોક્તત્વાત્ પુન-
દ્વૈવિધ્યમાહ ॥

શ્લોક:

દ્વિવિધાશ્ચ પુનર્જ્ઞયા મુક્તામુક્તપ્રભેદતઃ

ધર્માધર્મૌ નમઃકાલૌ ચત્વારોઽમૂર્ત્તકાઃ સ્ફુટમ્ ॥૧॥

ટીકા—મુક્તા અષ્ટકર્માણિ સમૂલકાષં કષિત્વા લોકાન્તં
પ્રાપ્તાઃ । અમુક્તા નૈગોદાદિમર્વાર્થાસદ્ધાન્તાસ્ત્રયોદશગુણ
સ્થાનવર્તિનો જિના અઘાતિકર્માણશ્ચ । જીવપ્રભેદાનન્તરં
ક્રમપ્રાપ્તપ્જાવેમદમાહ । ધર્મેતિ ધર્મો ગતેરેવાપેક્ષાકરણં દ્રવ્યં
ન તુ પુણ્યમ્ । અધર્મઃ—સ્થિતરપેક્ષાકરણં દ્રવ્યં ન તુ પાપમ્ ઇતિ
જૈનસમ્પ્રદાયઃ । નમઃ આકાશમ્ । કાલઃ ક્ષણાદિસાગરાન્ત-

૩૨

વ્યવહારાનુમેયઃ । એતે ચત્વારોઽમૂર્ત્તાઃ પદાર્થાઃ । કેચિત્પુરુષાઃ
 શ્વતુરઃ પદાર્થાન પ્રત્યક્ષતોઽપશ્યન્તો વિવદન્તે તાન પ્રતિ સ્ફુટ-
 મિત્યાહ તથાહિ યથામત્સ્યાનાં જલંગતિસહાયકં તથા સર્વે-
 શાં ગતિમહાયકં ધર્મોપિ દ્રવ્યાન્તરમ્ યથા પાથિકાનાં છાયા-
 સ્થિતેર્નિમિત્તં તથા સર્વેશાં સ્થિતિમહાયકમધર્મોઽપિ દ્રવ્યા-
 ન્તરમ્ । અત એવ લોકાદ્વાહિર્ધર્મદ્રવ્યાભાવાત્ મિદ્ધાનાં
 નાગ્રે ગતિરન્યથાઽઽત્મનઃ ઊર્ધ્વગતિસ્વાભાવ્યાત્તતઊર્ધ્વં કથં ન
 મતવન્નઃ સિદ્ધાઃ પરમેષ્ઠિનઃ । નનુ સંસારિણો મુક્તાશ્ચેતિ ત-
 ત્ત્વાર્થસૂત્રે સંમારિપદં પૂર્વમુપાત્તમ્ અત્ર તુ મુક્તપદમિતિસૂત્ર
 વિરુદ્ધં ન સાંઢવ્યમિતિચેત્ મત્યમ્ અભાવજ્ઞાને પ્રતિગંગિજ્ઞા-
 નસ્ય કાર્ણન્વાત્ પૂર્વે પ્રતિયોગિન્યાઽવશ્યમ્ભવિતવ્યમ્ । એવં સં-
 સારપૂર્વકોઽદિ મોક્ષ ઇત્યપેક્ષયા સૂત્રે સંમારિપદં પ્રાક્ પઠિતમ્ ।
 અત્ર સર્વપુરુષાર્થેષુ મોક્ષસ્યૈવ પ્રાધાન્યાદ્ મુક્તપદમ્પ્રાક્પઠિત-
 મિતિ ન દાપઃ અપંક્ષાસારં હિ જિનવચનમ્ ॥ ૧ ॥

અવતરણુ—ઉપરના શ્લોકના વિવેચન છેલ્લા ભાગમાં
 જણાવ્યા મુજબ અપેક્ષા પ્રમાણે જીવના વિવિધ ભેદ પાડી
 શકાય સંસારી અને મુક્ત એ તફાવત લક્ષમાં રાખી જો
 આપણે ભાગ પાડીએ તો જીવ માત્રને બે ભાગમાં વહે-
 ચવા પડે; તેજ બાબત સંબંધી અંધકર્તા જણાવે છે કે:—

અર્થ—મુક્ત અને અમુક્ત એ ભેદથી જીવો બે
 પ્રકારના જાણવા ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને ઘણ એ ચાર
 દ્રવ્ય ખરેખર અમૂર્ત છે.

૩૩

ભાવાર્થ—આઠ કર્મથી મુક્ત છુટા થયેલા તે મુક્ત બાણવા. અને નિગોદથી આરંભ કરીને સર્વાર્થસિદ્ધદેવલોક સુધી અથવા પ્રથમ ગુણસ્થાનક મિથ્યાત્વથી આરંભીને તેરમા ગુણસ્થાનક સુધીના સર્વ જીવો અમુક્ત બાણવા. અમુક્તને સંસારી પણ કહેવામાં આવે છે. જેઓ કર્મ બંધનથી મુક્ત થયા છે, અને જેઓએ કેવળજ્ઞાનથી લોકલોક બાણ્યું છે, તેઓ મુક્ત સમજવા; અને જેઓ કોઈપણ રીતે કર્મ બંધનથી બંધાયેલા છે, તેઓ અમુક્ત અથવા સંસારી તરીકે લેખાય છે. નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ તો આત્મા ત્રણેકાળમાં મુક્ત છે, પણ જ્યાં સુધી મમત્વ-ભાવ (દેહાધ્યાસ) છુટ્યો નથી, અને પુદ્ગલ પદાર્થને આત્મા પોતાના તરીકે લેખે છે, ત્યાં સુધી આત્મા કદાપિ મુક્ત થાય નહિ, ત્યાં સુધી તે અમુક્ત કહેવાય છે. સ્વસ્વ ભાવરમણતા એ મુક્તિ; અને પરભાવરમણતાએ બંધ, આ ભેદ પ્રમાણે પણ મુક્ત અને અમુક્ત રૂપ આત્માના ભેદો યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે જીવના ભેદો દર્શાવ્યા. હવે અજીવના ભેદ ગ્રન્થકાર પ્રગટ કરે છે. અજીવના પાંચ ભેદ છે. તે પાંચ દ્રવ્યમાં ચાર દ્રવ્ય અમૂર્ત છે અને એક પુદ્ગલ મૂર્ત છે. હવે તે ચાર અમૂર્ત દ્રવ્યનું વર્ણન કરે છે. તે દ્રવ્ય ધર્મ, અધર્મ. આદ્ય અને કાલ છે ધર્મ આ સ્વજીને પુણ્યના સ્વરૂપમાં વર્ણવવામાં આવ્યું નથી, પણ ધર્મનો અર્થ જૈન સંપ્રદાય પ્રમાણે જુદો છે. તેમ અધર્મનો અર્થ પાપ નથી. જે ગતિને સહાય આપે તે ધર્મ કહેવાય છે; અને જે

૩૪

સ્થિતિને સહાય આપે તે અધર્મ કહેવાય છે. જેવી રીતે મત્સ્યને ચાલવામાં જળ સહાયભૂત થાય છે, તેવી રીતે સર્વને ચાલવા હાલવામાં સહાય કરનાર ધર્મ દ્રવ્ય ગણવામાં આવેલું છે. તે અદ્શ્ય છે, અને એક છે, તેમજ વળી અસંખ્ય પ્રદેશમય છે. અને જેવી રીતે વૃક્ષની છાયા મુસાફરને સ્થિતિ કરવામાં સહાયભૂત નીવડે છે, તેવી રીતે દરેક પદાર્થને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયભૂત જે દ્રવ્ય તે અધર્મ દ્રવ્ય જૈનશાસ્ત્રકારોએ માનેલું છે; તે પણ ધર્મ દ્રવ્યની માફક એક, અદ્શ્ય અને અસંખ્ય પ્રદેશમય છે. આ બંને દ્રવ્ય લોકવ્યાપી છે. અલોકમાં ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય નથી. ત્યાં ફક્ત આકાશ દ્રવ્ય છે, જે લોકમાં પણ વ્યાપી રહેલું છે. અવગાહ આપે તે આકાશ. જેમ જળના લોટાની અંદર આપણે પાશેર મીઠું નાખીએ અને તે ઓગળી જાય છે. કારણ કે જળના પરમાણુઓ વચ્ચે અવગાહ હતો. આવો અવગાહ (અવકાશ) આપવામાં જે સહાયભૂત થાય છે, તેને આકાશ દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. અને દરેક સમયે સમયે પદાર્થના જુના પર્યાયોને ફેરવી, નવા પર્યાયોરૂપે બદલી નાખે છે, એવો જેનો સ્વભાવ છે, તેને કાળ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે ચાર અમૂર્ત દ્રવ્ય છે. આ ચાર દ્રવ્ય પાંચ ઇન્દ્રિયો વડે દેખી શકાતાં નથી, પણ તેમની સિદ્ધિ આપણે વાસ્તે તે અનુમાનથી થઈ શકે. સર્વજ્ઞ પ્રભુ તે બધા દ્રવ્યને જોઈ શકે, પણ આપણે આપણી ઇન્દ્રિયો વડે તેમને દેખી શકીએ નહિ. માટે આપણી અપેક્ષાએ તે અમૂર્ત છે.

૩૫

તેઓ અરૂપી હોવાથી તેઓને કોઈ પણ પ્રકારનો આકાર નથી. ફક્ત તેઓનું અસ્તિત્વ આપણાથી સિદ્ધ કરી શકાય. પણ તેઓનો આકાર કદાપિ જણાય નહિ, કારણ કે તે તે દ્રવ્ય અમૂર્ત મૂર્તિ-આકાર વગરનું છે.

અવતરણમ્—મૂર્ત્તિમૂર્ત્તિભેદેન દ્રવ્યં દ્વિવિધં તન્નામૂર્ત્તિશ્ચત્વારો ધર્માદયો વર્ણિતાઃ । યન્ મૂર્ત્તદ્રવ્યં તલ્લક્ષણં ચાહ । મૂર્ત્તિમદિતિ ।

શ્લોકઃ

મૂર્ત્તિમત્ પુદ્ગલં દ્રવ્યમજીવાઃ પન્ન તે મતાઃ ॥

ગુણાનામાશ્રયો દ્રવ્યં પર્યાયાણાં વિશેષતઃ ॥૧૦॥

ટીકા—પૂરણગલન સ્વભાવોઽહિ પુદ્ગલો મૂર્તિમાન્ અવ-
યવવાન્ તે ધર્માદયશ્ચત્વાર એકઃ પુદ્ગલઃ પન્નાઽજીવા મતાઃ ।
વાક્યાર્થબુદ્ધૌ પદાર્થબુદ્ધેઃ કારણતેતિ ન્યાયાત્ પદાર્થજ્ઞાનન્તુ
દ્રવ્યલક્ષણમન્તરેણ ન ઘટત્ત્વમિતિ દ્રવ્યલક્ષણમાહ ગુણાનામિતિ
ગુણાનામાશ્રયો દ્રવ્યં સર્વં વાક્યં સાવધારણં ભવતિ । તેન ગુ-
ણાનામાશ્રય એવ નતુ નિર્ગુણસ્તિષ્ઠતિ દ્રવ્યમેવગુણાનામાશ્રયો ન
તુ ગુણાઃ પર્યાયાણાં ચ વિશેષત્ત્વમિતિ । ગુણા સહભાવિનઃ પ-
ર્યાયાસ્તુ પ્રતિસમયં પરિવર્તન્તે તેષાં પર્યાયાણામાશ્રયો દ્રવ્યમિતિ

અવતરણુ—મૂર્ત્તિ એ રૂપે દ્રવ્યના જે લેહ પાડ્યા,
તેમાંથી ચાર અમૂર્ત દ્રવ્યનો આપણે વિચાર કર્યો, હવે
મૂર્ત્તિ દ્રવ્ય જે પુદ્ગલ તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

અર્થ—પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્તિમત્ છે, એ રીતે પાંચ

૩૬

અણવ જાણવા. દ્રવ્ય તે ગુણના અને વિશેષે કરીને પર્યાયના આશ્રયભૂત છે.

ભાવાર્થ—જે ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે, સમયે સમયે જેનામાં નવા નવા પર્યાયોને ધારણ કરે છે, વિખરે છે અને મળે છે. વર્ણુગંધ રસસ્પર્શમય છે. પુદ્ગલ તે કહેવાય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્તિમંત છે, પાંચ ઇન્દ્રિયોવડે પુદ્ગલ સ્કંધ ગ્રાહ્ય છે. આપણે ગયા શ્લોકમાં અણવના ચાર લેહ વર્ણુવી ગયા, તે લેહ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય; આકાશાસ્તિકાય અને કાળ છે, તેની સાથે આ પાંચમો લેહ પુદ્ગલ મેળવવાથી અણવના પાંચ લેહ થયા. આ અણવના પાંચ લેહને દ્રવ્ય કહે છે. તે પાંચ દ્રવ્યની સાથે જીવ દ્રવ્ય વધારવાથી છ દ્રવ્ય થાય છે, જૈન શાસ્ત્રમાં ષડ્દ્રવ્યના નામથી પ્રખ્યાત છે. હવે દ્રવ્યનો આપણે વિચાર કરીએ, તે અગાઉ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા બરાબર જાણવી જોઈએ. ગુણાનામાશ્રયો દ્રવ્યં । દ્રવ્ય ગુણોના આશ્રયભૂત છે. ગુણો દ્રવ્ય વિના રહી શકે નહિ. વસ્તુના નિત્ય ધર્મને ગુણ કહે છે, તે ગુણો તાદાત્મ્ય સંબંધે વસ્તુમાં રહે છે. દ્રવ્ય ગુણના આશ્રયભૂત છે, પણ ગુણ દ્રવ્યના આશ્રયભૂત નથી. દ્રવ્યમાં ગુણ રહેલા છે એટલું જ નહિ પણ પર્યાય પણ રહેલા છે. માટે ગુણ અને પર્યાયચુકત જે વસ્તુ તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. પર્યાય સમયે સમયે બદલાય છે. ગુણ ગુણિનો સંબંધ જૈનશાસ્ત્ર પ્રમાણે કથચિદ્ ભિન્ન અને કથચિદ્ અભિન્ન છે, એટલે ભિન્નાભિન્ન છે. દાખલા તરીકે જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્ર એ આત્માના સ્વાભાવિક છે. અને નિત્ય ધર્મ આત્માથી કથચિત્ પછી વિભક્તિ

૩૭

પ્રયોગે તે લિન્ન ગુણો છે તે ગુણો આત્માથી લિન્ન પડતા નથી માટે અલિન્ન કહેવાય છે. આ રીતે નિત્ય અને અનિત્યધર્મ ગુણ અને પર્યાયના આશ્રય ભૂત તત્ત્વને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યની બુદ્ધિ બુદ્ધિ વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવેલી છે. પણ આ સ્થળે તે આ શ્લોકમાં આવેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તેનું વિવેચન કરેલું છે.

અવતરણમ્—દ્રવ્યસ્યલક્ષણં મેદં ચાભિધાય તદાશ્રયમાહ

શ્લોક:

દ્રવ્યષટ્કેન પૂર્ણશ્ચ લોકાલોકઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

પञ્ચદ્રવ્યાણિ લોકે સ્યુ ન્મોલોકે ચ શાશ્વતમ્ ॥૧૧॥

ટીકા—ષટ્કાં સમૂહઃ ષટ્કં દ્રવ્યાણાં ષટ્કં દ્રવ્યષટ્કં તેન લોકોલોકશ્ચ પૂર્ણઃ પ્રકીર્તિતઃ સર્વજ્ઞૈરિતિ શેષઃ નતુ સ્વમનીષયેતિ ભાવઃ । તદેવ સ્પષ્ટયતિ પञ્ચેતિ ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલાત્મનઃ પञ્ચ દ્રવ્યાણિ લોકે વર્તન્તે । અલોકે તુ નમ એવ શાશ્વતં નિરન્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

અવતરણુ—આ પ્રમાણે દ્રવ્યની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી, હવે તે દ્રવ્યને પણ રહેવાનું સ્થાન આશ્રયસ્થાન વર્ણવે છે.

અર્થ—૫૬ દ્રવ્યથી લોકાલોક પૂર્ણ છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, તેમાંથી પાંચ દ્રવ્ય લોકમાં આવેલાં છે,

૩૯

અને આકાશ દ્રવ્ય લોકાલોક વ્યાપ્ત છે, અને શાશ્વત છે.

ભાવાર્થ—ચૈદ રબળુ પ્રમાણે લોકમાં પાંચ દ્રવ્ય આવેલાં છે. પણ અલોકમાં તો કેવળ આકાશ દ્રવ્ય આવેલું છે. આકાશ દ્રવ્ય ખન્ને લોક અને અલોકમાં આવેલું હોવાથી લોકાલોક વ્યાપ્ત માનવામાં આવે છે. અલોકમાં જીવ જઈ શકતો નથી, કારણ કે તેને ગતિ આપનાર ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય ત્યાં હોતું નથી. માટે લોકમાં જીવ ફરી શકે છે, અને સિદ્ધના જીવો પણ લોકના અગ્ર ભાગ સુધી પહોંચી શકે છે. આકાશ એક અને અભિન્ન છે, તેમજ શાશ્વત છે, આ રીતે આ ૫૬ દ્રવ્યનું આશ્રય સ્થાન લોકાલોક છે. લોકાલોકનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણપણે સમજનારને આ જગતમાં જાણવા જોગ ખીલું કાંઈ રહેતું નથી. કારણ કે ૫૬દ્રવ્યમાં જગતમાત્રના સર્વ ભાવો સમાઈ જાય છે. ૫૬દ્રવ્યના પણ મૂળ લેહ કહીયે તો જીવ અને અજીવ ગણી શકાય. જીવ અને અજીવના પાંચ લેહ તે ૫૬દ્રવ્ય. આ રીતે ૫૬દ્રવ્યનો પણ જીવ અને અજીવ અથવા ચેતન અને જડમાં સમાવેશ થઈ શકે. માટે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગુરૂગમદ્વારા જીવ અને અજીવ તેમજ લોકાલોકનું સ્વરૂપ જાણવા જીજ્ઞાસુએ પ્રયત્ન કરવો.

અવતરણમ્—દ્રવ્યસ્ય કથાન્નિત્યાનિત્યત્વે વ્યવસ્થા
પ્રયતિ દ્રવ્યાર્થિકમિતિ

શ્લોક:

દ્રવ્યાર્થિકં નયં શ્રિત્વા, ૫૬દ્રવ્યં શાશ્વતં મતમ્

३९

पर्यायार्थिकतो ज्ञेयं, तदनित्यं सदा बुधैः ॥१२॥

टीका—द्रवति पर्यायं प्राप्नोतीति द्रव्यम् । अथवा द्रूयते पर्यायैः प्राप्यते तद्द्रव्यम् । प्रथमपक्षे स्वयं द्रव्यमेव पर्यायादिरूपेण परिणमति दुग्धं दधिरूपेण यथा । द्वितीयपक्षे द्रव्यं तु द्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण समुद्रवत् सत्तामवलम्बमानमास्ते । कल्लोला इव पर्यायादय उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च । द्रव्यमेवाऽर्थो मुख्यप्रयोजनं यस्य स द्रव्यार्थिकस्तं नयं श्रित्वा षट्संख्याकमपि द्रव्यं शाश्वतं नित्यं मतम् । (अयंभावः) मृत्तिकायां घटशरावादयो घटन्ते विघटन्ते च गुणक्रियादय उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च नतु मृत्तिकायाः केचिद्धानिवृद्धी जायेते । अन्यथा मूलोच्छेदाद् घटादिध्वंसे जायमानानां कपालादिपर्यायानां द्रव्यान्तरत्वापत्तिरिति ।

पर्याय एवार्थो मुख्यप्रयोजनं यस्य स पर्यायार्थिकस्तस्मात् पर्यायार्थिकतः तानि पञ्चद्रव्याणि बुधैरनित्यानि ज्ञेयानि (अयंभावः) जलाऽऽजिहीर्षुर्जनो घटपर्यायमन्तरेण नैवविकीर्णमृदा जलमाहर्तुमीष्टे नैव च शरावमन्तरेणाऽऽच्छादनं विधातुं शक्नोति नैव केवलतन्तुभिः पटपर्यायमन्तरेण शीतं वार्यत इति सर्वत्रपर्यायस्याप्यावश्यकता स्वर्णमानयेत्युक्तो देवदत्तः कुण्डलादिकं स्वर्णपर्यायमानयन्नैवोपालब्धव्यः (त्वया कुण्डलमानीतं न स्वर्णमिति) तत्रद्रव्यार्थिकनयस्य विषयत्वात् ॥ १२ ॥

૪૦

અવતરણુ—દ્રવ્યનું આશ્રય સ્થાન વર્ણવ્યા પછી હવે દ્રવ્ય નિત્ય છે કે અનિત્ય છે, અથવા નિત્ય કયી અપેક્ષાએ અનિત્ય કયી અપેક્ષાએ તે જૈન શલીથી જણાવી, જૈનોની વસ્તુ માત્ર જોવાની દષ્ટિ સિદ્ધ કરી આપે છે.

અર્થ—દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ છએ દ્રવ્ય નિત્ય જાણવા. અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ છએ દ્રવ્યને સુર પુરૂષોએ અનિત્ય જાણવા.

ભાવાર્થ—દ્રવ્યતો સદા નિત્ય છે, પણ તેના પર્યાયોનો ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર થાય છે. દુધના સ્કંધો દધિરૂપે પરિણમે છે, અથવા સુવર્ણ સ્કંધો કુંડળરૂપે પરિણમે છે, અથવા તો મૃત્તિકા સ્કંધ ઘટરૂપે પરિણમે છે. આ બધા દશાન્તોમાં દ્રવ્યમાં ફેરફાર થતો નથી, પણ તે દ્રવ્યના પર્યાયોમાં ફેરફાર થાય છે, જેમ સમુદ્રમાં કલ્લોલો ઉત્પન્ન થાય છે, અને સમુદ્રમાં વિલય પામે છે, પણ સમુદ્રતો તેનો તેજ રહે છે, તેજ રીતે દ્રવ્યના પર્યાયોમાં ફેરફાર ભલે ક્ષણે ક્ષણે થાય પણ દ્રવ્યતો તેવુંજ રહે છે, તેમાં રતિમાત્ર ફેર પડતો નથી. એક દ્રવ્ય પોતાનું સ્વરૂપ બદલી બીજા દ્રવ્યરૂપે પરિણમતું નથી. સાયન્સે પણ અનેક રસાયન શાસ્ત્રના પ્રયોગોને આધારે સિદ્ધ કર્યું છે કે પુર્જલ અનાશવંત નિત્ય છે. દાખલા તરીકે જે પરમાણુ સ્કંધોની મીણબત્તી બની હતી, તે પરમાણુઓ નિત્ય રહે છે; ભલેને મીણબત્તીરૂપે તેનો વિનાશ થાય પણ તેમાંના એક પણ પરમાણુનો કદાપિ નાશ થતો નથી. આ દષ્ટિબિન્દુથી તપાસતાં દ્રવ્યની અપેક્ષા એ (મૂળસ્વરૂપની અપેક્ષાએ) દ્રવ્ય નિત્ય છે,

૪૧

અથવા અનાશવંત છે, એમ કહેવામાં જરાપણ અસત્ય નથી. માટીના અનેક આકારો બને અને તે આકારો નાશ પામે પણ છે; પણ તેના પર્યાયો બનેલા જુદા જુદા આકારોની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. કેટલીક વાર જનો ઉપર એવો આક્ષેપ મુકવામાં આવે છે કે તેઓ એકજ વસ્તુને નિત્ય અને અનિત્ય એક સમયે માને છે; માટે તેઓ અસત્યવાદી છે. આમ કહેનારાઓ એક પ્રકારની ગંભીર ભુલ કરે છે. જૈનોનું એમ કદાપિ કહેવું નથી કે એકજ અપેક્ષાએ એક વસ્તુ નિત્ય અને અનિત્ય છે. જેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી આપણે વસ્તુ તરફ જોઈએ તેવી તે જણાય છે. મોહનલાલ તેના પિતા વાડીલાલની અપેક્ષાએ પુત્ર છે, પણ તેનો તે મોહનલાલ પોતાના પુત્ર ગીરધરલાલની અપેક્ષાએ પિતા છે. હવે આ રીતે વિચારતાં જણાય છે કે એકજ માણસ પિતા અને પુત્ર થઈ શકે, પણ તે જુદી જુદી અપેક્ષાએ થઈ શકે છે, એ કદાપિ વિસરવું જોઈતું નથી. જો માણસ અપેક્ષા ભુલી જાય, અને સ્યાદ્વાદને અનિશ્ચિતવાદ રૂપે દોરવવાનો પ્રયત્ન કરે તો તો તે માણસ જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ બિલકુલ સમજ્યો નથી, એમ માનવું પડે. માટે જે જે અપેક્ષાએ જે જે વચન ઉચ્ચારવામાં આવ્યું હોય, તે તે અપેક્ષાએ તે તે વચન ગ્રહણ કરવું. આ રીતે વિચારવાથી દરેક વસ્તુ અનેક અપેક્ષાથી જોઈ શકાય છે, અને તેથી વસ્તુ માત્રનું ખરું સ્વરૂપ સમજવામાં આવી શકે.

ઇએ દ્રવ્ય નિત્ય છે અને અનિત્ય પણ છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે.

૪૨

અને દ્રવ્ય અને પર્યાયની બંને અપેક્ષાએ ધ્યાનમાં રાખી કહીએ તો દ્રવ્ય નિત્યાનિત્ય છે.

અવતરણમ્—ગુણપર્યાયયોરભેદો મા પ્રસાહ્ણીદિતિ તયો-
ર્લક્ષણમાહ ગુણાનામિતિ.

શ્લોક:

ગુણાનાં સહભાવિત્વં પર્યાયાણાં ક્રમોદ્ભવઃ ॥

લક્ષણં સર્વવિત્પ્રોક્તં તત્ત્વજ્ઞાનાય નાન્યથા ॥૧૩॥

ટીકા—દ્રવ્યેણ સહ ભવન્તિ તચ્છીલાઃ સહભાવિનસ્તેષાં
ભાવઃ સહભાવિત્વં ગુણાનાં લક્ષણમ્ । ગુણસાહિતમેવ દ્રવ્યં ।
પર્યાયાણાં તુ લક્ષણં ક્રમેણોદ્ભવ ઉત્પત્તિઃ સર્વવિદ્ધિઃ પ્રોક્તમ્ ।
પથાપૂર્વશિવકપર્યાયસ્તતઃ સ્થાલપર્યાયસ્તતઃ કુશૂલપર્યા-
યસ્તતો ઘટપર્યાયઃ । નૈવમ્ભૂતા ગુણાસ્તે તુ શિવકપર્યાયમા-
રમ્ય ઘટાવધિ એકરૂપા એવ જાયન્તે । એતચ્ચ ગુણપર્યાયવજ્ઞાનં
સમ્પ્રભક્તી પ્રણિતં તત્ત્વજ્ઞાનોપયોગીતિ સ્પષ્ટીકરિષ્યામઃ । તત્ત્વ-
જ્ઞાનસ્યાન્યઃ પ્રકારોનાસ્તીતિ ॥ ૧૩ ॥

અવતરણુ—દ્રવ્યની વ્યાખ્યા વિચારતાં આપણે
પ્રથમ તપાસી ગયા કે ગુણ અને પર્યાય યુક્ત હોય તે
દ્રવ્ય કહેવાય માટે હવે અંતકાર તે ગુણ અને પર્યાયનું
સ્વરૂપ સમજાવવા આ શ્લોકમાં પ્રયત્ન કરે છે.

અર્થ—ગુણો સહભાવી છે, અને પર્યાયો ક્રમે ક્રમે
જીલ્લવે છે. આપું ગુણ અને પર્યાયનું લક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાનને
વાસ્તે સર્વજ્ઞાએ કહેલું છે, તે અન્યથા નથી.

૪૩

ભાવાર્થ—ગુણ ગુણીનો તાદાત્મ્ય સંબંધ હોવાથી ગુણી ગુણથી જુદા માલૂમ પડતા નથી, અને તેથી તેમને સહભાવી અથવા નિત્ય સાથે વસનારા ગણવામાં આવે છે. તેમાં જરામાત્ર ફેર થતો નથી પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. તેઓ અનિત્ય છે. અને ક્રમે ક્રમે ઉદ્ભવ પામે છે. નવો પર્યાય ઉત્પન્ન થતાં પૂર્વ પર્યાય વિનાશ પામે છે. દુધ દહિરૂપે પરિણમે છે, ત્યારે દુધ તરીકેના તેના પર્યાય વિનાશ પામ્યા અને દહિ તરીકેના પર્યાયની ઉત્પત્તિ થઈ, માટે જે પરમાણુઓનું દુધ બનેલું હતું તે પરમાણુઓ તે તેના તેજ રહ્યા. તે પરમાણુઓમાં રહેલો મૂળ ગુણ કદાપિ બદલાતો નથી. ખીજે દાખલો લેઈ આ વાત વધારે સારી રીતે સ્પષ્ટ કરીએ, આત્માના જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ સ્વાભાવિક ગુણો છે. અને તે ગુણોનું સમયે સમયે વર્તન તે પર્યાયો છે. નવા પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે અને જુના નાશ પામે છે, છતાં આત્માનું મૂળસ્વરૂપ તે નિત્યજ રહે છે. માટે જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે. “ મને રાગ થયો મને દ્વેષ થયો ” એમ જાણવાનો આત્માનો ગુણ કદાપિ નાશ પામતો નથી, માટે તે નિત્ય છે; અને તેના જાણવા યોગ્ય પર્યાયોની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે,

કેઈ પણ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજવા તેના ગુણ અને પર્યાયનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, કારણ કે “ ગુણ અને પર્યાયવાળો દ્રવ્ય છે ” એવી દ્રવ્યની વ્યાખ્યા હોવાથી ગુણ અને પર્યાયનું જ્ઞાન થતાં દ્રવ્યનું જ્ઞાન થાય છે. ત-

४४

त्तज्ज्ञान प्राप्तवानो, वस्तुनं यथार्थं स्वरूपं लक्षणवानो आ-
सिवाय भीजे ओक पणु भार्ग नथी, आ रीते हरेक वस्तु-
नं तत्त्व संपूर्णपणु समलय छि. माटे शुणु अने पर्या-
यनं स्वरूप विचारी हरेक द्रव्यना शुणु अने पर्याय नेथी
लक्षणाय तेवी रीते प्रयत्न करवो.

अवतरणम्—एतत्सर्वकथनस्य फलमाह आदेयमिति

श्लोकः

आदेयं जीवद्रव्यं स्वं ज्ञानचारित्रलक्षणम् ॥

कालादिपञ्चकाद्भिन्नः सोहं चिन्मयचेतनः ॥१४॥

टीका—पौद्गलिकीकर्मवर्गणा परकीया तदपेक्षया जीवद्रव्यं
स्वं स्वकीयमादेयम् (अयंभावः) वातपित्तकफात्मके शरीरे
वातस्य प्रधानत्वात् । उक्तं च चरके (पित्तं पङ्गुकफः पङ्गुः
पङ्गवो मलधातवः वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघ-
वत्) प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति अतो भिषजा वा-
यवी चिकित्सा विधातव्या तथा जडचेतनात्मके चेतनस्य प्र-
धानत्वात् तदा तमन्तरेण नैव मुक्तिं लभते उक्तं च (तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमिति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय) ननु
जीवद्रव्यमदृश्यत्वात्कथमादेयमित्यत आह ज्ञानेति ज्ञानचारित्रे
लक्षणं यस्य तत् ज्ञानस्याविनाभावित्वाद्दर्शनमपि गृह्यते चारित्रं
च सामायिकादि यथाख्यातपर्यन्तं ग्राह्यम् । तथा च रत्नत्रयेण
सुग्रहं जीवद्रव्यम् । व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजन-

૪૬

મિતિ સિદ્ધાન્તાદવ્યાવૃત્યમાહ । કાલાદીતિ—કાલાકાશધર્મા
ધર્મપુદ્ગલેભ્યો મિત્તઃ સ આત્મા દેહસ્થોઽહં । ચિન્મયચેતનો—
જ્ઞાનઘનમયચેતનો નિરાકૃતપૌદ્ગલિકસમ્બન્ધત્વાત્ સ્વચ્છતા-
પન્ન ઇવાઽહમ્ । નૈતે મમ નૈષામહં કિન્તુ કેવલ એકાકી ક્ષા-
લિતકર્મપદ્મઃ । એતચ્ચિન્તકસ્ય મમ નૈતે કામાદયઃ પ્રભવન્તિ ।
ઉક્તં ચ । યાવજ્જીવં સદાકાલં નયેદધ્યાત્મચિન્તયા કિંચિન્ના-
વસરં દદ્યાત્ કામાદીનાં મનાગપિ ॥ ૧૪ ॥

અવતરણુ—જ્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રમાણે આચરણુ ન
થાય, ત્યાં સુધી ભણવાથી કાંઈ પણ લાભ નથી. વળી દ-
રેક વસ્તુ બહુ પછી તે હેય છે કે આદેય છે (અહણુ
કરવા યોગ્ય છે કે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે,) તેનો વિચાર
કરવો ભોંઈએ, એવી શાસ્ત્ર મર્યાદા છે, તો આપણે અત્યાર
સુધી જે વિચારી ગયા તેમાંથી શું અહણુ કરવું અને શું
ત્યાગવું તે વિચારવું આવશ્યક છે. તેજ વિચારને હૃદયમાં
રાખી અન્યકાર લખે છે કે:—

અર્થ—જ્ઞાન અને ચારિત્રના લક્ષણવાળો જીવ દ્રવ્ય
અહણુ કરવો યોગ્ય છે. તે જીવ કાળાદિ પાંચ દ્રવ્યથી ભિ-
ન્ન છે, અને જ્ઞાનમય ચેતન સોઽહંરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ॥૧૫॥

ભાવાર્થ—આપણે પ્રથમ વિચારી ગયા કે આ લો-
કલોકમાં ષડ્દ્રવ્ય છે, તેમાંથી અન્યકાર બતાવે છે કે જીવ
દ્રવ્ય અહણુ કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે જીવ દ્રવ્ય એજ
પોતાનું અર્જ સ્વરૂપ છે. તે બહુ પછી આ જગતમાં

૪૬

જાણવા યોગ્ય બીજું કંઈ રહેતું નથી; જૈન શાસ્ત્રકાર ક-
પૂરચંદ્રજી લખે છે કે

નિજરૂપા નિજ વસ્તુ કે પરરૂપા પરવસ્ત,
જેણે જાણ્યો પેચ એ તેણે જાણ્યું સમસ્ત.

આત્મા એજ પોતાની વસ્તુ છે, અને તે સિવાયની અન્ય
સર્વ પર છે, પારકી છે, એવો ભાવ જેણે જાણ્યો-હૃદયથી
અનુભવ્યો-તેણે આ જગતમાં જાણવા યોગ્ય સર્વ પદાર્થોનું
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, એમ સમજવું. હવે તે જીવ દ્રવ્યને શી
રીતે જાણવો, તેને વાસ્તે અંતકાર તેનું લક્ષણ જણાવે છે.
જ્ઞાન ચારિત્ર રૂપ લક્ષણવાળો હોય તે જીવ જાણવો જ્ઞાન
રૂપ વિશેષ ઉપયોગનું ગ્રહણ કર્યાથી દર્શનરૂપ સામાન્ય
ઉપયોગનું પણ કહ્યા વિના ગ્રહણ થઈ શકે છે. માટે
જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ લક્ષણ જેને હોય તેને
જીવ તરીકે ઓળખવો. કોઈ પણ વસ્તુનો સામાન્ય યોધ
થાય તે દર્શન, તે વસ્તુનો વિશેષ યોધ થાય તે જ્ઞાન;
આ રીતે સામાન્યપણે અને વિશેષપણે જાણવાની શક્તિ
વાળા દ્રવ્યને જીવદ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. વળી
પોતાના સ્વભાવમાં રમણતા સ્થિરતા ઠરવાની પણ
તેનામાં શક્તિ છે. માટે તે ચારિત્રવાન કહેવામાં આવે
છે. એ પ્રમાણે વિચારતાં જણાય છે કે જ્ઞાનદર્શન અને
ચારિત્ર એ ત્રણ ગુણ જે તત્ત્વમાં હોય તે તત્ત્વને જીવ
તરીકે જાણવું. વ્યાખ્યાઓ બે પ્રકારની આપવામાં છે. વ-
સ્તુનું સ્વરૂપ બતાવનારી એક પ્રકારની વ્યાખ્યા છે. બીજા
પ્રકારની વ્યાખ્યા તેને બીજી વસ્તુઓથી જુદા પાડનારા

૪૭

તેના ધર્મ પ્રતિ પાઠન કરે છે. આપણે પ્રથમ તેનું સ્વરૂપ બતાવનારી વ્યાખ્યા તપાસી ગયા, હવે બીજી રીતે વ્યાખ્યા તપાસીએ તો આપણને જણાય છે કે આત્મા બીજા પાંચે દ્રવ્યથી ભિન્ન છે. કાળ આકાશ, પુર્ણલ, ધર્મ અને અધર્મથી આત્મા તદ્દન ભિન્ન છે. એક દ્રવ્યમાં બીજા દ્રવ્યરૂપે પરિણામ પામવાની સત્તા નહિ હોવાથી, જીવ દ્રવ્યના ધર્મ અને ગુણ બીજા પાંચ દ્રવ્યમાં મળી શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે આત્મા સ્વભાવે જ્ઞાન ધન છે. સર્વ વસ્તુઓના જ્ઞાતારૂપે આત્મા પ્રસિદ્ધ છે; પણ જે વસ્તુઓ પોતાની નથી, તેને પોતાની માની પોતે અજ્ઞાનતાથી પુર્ણલાભમાં રાચે છે, અને તેથી તે પૌર્ણલિ-કલાવો સાથે કર્મબંધથી લેપાય છે, અને તે કર્મબંધનથી પોતાનું સ્વરૂપ વિશેષ વિશેષ ભૂલતો જાય છે. જ્યારે આ “પુર્ણલ લાવો તે હું નથી” એવું યથાર્થ જ્ઞાન આત્માને થશે, ત્યારે કર્મ મળ સમયે તે છુટી જશે, અને આત્મા જે નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ બુદ્ધ સુકત સ્વભાવનો છે, તે પોતાનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજશે, આવી લાવના નિરંતર લાવનારને કદાપિ પણ પુર્ણલ લાવો અસર કરી શકતા શકતા નથી.

કહ્યું છે કે.

યાવજ્જીવં સદાકાલં નયેદધ્યાત્મચિન્તયા ।

કિંચિન્નાવસરં દદ્યાત્કામાદીનાં મનાગપિ ॥

માણુસ જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી નિરંતર અધ્યાત્મ ચિંતવનમાં તેણે પોતોનો સમય વ્યતીત કરવો જો-

૪૮

ઇએ; અને કામાદિ વિષયોને જરા માત્ર પણ પોતાના હૃદયમાં અવકાશ આપવો નહિ. આમ કરવાથી દેહાધ્યાસ છુટી જશે, પરપુર્ણ ઉપરનો મમત્વભાવ દૂર જશે, અને પોતાનું અર્થ સ્વરૂપ આત્માના બાણુવામાં આવશે.

અવતરણમ્—ચિન્મયમાત્મસ્વરૂપમુક્ત્વાઽનાદિકાલાઽશુદ્ધપારિણત્યાઽત્મસંશ્લિષ્ટકર્માષ્ટકપુદ્ગલસ્કંધેભ્યો મિન્ન આત્મા અત એવ કર્મરૂપપુદ્ગલસ્કંધત્યાગવિવેકમાહ ।

શ્લોક:

પુદ્ગલસ્કંધરૂપં યત્ કર્મ ત્યાજ્યં વિવેકિભિઃ ॥
યેન ચેતનરૂપોઽપિ પુદ્ગલ ઇવ દૃશ્યતે ॥ ૧૫ ॥

અનન્તપુદ્ગલવર્ગસ્કંધરૂપં ક્ષીરનીરવદાત્મસંશ્લિષ્ટં દ્રવ્યકર્મ હેયજ્ઞેયોપાદેયદષ્ટિમદ્ધિર્વિવેકિભિસ્ત્યાજ્યં જ્ઞાનધ્યાનબલેનેતિ યેન કર્મરૂપપુદ્ગલસંબંધેન ચેતનરૂપ આત્મા પુદ્ગલ ઇવ દૃશ્યતે યો યસ્ય સંસર્ગી સ તાદૃશઃ ॥ અત એવ દ્રવ્યકર્મકારણરાગદ્વેષરૂપં ભાવ કર્મ દૂરતઃ પરિહાર્યમ ॥ ૧૫ ॥

અવતરણુ—આપણે ગયા શ્લોકમાં આત્માનું સ્વરૂપ વિચારી ગયા. આત્મા સ્વભાવે કેવો ચેતન જ્ઞાનમય છે, તે પણ તપાસી ગયા; પણ જે કર્મ મળથી આત્માનું સ્વરૂપ આચ્છાદિત થઈ ગયું છે, તે કર્મમળનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જ્યાં સુધી આપણા બાણુવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તેનાથી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ નહિ. માટે અન્યકાર હવે કર્મનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

૪૨

અર્થ—વિવેકી પુરૂષોએ પુદ્ગલ સ્કન્ધરૂપ કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કારણ કે તે કર્મવડે આત્મા ચૈતન્ય રૂપ હોવા છતાં પણ પુદ્ગલ જેવો દેખાય છે.

ભાવાર્થ—આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ અને નિર્મળ છે, પણ કર્મથી બંધાયેલો હોવાથી તેનું સ્વરૂપ ખરાખર આપણા કળ્યામાં આવતું નથી. તે કર્મ પુદ્ગલના સ્કન્ધરૂપ છે. આત્મા સમયે સમયે પુદ્ગલ સ્કન્ધો ગ્રહણ કરે છે. જુનાં કર્મ લોગન્યાથી ખરે છે, અને નવાં કર્મ બંધાય છે, આ રીતે કર્મનો પ્રવાહ ચાલ્યાજ કરે છે. જ્યાં સુધી માણસને આત્મસ્વરૂપ સમજાયું નથી, અને જ્યાં સુધી તે જગતના પૌદ્ગલિક પદાર્થો પ્રતિ રાગદ્વેષ રાખે છે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાનતાને લીધે કરેલાં કાર્યથી દરેક ક્ષણે નવું કર્મ ઉપાર્જન કરે છે. ક્ષીર અને નીરના સંયોગ પ્રમાણે કર્મ સમૂહ આત્મા સાથે મળી ગયેલું છે. તે કર્મના આઠ પ્રકાર છે; તેનું વિશેષ વર્ણન તેના લેહો સાથે જૈન ગ્રંથોમાં વર્ણવેલું છે, અત્રે તો તેનાં નામ અને તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ વર્ણવી ચલવીશું. પ્રથમ બે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના જ્ઞાન અને દર્શન રૂપ બે સ્વરૂપને આરંભાદિત કરે છે, અને તેથી આત્મ જ્ઞાન થતું નથી; અને તત્ત્વો પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા થતી નથી. મોહનીય કર્મ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, અને રાગ અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનીય કર્મને લીધે સુખ અને દુઃખ મળે છે. આયુષ્ય કર્મ અમુક ગતિમાં અમુક શરીરમાં અમુક કાલ પર્યંત રહેવું પડશે તેની હદ બાંધે છે.

૫૦

નામ કર્મથી તેનું શરીર અને તેની સઘળી ઉપાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ગોત્ર કર્મથી ઉચ્ચ કુળ અને નીચ કુળ નક્કી થાય છે; અને અન્તરાય કર્મ આત્માની શક્તિઓ અને સદ્ગુણો તેમજ બાહ્ય સાધનોની પ્રાપ્તિમાં વિભેદ થાય છે. આ બધાં કર્મ અમુક નિયમિત વખત સુધી ચાલે છે, તેટલા વખતમાં તે કર્મ લોગવાઈ જાય છે. આ કર્મને લીધે આત્મ સ્વરૂપ યથાર્થ જાણવામાં આવતું નથી. માટે તે કર્મનો બંધ ન થાય, અને થયેલાં કર્મનો નાશ થાય તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવી. પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલાં કર્મનો નાશ કરવાના માર્ગને નિર્જરા કહે છે, અને જેથી નવાં બંધાતાં કર્મ અટકે તેને સંવર કહે છે. સંવર અને નિર્જરા દ્વારા નવા બંધાતા અને બંધાયેલાં સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવા વિવેકી પુરૂષોએ પ્રયત્ન કરવો. કારણ કે જે કર્મનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ આચ્છાદિત થવાથી પુરૂંલ જેવો દેખાય છે. જે જેના સંબંધમાં નિરંતર રહે તે તેના જેવો થાય છે, એવો નિયમ હોવાથી અને આત્મા કર્મને લીધે પુરૂંલના સંબંધમાં વારંવાર વસતો હોવાથી તે પુરૂંલરૂપ જાણે છે. જ્ઞાનાવરણીકર્મના ઉદયથી માણસ એટલો બધો અજ્ઞાની થાય છે કે પંચ દ્રવ્ય કરતાં પોતાનું બિન્ન પણું લુલી જાય છે, અને દેહ તે હું છું એવો દેહાધ્યાસ થાય છે. અને તેથી પોતે દેહ રૂપ હોય એવું આચરણ પણ કરે છે. દેહને રોગ થતાં પોતાને રોગ થયો છે, એવો ભાવ તેને થાય છે, અને તેથી તે દુઃખી થાય છે.

૫૧

આ સર્વતું કારણુ દેહાધ્યાસ છે. અને દેહાધ્યાસતું કારણુ જ્ઞાનાવરણીય કર્મને લીધે ઉત્પન્ન થતું અજ્ઞાન છે. માટે કર્મનો ત્યાગ કરવા શાસ્ત્રમાં બતાવેલા માર્ગ પ્રમાણે ધુ-દ્વિશાળીઓએ અહોનિશ પ્રયત્ન કરવો, એવો અન્યકર્તાના કહેવાનો આશય સમજાય છે.

અવતરણમ્ । વ્યવહારપરમ્પરારૂઢાનામહં કૃશોઽહં સ્થૂલ
 ઇત્યાદિબુદ્ધ્યા દેહે ચેતનમધ્યાસીનાનાં જીવાનામાત્મનિ વૃત્યુ-
 પાયમાહ । અનાદ્યનન્તજીવસ્યેતિ ।

શ્લોક:

અનાદ્યનન્તજીવસ્ય,શુદ્ધા સ્વાભાવિકી સ્થિતિઃ॥
 કર્મણા પરિણામિત્વમાત્મનો વ્યવહારતઃ ॥૧૬॥

ટીકા—નાદિર્યસ્ય નાઽન્તો યસ્ય સજીવ સ્તસ્યાઽ
 નાદ્યનન્તજીવસ્ય નિશ્ચયનયાપેક્ષયા સ્વભાવસિદ્ધા સ્થિ-
 તિઃ શુદ્ધાઽજીવસમ્પર્કરહિતા । વ્યવહારનયાપેક્ષયા કર્મણાઽઽસ્ત્મ
 નઃ પરિણામિત્વમ્ । દ્રવ્યાર્થિકનયો નિશ્ચયનયઃ પર્યર્થાર્થિક-
 નયો વ્યવહારનય ઇતિ સામ્પ્રદાયિકાઃ । અયંભાવઃ । સ્વચ્છોઽ
 પિ સ્ફટિકમણિર્જપાકુમ્ભસમભિવ્યાહારેણ રક્તઃ પ્રતિભાતિ
 તં રક્તિમાનં મિથ્યાજ્ઞાનતઃ પુંખો ન વિસ્મયો ભવતિ તદ્વદાત્મનઃ
 પૌદ્ગલિકકર્પ સમ્પર્કાદ્ રાગદ્વેષાદિમત્તા પ્રતિભાતિ । તાં રા-

૫૨

गादिमत्तां मिथ्याजानत आत्मारामस्य तत्र नासक्तिर्भवतीति
परमार्थः ॥ १६ ॥

અવતરણુ—આત્મા અને કર્મને કેવો સંબંધ છે, અને કર્મને લીધે ઉત્પન્ન થતી સ્થિતિ આત્માને કેવી રીતે વ્યવહારમાં આરોપિત કરવામાં આવે છે, તે બાબત ગ્રન્થકાર હવે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે.

અર્થ—અનાદ્યનન્ત જીવની સ્વાભાવિક સ્થિતિ શુદ્ધ છે, પણ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ કર્મને લીધે આત્માનું પરપરિણામપણું કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—જીવ અનાદિ અનન્ત છે. જીવની ઉત્પત્તિ તેમજ અંત નથી. જેની ઉત્પત્તિ હોય તેનો અંત પણ હોય, પણ જીવ અનાદિ હોવાથી તે અનન્ત છે. તે કદાપિ મરતો નથી, તે અમર છે. એવા જીવની સ્વાભાવિક સ્થિતિ શુદ્ધ છે. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્મા નિરંતર શુદ્ધ છે. ત્રણે કાળમાં આત્મા પવિત્ર, સુકત, શુદ્ધ, યુદ્ધ છે, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ તેનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. બીજી રીતે શબ્દોમાં કહીએ તો સત્, ચિત્, અને આનંદ એ આત્માનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. એ ત્રણ સ્વરૂપવાળો આત્મા નિર્મળ છે, પણ કર્મને લીધે તે અશુદ્ધ બને છે. દાખલા તરીકે સ્ફટિક મણિ સ્વભાવે નિર્મળ છે. પણ જો તેની નીચે જાસુદનું પુષ્પ મુકવામાં આવે તો તે પુષ્પની રતાશને લીધે તે મણિ પણ લાલ દેખાય છે; તેમ આત્મા પણ સ્વભાવે શુદ્ધ છે,

૫૩

પણ કર્મના સંબંધથી તે અશુદ્ધ તરીકે ઓળખાય છે, આ અશુદ્ધતા તે આત્માની વિભાવિક દશા છે. અને પુ-
 દ્ગલ કર્મના સંબંધથી આત્મા રાગદ્વેષમય ભાસે છે. જો
 તે રાગદ્વેષને માણસ અસત્ય જાણે, અને રાગદ્વેષ આત્માને
 વસ્તુતઃ અસર કરી શકનાર નથી એમ અનુભવે, તો રાગ-
 દ્વેષ તેને અસર કરી શકતા નથી. જો રાગદ્વેષને પોતાના
 માને તોજ તેઓ તેને અસર કરી શકે. પણ રાગદ્વેષ તે
 આત્માના નહિ પણ પુદ્ગલિક કર્મના આવિભાવિ છે, અને
 પુદ્ગલિક ક્રમ તે હું નથી, એવું જે વિચારે તે રાગદ્વેષથી
 લેપાતો નથી. રાગદ્વેષ તેવા આત્મા અને જડ વસ્તુનો ભેદ
 જાણનારપર પોતાની સત્તા કબુલ કરાવી શકતા નથી. રા-
 ગદ્વેષ તે નિત્ય નહિ પણ ક્ષણિક છે, કારણ કે તે આ-
 ત્માના ગુણ નહિ પણ અશુદ્ધ પર્યાયો છે. પર્યાયો ઉપર
 જણાવી ગયા પ્રમાણે ક્ષણિક છે, અને સમયે સમયે બ-
 દલાય છે. માટે આત્માના કર્મ સંબંધને લીધે ઉત્પન્ન થ-
 તા રાગદ્વેષને આત્માના નહિ માનતા આત્માના વિભાવિક
 પર્યાયો જાણવા જોઈએ. સમુદ્રમાં ગમે તેટલા કલ્લોલો ઉ-
 ત્પન્ન થાય, પણ ખડક ઉપર ઉભેલાને તે અસર કરી શ-
 કતા નથી. આત્મા ઉપર સ્થિર ચિત્ત રાખી, આત્મા-
 તેજ હું એવું ભાન ધરાવનારને તે વિકારો જરા પણ અ-
 સર કરી શકે નહિ. આ સર્વ નિશ્ચય પ્રમાણે લખાણ થાય
 છે, એ વાચક વર્ગે ક્ષણ વાર પણ વિસરવું નહિ.

અવતરણમ્—શુદ્ધેપિ આત્માનિ શુદ્ધનયેન પરિણામિત્વ
 મુપપદ્યતે इत्याह स्वस्मिन्निति ॥

૫૪

શ્લોક:

સ્વસ્મિન્ શુદ્ધનયં શ્રિત્વા, કલ્પ્યતે પરિણામિતા ।
યદા કર્મવિમુક્તઃ સ્યાજ્જીવઃ સિદ્ધસમસ્તદા ॥૧૭॥

ટીકા—શુદ્ધે સ્વસ્મિન્નાસ્મિનિ શુદ્ધનયં શ્રિત્વા પરિણામિતા કલ્પ્યતે સા તુ વાસ્તવિકી પરિણામિતા । યદા જીવઃ કર્મ ભિર્વિમુક્તઃ સ્વાત્તદા સિદ્ધસમો ભવાતિ । સિદ્ધૈસ્સમસ્તુલ્યઃ સિદ્ધસમ ઇતિ તૃતીયાતત્પુરુષોઽન્નજ્ઞેયઃ સિદ્ધાઃ સમાસ્તુલ્યાઃ યસ્ય સ સિદ્ધસમ ઇતિ બહુવ્રીહિરપિ સમાસઃ તેનસિદ્ધાનામુપમાનત્વાદવિશેષગુણત્વં કર્મવિમુક્તસ્યાલ્પગુણત્વાદુપમેયત્વમિતિ કુકલ્પનાયા નાવસરઃ પ્રસરતિ દ્વયોરપ્યુપમાનત્વાદુપમેયત્વાચ્ચ । ૧૭।

અવતરણુ—વ્યવહાર નયથી આત્માનું પરિણામિત્તમ બતાવી હવે શુદ્ધ નયથી આત્માનું પરિણામિત્તમ બતાવે છે. અર્થઃ—શુદ્ધ નયનો આશ્રય કરવાથી આત્મામાં પણ પરિણામિતા કલ્પી શકાય. જ્યારે જીવ કર્મથી વિમુક્ત થાય છે, ત્યારે તે સિદ્ધ સમાન થાય છે.

ભાવાર્થ—કર્મને લીધે વ્યવહારથી આત્મા પરિણામ પામતો ગણવામાં આવે છે, એ આપણે ગયા શ્લોકમાં વર્ણવી ગયા, પણ જો નિશ્ચયનયથી વિચારીએ તો આત્મા અરેખર પોતાની મેળે પરિણામ પામે છે. રાગ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે તેવા કર્મના પુર્જલ ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે

૧૬

આત્મામાં એક પ્રકારનો ક્ષોભ થાય છે; આ રીતે કર્મને લીધે આત્માની પરિણામિતા કલ્પવામાં આવે છે, તે વ્યવહારથી ગણવી. પણ જ્યારે આત્મા રાગ દ્વેષથી પોતાને રંગાવા દેતો નથી, પણ આત્મસ્વભાવમાં રમણુતા કરે છે, ત્યારે પણ આત્મા પરિણામ પામે છે; તે પરિણામિતા સ્વાભાવિક છે, અને આત્માની પોતાની છે, તે પરિણામિતા વાસ્તવિક છે તેને લીધે આત્મા બંધાતો નથી. એવી પરિણામિતાતો સિદ્ધના જીવોમાં પણ જીવોમાં આવે છે, સમયે સમયે આત્માના જ્ઞાન દર્શનના પર્યાયો બદલાય છે, તેથી તેમાં ફેરફાર થાય છે, પણ આ ફેરફાર આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોનો હોવાથી આ પરિણામથી કર્મબંધ રતિમાત્ર પણ થતો નથી. જ્યારે આ રીતે આત્મભાવમાં આત્મા રમે છે, અને કર્મના ઉદયના લીધે કરવા પડતા જગતના કાર્યો નિર્લેપ પણ કરે છે, અને શરીરને મન દ્વારા કાર્ય કરવા છતાં શરીર મનને પોતાના રૂપ ગણતો નથી, પણ તેમને કેવળ ઉપાધિરૂપ માને છે, અને શરીર મન દ્વારા કરેલાં કાર્યના ફળમાં આસક્તિ રાખતો નથી, ત્યારે તે આત્મા કર્મ મુક્ત થાય છે. જ્યારે તે કર્મ મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેની સ્થિતિ સિદ્ધના જીવોની સ્થિતિ તુલ્ય થાય છે તે સ્વભાવે સિદ્ધ હતો પણ તે સ્થિતિનું તેને અત્યાર સુધી અજ્ઞાનતાથી લાન ન હતું, પણ કર્મબંધન નાશ થતાં તેને પોતાની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે પ્રથમ જે અવ્યક્તરૂપે સિદ્ધ હતો, તે હવે વ્યક્તરૂપે સિદ્ધ થાય છે.

५६

अवतरणम्—मोक्षोपायभूतस्य सम्यग् दर्शनज्ञानयोः फल
स्य चारित्रस्य द्वैविध्यमाह (आत्मनइति)

श्लोकः

आत्मनः शिवसौख्यार्थं द्विधा चारित्रसंगतिः ॥
द्रव्यतो भावतश्चोक्ता चतुर्धा स्थापनाभिदः ॥१८॥

टीका—शिवसौख्यार्थं मोक्षसुखार्थमात्मनश्चारित्र-सङ्ग-
तिश्चारित्रलाभो द्विधा प्रोक्तो द्रव्यतो भावतश्च द्रव्यचारित्र
पञ्चमहाव्रतोच्चारणयतिवेषावश्यकदिक्रियारूपम् । भावचारित्रं
स्वस्वभावपरिणतिरूपम् । उभयमपि चारित्रं मोक्षसुखोपयो-
गीति सर्वथा तत्र यतनीयम् । ननु सर्वकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष
इति वचनात् सर्वकर्माभावे किं सुखं लप्स्यते प्रत्युत सर्वकर्मक्षयेऽ
नर्थं पश्यामः । तथाहि सर्वकर्मक्षये शरीरक्षयस्ततः पुत्रकलत्रध-
नादिभिस्संबन्धाभावे तज्जन्यसुखाऽभाव इति चेन्नाऽऽत्मनः
केवलज्ञानमन्तरेण सुखविन्दोरभावात् । तथाहि । अहो अयं
श्रेष्ठी विजने देशे केवलः शेते भृत्यपुत्रादय एव तत्कार्यं कुर्व-
न्ति । गृहीतशस्त्रा द्वारपालाः कमप्यन्तः प्रवेष्टुं नाऽऽज्ञापयन्ति ।
ममापि पुत्रादयः कथ-मनुकूलाः स्युर्येनाहमपि बाह्यजनैरजात-
वार्त्तः केवलो भवामीति सर्वेषां निरुपाध्यर्थं प्रवृत्तिर्दृश्यते ।
किञ्च कारागृहे रुद्रो जनो यदा मोक्षयते तदा सर्वदुःखध्वंसेन

૬૭

લબ્ધસ્વાતન્વ્યઃ સ્વાસ્થ્યસુખમનુભવતિ । તથા કર્મપાશબદ્ધો
 જીવો યદિ મુચ્યેત તદા વિચારણીયં નેત્રે નિમીલ્ય કિં સુર્વં સ્વા-
 દિતિ નાસ્માકં ભાવુકેષુ (સહૃદયેષુ) બહુવક્તવ્યમવશિષ્યતે ।
 અત એવ વિચારશીલાઃ પુત્રકલત્રધનાદિષુ સુખલેશમપશ્યન્ત
 આત્મસુસ્વાસીનાસ્તમેવોપાસીનાશ્ચ ત્યક્તસર્વપરિવારાઃ ગૃહ્ણીત-
 દૌક્ષાઃ ધનાદિકં ત્યક્તં પુરીષમિવ સ્મૃતિપથમાપિ નાનયન્તીતિ
 સાર્વજનીનો નિશ્ચયઃ । પ્રકૃતમનુસરામઃ ।

અવતરણુ—કર્મબંધન શાથી તુટે તે બાણુવું અતિ
 જરૂરનું છે, કારણ કે આત્માની રૂઢિને આવરણુ કરનાર
 કર્મ છે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રથી કમનો નાશ થાય છે.
 સમ્યજ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શનનું કૃળ પણુ સમ્યજ્ઞ ચારિત્ર
 છે, માટે સમ્યજ્ઞ ચારિત્રનું અન્થકર્તા પ્રથમ વર્ણુન કરે છે.

અર્થ—આત્માના મોક્ષ સુખને અર્થે દ્રવ્ય અને ભા-
 વથી ચારિત્ર એ પ્રકારનું છે. અને સ્થાપના લેદથી ચાર
 પ્રકારનું છે.

ભાવાર્થ—જૈનશાસ્ત્ર પ્રમાણુ મોક્ષના ત્રણુ માર્ગ
 છે. તે માર્ગ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે. તેમાં પ્રથમ
 જ્ઞાને વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ બાણુવામાં આવે છે, ત્યારે
 તેનું દર્શન થાય છે, અર્થાત્ તેપર શ્રદ્ધા થાય છે: જ્ઞાનની
 સાત્યતા વિષયે ખાત્રી થાય છે. એ ખાત્રી થતાં માણુસ
 તે જ્ઞાન અનુસાર વર્તવાને દોરાય છે, તે વર્તનને ચારિત્ર

૧૮

કહેવામાં આવે છે. આ ચારિત્રના બે પ્રકાર શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા છે, દ્રવ્યથી ચારિત્ર અને ભાવથી ચારિત્ર. શ્રાવકના પાંચ અનુવ્રત ગ્રહણ કરવાં અથવા ખાર વ્રત ધારણ કરવા, અથવા સાધુના પાંચ મહાવ્રત ધારવા, અને તદનુસાર ચતિવેષનું ગ્રહણ કરવું તે સર્વ દ્રવ્ય ચારિત્ર ગણવામાં આવે છે. અને આત્મ સ્વરૂપની રમણતાને ભાવ ચારિત્ર સમજવું. ભાવ ચારિત્ર પામવું એ કામ સુલભ નથી, પણ દ્રવ્ય ચારિત્ર તે ભાવ ચારિત્રનું કારણ છે. ભાવ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાને દ્રવ્ય ચારિત્ર જેવું ઉત્તમ સાધન બીજું એક પણ નથી; પણ કેવળ દ્રવ્ય ચારિત્રથી ભાવ વિના મુક્તિ પમાય, એમ કહી શકાય નહિ. ભાવ એ સર્વમાં ઉત્તમ છે. દાન, શીળ, અને તપ પણ ભાવથીજ શોભે છે. ઉપદેશ તરંગિણીમાં. કહ્યું છે કે:—

દાનં તપસ્તથા શીલં નૃણાં ભાવેન વર્જિતમ્ ॥

અર્થહાનિઃ ક્ષુધાપીડા કાયક્લેશશ્ચ કેવલમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—દાન, તપ અને શીળ ભાવથીજ શોભે છે, પણ જો ભાવ વિના કરવામાં આવ્યા હોય તો દાનથી કેવલ ધન હાનિ થાય છે, તપથી ભુખની પીડા થાય છે, અને શીળ પાળવાથી કેવળ કાયકલેશ થાય છે આ ઉપરથી કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી કે દ્રવ્યથી આ સર્વ કામ ન કરવાં, પણ ભાવ વિના કરવામાં આવે તો વિશેષ લાભકારી થતાં નથી, માટે ભાવ સહિત દ્રવ્ય ચારિત્ર પાળવું જોઈએ. યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી લખે છે કે:—

૬૯

નિશ્ચય દૃષ્ટિ હૃદય ધરીજી, પાળે જે શુદ્ધ વ્યવહાર;
 પુણ્યવંત તે પામશેજી ભવ સમુદ્રનો પાર. જીનેશ્વર !
 ભાવચારિત્ર આત્મ, રમણતા, સ્વરૂપસિદ્ધિ, એ નિશ્ચય-
 દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી, જે માણસ શુદ્ધ વ્યવહાર દ્રવ્ય-
 ચારિત્ર પાળે છે, તે માણસ ખરેખરો પુણ્યવંત છે, અને ભવ-
 સમુદ્રનો પાર પામતાં તેને વિલંબ લાગતો નથી સાધ્યની-
 અપેક્ષાએ કરેલી શુદ્ધ ક્રિયા સર્વદા ફળવાળી નીવડે છે.
 પણ સાધ્ય બિન્દુ બુલી જઈને જે દ્રવ્ય ચારિત્રમાંજ મગ્ન
 રહે છે, તે વિશેષ પ્રયાસ કરી શકતો નથી. ભાવ ચારિત્ર
 અને દ્રવ્ય ચારિત્ર બે પરસ્પર એક બીજાને ઉપકારી છે.
 આ બંને ચારિત્ર મોક્ષ પ્રાપ્તિનાં કારણ છે. માટે ભાવ
 ચારિત્ર હૃદયમાં રાખી દ્રવ્ય ચારિત્ર શુદ્ધ મનથી, અને
 શુદ્ધ રીતે પાળવું, આમ કરવાથી અંતે મોક્ષ પ્રાપ્તિ થશે.
 હવે સ્થાપના ભેદથી ચારિત્રના ચાર પ્રકાર છે તે નીચે મુ-
 જબ જાણવા. તે ચાર ભેદ લૌકિક ચારિત્ર સ્થાપના, લૌ-
 કોત્તર ચારિત્ર સ્થાપના, શુદ્ધ નિશ્ચય નય ચારિત્ર સ્થાપના,
 વ્યવહાર નય ચારિત્ર સ્થાપનાના છે. આ લોક સંબંધી
 ફળની ઇચ્છાથી પાળવામાં આવતા ચારિત્રને લૌકિક
 ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે. તે સંબંધીની સ્થાપનાને
 લૌકિક ચારિત્ર સ્થાપનાનું નામ આપવામાં આવે છે.
 મોક્ષ પ્રાપ્તિ-અર્થે જે સમ્યગ્ ચારિત્ર પાળવામાં આવે છે,
 તે લોકોત્તર ચારિત્ર કહેવાય છે, અને તેની સ્થાપનાને
 લોકોત્તર ચારિત્ર સ્થાપનાનું નામ આપાય છે. આત્માના અસં-
 ખ્યાત પ્રદેશમાં રહેલા અનંત ગુણની રમણતા રાખવી

૬૦

તેને શુદ્ધ નિશ્ચયનય ચારિત્ર કહે છે; અને તે અનંત ગુણના આધારરૂપ આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશને શુદ્ધ નિશ્ચયનય ચારિત્ર સ્થાપનાનું નામ અપાય છે. રત્નેહરણ્ય મુખ્યપસ્ત્રિકા, પંચ મહામત પાલન, વગેરેને વ્યવહારનય ચારિત્ર કહે છે, તે સંખ'ધીની સ્થાપનાને વ્યવહારનય ચારિત્ર સ્થાપનાનું નામ અપાય છે. આ સંખ'ધી વિશેષ ખુલાસો ગુરુગમથી મેળવવો.

અવતરણમ્—ચારિત્રાન્તરં માવ્યમાનામવસ્થામાહ આત્મીયેતિ ।

શ્લોક:

આત્મીયધ્યાનધારાભિર્ઘૌતકર્મરજઃકણઃ ।

આત્મનઃ સ્વચ્છતાં લબ્ધ્વા ભુંક્તેઽનન્તં સુખં સદા

ટીકા—પાર્થિવરજાંસિ નિર્મલજલૈઃ ક્ષાલયાન્તિ લોકાઃ કર્મરજઃક્ષાલનોપાયસ્તુ સ્વાત્મધ્યાનધારા એવ ક્ષાલિતકર્મમલપટ્ટે સતિ આત્મન્યનન્તં સુખં સદા ભુંક્તે । ઉક્તં ચ મહાભારતે (આત્મા નદી સંયમતોયપૂર્ણા સત્યાવહા જ્ઞાનતટા દયોર્મિઃ । તત્રાભિષેકં કુરુ પાણ્ડુપુત્ર ન વારિણા શુદ્ધયતિ ચાન્તરાત્મા ॥ ૧૯ ॥

અવતરણુ—દ્રવ્ય અને ભાવ ચારિત્રથી આત્મધ્યાન થાય છે, અને આત્મધ્યાનથી દેવી અવસ્થા થાય છે, તે હવે ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે:—

૬૨

અર્થ—આત્મધ્યાનની ધારાથી જેના કર્મફળી રજકણો ધોવાઈ ગયા છે, તે માણસ આત્માની સ્વચ્છતા મેળવીને સદા અનન્ત સુખ લોગવે છે.

ભાવાર્થ—મનુષ્યો પોતાના શરીરને લાગેલી ધુળ દૂર કરવાને જળનો ઉપયોગ કરે છે. તેજ પ્રમાણે આત્માને લાગેલી કર્મરજ દૂર કરવાનો ઉપાય આત્મધ્યાનની ધારા છે જ્યારે મનુષ્ય આત્મધ્યાન કરે છે, એટલે આત્માનું ચિંત્વન કરે છે, ત્યારે બાહ્ય પદાર્થોમાં તેનું મન લુપ્ત થતું નથી. મનનો એવો સ્વભાવ છે કે એકજ વખતે તે એકજ બાબતનો ઉપયોગ રાખી શકે, અથવા એકજ બાબતનું ધ્યાન કરી શકે; આ રીતે વિચારતાં જ્યારે મન આત્મધ્યાનમાં રોકાય છે, ત્યારે બાહ્ય પદાર્થોમાં તે દોરાતું નથી. બાહ્ય પદાર્થોમાં જ્યારે તે દોરવાતું નથી, ત્યારે કર્મબંધ થતો નથી, અને તેજ વખતે પૂર્વકર્મ ખરવા માંડે છે. આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપનું ચિંત્વન કરવામાં મનને મશગુલ કરતાં, ધીમે ધીમે કર્મ રજકણો ખરી પડે છે. નવાં કર્મ બંધાય નહિ, અને જુનાં કર્મ આ રીતે ખરી પડે તો કર્મથી આત્મા મુક્ત થાય છે, અને આત્મા નિર્મલ થાય છે, તેની સ્વાભાવિક સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને આત્મા પોતાનામાં રહેલું અનન્ત સુખ લોગવે છે. આત્મા સામાન્ય જળથી શુદ્ધ પામતો નથી, પણ સમતારૂપી જળથી પવિત્ર થાય છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે.

આત્મા નદી સંયમતોયપૂર્ણા સત્યાવહા જ્ઞાનતટા દયોમિઃ

૬૨

ત્રામિષેકં કુરુ પાણ્ડુપુત્ર ન વારિણા શુદ્ધયતિ ચાન્તરાત્મા ?

અર્થ—આત્મા રૂપી નદી સંયમ રૂપી જળથી ભરેલી છે, સત્યને વહન કરનાર છે, તે નદીને જ્ઞાન રૂપી કિનારા છે, અને દયા રૂપી ઉર્મિ (કદલોલ) છે. હે અર્જુન તેમાં અલિષેક કર, આત્મા જળથી કદાપિ શુદ્ધ થતો નથી. બાહ્ય સ્નાનથી તો શરીર શુદ્ધ થાય છે, પણ બાહ્ય સ્નાન કરતી વખતે દરેક પુરૂષે એવી ભાવના રાખવી કે આત્માની સાથે લાગેલી અશુદ્ધતા પણ દૂર થાય. માણસ જેવી ભાવના રાખે છે, તેવો તે થાય છે, એવો નિયમ હોવાથી ભાવના શુદ્ધ અને ઉચ્ચ પ્રકારની રાખવી આત્માને પવિત્ર અને શુદ્ધ કરવાની ભાવના રાખવાથી સ્વયંમેવ કર્મ રજકલ્પો ખરશે, અને આત્મા પોતાનું નિર્માણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

અવતરણમ્—ચારિત્રણુષ્ટિ વિધાનાર્થમાત્મપરમાત્મનોરભેદ
ધ્યાનમાહ ॥ આત્મેતિ

શ્લોક:

આત્મૈવ પરમાત્મેતિ પ્રજ્ઞાઽઽસ્ત્રવનિરોધિની ॥
ભાવનીયા મુમુક્ષૂર્ણાં । પ્રમાદત્યાગપૂર્વકમ્ ॥૨૦॥

ટીકા—નાર્યં મમાત્મા પરિગ્રહાદિ સરૂપકો નૈતે દુઃસ્વાદય આત્મપરિણામાઃ કિન્તુ વિભાવજ્ઞા નૈવ ચ મોજનાચ્છાદનપુત્ર

૬૩

કલત્રાદયો મમ પ્રીતિપાત્રાણિ નશ્વરત્વાત્મુત્વાભાસત્વાચ્ચાત્મા-
રામોઽહં પરમાત્મરૂપ ઇતિ મજ્ઞાનમ્માસ્ત્વં રુણદ્ધિ । અતો મુમુક્ષુર્ણાં
મમાદં ત્યક્ત્વા સા મજ્ઞા ભાવનીયા । ઘૃતાદિસંસ્કૃત એવ ઘ-
ટાદિધૂલિભિઃ સમ્બઢ્યતે નતુ શુદ્ધઃ ॥ ૨૦ ॥

અવતરણુ—આત્મા અને પરમાત્માનો અલેહ ભા
વવાથી શું પરિણામ નિપજે છે તે હવે વિચારવાનું છે.

અર્થ—આત્મા તેજ પરમાત્મા છે, એવી બુદ્ધિ
આસ્ત્રવનો રોધ કરવાવાળી છે, માટે પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને
મુમુક્ષુએ તેવી ભાવના સર્વદા ભાવવી.

ભાવાર્થ—આત્મા તે જ પરમાત્મા છે, એ ઉચ્ચમાં
ઉચ્ચ સિદ્ધાન્ત છે. તે જૈનો તેમજ વેદાન્તિઓ એક સ્ત્ર-
રખી રીતે કબુલ કરે છે. પણ સ્યાદ્વાદથી આ વાત વિચાર-
વી જોઈએ. તેજ તું છે, તુંજ પરમાત્મા છે, અદૈતવાદ અને
દૈતવાદ પણ જૈનો તત્ત્વમસિ વાક્યમાં ગ્રહણ કરે છે.
જનો પણ નિશ્ચય નયથી તેજ મતને અંગીકાર કરે
છે. વ્યવહારથી આત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ ભલે
કદપવામાં આવે, પણ વસ્તુતઃ તો આત્મા અને પરમાત્મામાં
રતિભાર પણ ભેદ નથી. અપ્પા સો પરમ્પ્પા આત્મા તેજ
પરમાત્મા છે. જ્યાં સુધી આત્માને ઉપાધિ લાગેલી છે, ત્યાં
સુધી તે બહિરાત્મા કહેવાય છે, પણ જ્યારે પોતાના સ્વ-
રૂપની આત્માને પ્રતીતિ થાય છે, ત્યારે ઉપાધિ અસત્ છે
એમ જણાય છે, અને તેજ સમયે આત્મા જે સ્વભાવથી

૬૪

પરમાત્મ રૂપ હોતો, તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, આત્મા તે પરમાત્મા છે, આ વિચારથી આસવનો રોધ થાય છે, એમ આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલું છે. તે શબ્દોની સત્યતા બતાવવા હવે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. હું પરમાત્મા છું એ વિચારથી દેહાધ્યાસ છુટી જાય છે. દેહ તે હું છું એ વિચાર રાખવો તે દેહાધ્યાસ કહેવાય છે, જગતમાં જે જે કકર્મે થાય છે, તે મુખ્યત્વે આ દેહાધ્યાસથી થાય છે. દેહને પોષવાને અને ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવાને માણસને અનેક પ્રકારના ધનની જરૂર પડે છે, જેમ તૃષ્ણાઓ વિશેષ તેમ વિશેષ ધનની જરૂર હોય છે. ન્યાયથી માણસ એકદમ વિશેષ ધન પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, માટે મનુષ્યો કુકર્મ અને અનાચાર અથવા અન્યાયી કાર્ય કરવા દોરાય છે, તેથી આસવ થાય છે. માટે દેહાધ્યાસ એજ સર્વ અનર્થતું મૂળ છે. એક અર્થમાં રહ્યું છે કે:---

देहात्माबुद्धिजं पापं न तद्गोवधकोटिभिः ।

आत्माहं बुद्धिजं पुण्यं न भूतं न भविष्यति

દેહ તેજ આત્મા છે, એવી બુદ્ધિથી, એવા વિચારથી ઉત્પન્ન થતું પાપ કરોડ ગોવધ કરતાં પણુ વિશેષ છે; અને આત્મ તેજ હું છું એવા વિચારથી ઉત્પન્ન થતું પુણ્ય ભૂત-કાળમાં થયું નથી અને ભવિષ્યમાં થશે નહિ. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે તે પુણ્ય અદ્વિતીય છે, જેના ધન ભાગ્ય હોય તેને ગુરૂપાથી એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય માટે મુમુક્ષુઓએ-એક મેળવવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષોએ સર્વદા તે ભાવના ળાવવી. તે બાબતમાં જરા પણુ પ્રમાદ કરવો નહિ. પ્રમાદથી જેટલે

૬૫

અંશે આત્મરમણતા ઝોછી થાય, અને દેહ આદિ પૌદ્ગ-
લિક પદાર્થની સાથે આત્માની એકતાનો વિચાર ઉપજે,
તેટલે અંશે કર્મબંધ થાય છે. માટે ક્ષણે ક્ષણે આત્મા
તેજ હું છું; એવી નિશ્ચય દૃષ્ટિ રાખી, શુદ્ધ વ્ય-
વહાર પાળવો.

અવતરણમ્—આત્મધર્મપ્રાપ્ત્યર્થં સદ્ગુરૂપદેશો વિનયા-
દિના શ્રોતવ્યઃ તદેવાહ ॥

શ્લોકઃ

આત્મધર્મોપદેષ્ટારઃ સુવ્રતા મુનયો મતાઃ ॥

તાન્ પ્રણમ્ય મહાભક્ત્યા શ્રાવ્યો ધર્મ સુશિષ્યકૈઃ ૨૧

ટીકા—આત્મધર્મો રત્નત્રયં તદનુજિષ્ટુક્ષયોપદિશન્તો મુ-
નયો મતાઃ અગૃહીતચારિત્રા ન પરાનુપદેષ્ટું યોગ્યાઃ તાન્ મહા
ભક્ત્યાઽઽદરાતિશયેન પ્રણમ્ય કાયવાહ્મનસૈર્નત્વા સુશિષ્યકૈઃ
(સંસ્થાયાધિમુખં પ્રણમ્ય વિધિવત્ ત્યક્તાન્યવાદાન્ પ્રભોઃ ગુ-
ર્વાજ્ઞૈવ સદા ભવાન્તકરણીત્યેવં ધિયા ચિન્તયન્) ઇત્યાદિ શિ-
ષ્યગુણયુક્તૈર્ધર્મઃ શ્રાવ્યઃ યથા વમનવિરેચનાદિભિઃ શુદ્ધ-
કોષ્ટે રોગિણિ નિક્ષિપ્તમૌષવં સમૂલઘાતં હન્તિ રોગમ્ ॥

મલિનકોષ્ટે તુ વ્યર્થીભવદપિ કદાચિદ્રોગાન્તરમપિ જન-
યેત્ । તથા શિષ્યગુણયુક્તે નિક્ષિપ્તો ધર્મસમૂલઘાતં હન્તિ રા-
ગદ્વેષાદીન્ । અન્યથા તુ વ્યર્થીભવન્ કદાચિદ્ ગુરુદોષદૃષ્ટિ
જનયન્ દીર્ઘસંસારમપિ વન્ધયેદિતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૨૧ ॥

૬૬

અવતરણુ—આત્મા તેજ પરમાત્મા છે, એવી ભાવનાની પ્રતીતિ સદ્ગુરૂની કૃપા વિના થઈ શકતી નથી. માટે કેવા ભાવથી ગુરૂપાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તે હવે ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે.

અર્થ—આત્મધર્મનો ઉપદેશ આપનારા, સારા વ્રતવાળા મુનિયોને માનવામાં આવે છે, તેમને મહા લક્ષિત્સહિત પ્રણામ કરીને સુશિષ્યોએ ધર્મ સંભળવો.

ભાવાર્થ—આત્મધર્મ એટલે આત્માના ગુણ બહુવા તે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર છે. તેનો બોધ આપનારા, અને જ્ઞાન પ્રમાણે આચરણ રાખનારા એવા મુનિયો ધર્મોપદેશને લાયક છે. જે મુનિયો પોતે ઉપદેશ આપે, પણ પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે વ્રત-ચારિત્ર પાળે નહિ, તે ઉપદેશ આપવાને લાયક અધિકારી નથી. ભલે તેઓ પોતાની જ્ઞાન શક્તિવડે બીજાને પ્રતિબોધ આપે, પણ જ્યાં સુધી તેમના વિચાર પ્રમાણે આચાર નથી, ત્યાં સુધી તે બોધની અસર આતા વર્ગ ઉપર બહુજ થોડા પ્રમાણમાં થાય છે. માટે જ્ઞાનની સાથે ઉપદેશકમાં સુવ્રતની જરૂર છે, એ એક ક્ષણુવાર પણ વિસરવું નહિ. ગુરૂના ગુણ દર્શાવ્યા પછી શિષ્યનું શુ' કર્તવ્ય છે, તેપર લખતાં ગ્રન્થકાર જણાવે છે કે, શિષ્ય ગુરૂ તરફ લક્ષિતવાળા જોઈએ. જ્યાં સુધી શિષ્યમાં વિનય નથી, ગુરૂ પ્રત્યે બહુ માન નથી, ત્યાં સુધી તે માણસ ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય નથી. શ્રેણિક રાજ અને ચાંડાલનું દુષાન્ત જૈન આલમને પરિચિત હોવાથી,

૬૭

તેનું માત્ર અત્ર રમરણ કરાવવામાં આવે છે. સામાન્ય વિદ્યા પણ વિનય શિવાય—ગુરુભક્તિ શિવાય—પ્રાપ્ત થતી નથી, તો પછી આત્મજ્ઞાન જેવો ગહન વિષય ગુરુભક્તિ વિના શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે?

આ જગતમાં પરાપૂર્વથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ત્રણ માર્ગ ગણવામાં આવેલા છે; ધન, વિદ્યા અને ગુરુપાદશુશ્રૂષા ધનથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ વિદ્યા મેળવવાનો કનિષ્ઠ માર્ગ છે. વિદ્યા આપી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ મધ્યમ માર્ગ છે. પણ ગુરુના ચરણ કમળની સેવા કરી ગુરુકૃપા દ્વારા ગુરુના આશીર્વાદ દ્વારા જ્ઞાન મેળવવું તે વિદ્યાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. માટે જ અત્રે કહેવામાં આવ્યું છે કે ગુરુની અત્યંત ભક્તિ પૂર્વકે ઉપાસના કરવી અને ધર્મનું શ્રવણ કરવું. આ સ્લોકમાં પ્રણામ કરવા અને ભક્તિ કરવી એ બે વિશેષણ મુકવામાં આવ્યા છે, તે જૈન શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ આસ્નાય સમજવાં; વિનયવંતનેજ વિદ્યા આપવી જેમ દુધ સર્વ પ્રાણી માત્રને હિતકારી છે, પણ સર્પ તે પીએ છે, ત્યારે જે રૂપે દેરવાઈ બાય છે, તેમ આત્મજ્ઞાન અત્યંત હિતકારી અને મોક્ષમાર્ગ સાધક છતાં કુશિષ્યને આપવામાં આવે તો અનર્થકારી નીવડે છે. તેમાં આત્મ જ્ઞાનનો દોષ નથી. પણ કુશિષ્યરૂપ અરાબ અધિકારીનો દોષ છે. માટે ગુરુએ પણ યોગ્ય અધિકારી જોઈ આ આત્મજ્ઞાનનો મહાન્ વિષય શિખવવો, એજ લક્ષ્યાર્થ છે.

અવતરણમ્—સદુપદેશસ્તુ સદ્ગુરુશરણમન્તરેણ ન ફલ-

૬૮

भाग् भवत्यतः सद्गुरुः शरणीय इत्याह ॥

શ્લોક

सद्गुरुं शरणीकृत्य सुधियः सुपथादराः
मोक्षामिलाषुकाः शिष्या गच्छन्ति परमं पदम् ॥२२॥

ટીકા—શોભનઃ પન્થાઃ સુપથં તસ્મિન્નાદરો યેષાં તે સુપ-
થાદરાઃ સુધિયઃ શ્રેષ્ઠવુદ્ધયઃ મોક્ષમભિલષન્તિ તચ્છીલા મોક્ષા-
મિલાષુકાઃ શિષ્યાઃ સદ્ગુરું વિત્તાવ્યેષણારહિતં શરણીકૃત્ય
સંસારાવિધનાધિકરત્વેનાડડલમ્બ્ય પરમં પદં ગચ્છન્તિ મુક્તિભાજો
ભવન્તીત્યર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

અવતરણુ—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સદ્ગુરૂના શર-
ણુવિના સદ્ગુરૂપદેશ પણ ફળદાયી થતો નથી, માટે સદ્ગુરૂનું
શરણુ કરવું; એજ આખત અન્થકાર પુણ્યા શબ્દોમાં
પ્રતિપાદન કરે છે.

અર્થ—સારી પુદ્ધિવાળા, સુમાર્ગમાં રૂચિવાળા, અને
મોક્ષની અભિલાષવાળા સુશિષ્યો સદ્ગુરૂનું શરણુ પામી
પરમપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ—હવે શિષ્યોના વિશેષ લક્ષણુ અઃ શ્લો-
કમાં જણાવવામાં આવેલ છે. પરમપદ પ્રાપ્ત કરવું એ કામ
સુગમ નથી. તેના અધિકારી થવાને સામાન્ય જનમાં મા-

૬૨

લૂમ પડતા ગુણો કરતાં વિશેષ ગુણોની જરૂર છે. તે ગુણોમાં મુખ્ય ગુણ નીચે પ્રમાણે છે. પ્રથમ ગુણ એ છે કે તેનામાં સારી બુદ્ધિ હોવી જોઈએ. જ્ઞાન મેળવવામાં સારી બુદ્ધિની અતિશય જરૂર છે. જેનામાં સારાસાર પારખવાની શક્તિ ખીલેલી નથી, જેની તર્કબુદ્ધિ પરિપક્વ થયેલી નથી, અને જે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવા સમર્થ નથી, તે જ્ઞાનતું ગંભીર રહસ્ય યથાર્થ સમજી શકે નહિ. બુદ્ધિ પણ એ પ્રકારની શક્તિ છે. તેનો સદુપયોગ તેમજ હુ-રૂપયોગ પણ થઈ શકે. માટે ખીલેલી બુદ્ધિનો સદુપયોગજ થાય તે માટે શિષ્યમાં બુદ્ધિની સાથે સુમાર્ગ તરફ રૂચિ હોવી જોઈએ. જે માર્ગ બુદ્ધિને રૂચે તેવો લાગે તે માર્ગ તરફ તેણે રૂચિ રાખવી જોઈએ. શુદ્ધ અને સત્ય માર્ગ તરફ તેની વિશેષ રૂચિ થવી જોઈએ. અને તે સાથે આ સંસારમાંથી મુક્ત થવાની મુમુક્ષા તેનામાં ખાસ હોવી જોઈએ. તે મુમુક્ષા વૈરાગ્યથી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં અંતરનો વૈરાગ્ય નથી, અને અંતરંગ પ્રમાણે આદ્ય વૈરાગ્ય પણ શક્તિ પ્રમાણે ગ્રહણ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે માણસમાં ખરૂં મુમુક્ષુત્વ જાગૃત થયું છે. એમ માની શકાય નહિ. જ્યારે આ જગતના માયાવી અને ક્ષણભંગુર પદાર્થોની અનિત્યતા અને અસારતાનો માણસને ઘણે અંશે જ્યાલ આવે છે, ત્યારેજ તેપરથી તેનું મન ઉઠી જાય છે, અને નિત્યતત્ત્વ જે આત્મા છે, તે શોધવાને, અને ઉપાધિથી મુક્ત થવાને તેના હૃદયમાં સ્વાભાવિક અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ ખરો મુમુક્ષુ કહી શકાય. આવા ગુણવાળા

૭૭

સુશિષ્ય સદ્ગુરુનું શરણુ અંગીકાર કરે છે. સદ્ગુરુનેજ સર્વસ્વ માની તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે, સદ્ગુરુ પણ શિષ્યની ભક્તિથી સુપ્રસન્ન થાય છે, અને ખરૂં આત્મસ્વરૂપ શિષ્યને સમજાવે છે; અને આત્મસ્વરૂપનેા અનુભવ થતાં સાક્ષાત્કાર થતાં આ જગતમાં પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બીજી વસ્તુ રહેતી નથી. તેજ પરમપદ છે અને તે પદને તે લાયક થાય છે. આ રીતે સદ્ગુરુ શરણુથી ઉમદા ગુણવાળા શિષ્ય પરમપદ પ્રાપ્ત કરવાને લાયક બને છે.

अवतरणम्-मन्दाधियामेव गुर्वपेक्षा वयन्तु स्वच्छबुद्धि-
त्वात् स्वयमेव कर्त्तव्यं निश्चेष्याम इत्यहङ्कारनिराकरणार्थमाह

શ્લોક

मोक्षावाप्तिः कदा किं स्यात्सद्गुरोर्ज्ञानमन्तरा ॥

सनेत्रा नापि पश्यन्ति पदार्थान् भानुमन्तरा ॥ २३ ॥

ટીકા—સદ્ગુરોર્જ્ઞાનિં વિના મોક્ષાવાપ્તિઃ કદા કાસ્મિન્ન-
પિ સમયે કિં સ્યાત્ ? નૈવ સ્યાદિત્યર્થસ્તદેવ સમર્થયાતિ સનેત્રા
ઇતિ ચક્ષુષ્મન્તોઽપિ ભાનું વિના ઘટાદિપદાર્થાન્ નૈવ પશ્યન્તિ
(ઘટ્ઠાતિ ચક્ષુઃ સંયોગાદાલોકોદ્ભુતરૂપયોરિ) ત્યુક્તૈઃ ॥૨૩॥

અવતરણુ—કેઇને કદાચ શંકા ઉત્પન્ન થાય કે
મન્દ બુદ્ધિવાળાને ગુરુની જરૂર હોય, પણ મારી બુદ્ધિ
તો નિર્મળ છે, તો ગુરુ વિના પણ પરમપદ હું પામ

૭૨

કરી શકું એવી શંકાના નિરાકરણાર્થે ગુરૂની જરૂર બતાવતા અંથકાર લખે છે કે—

અર્થ—મોક્ષની પ્રાપ્તિ સદગુરૂના જ્ઞાન વિના કદાપિ શું થઈ શકે ? આંખોવાળા માણસો પણ સૂર્ય વિના જોઈ શકતા નથી,

ભાવાર્થ—ઘણી બાબતો આપણને પ્રથમ દૃષ્ટિએ બહુ સરલ લાગે છે, પણ તે સમજવાને તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ અનુભવવાને આપણને ઘણો શ્રમ પડે છે; તે છતાં પણ કેટલાક એવા બારીક પ્રશ્નો ઉઠે છે કે તેનું સમાધાન પોતાની મેળે થઈ શકતું નથી તે વખતે ગુરૂની જરૂર જણાય છે. ગુરૂ મનના સંશય ટાળી દે છે, અને અનુભવ જ્ઞાન આપે છે. પુસ્તકો પણ મહાન પુરૂષના અનુભવના વચનો છે, છતાં પણ જે જીવતો પુરૂષ કાર્ય કરી, શકે તે કાર્ય તે પુસ્તક કદાપિ કરી શકે નહિ. એકલા પુસ્તકથી સરતું હોય તો પછી ગુરૂની ગરજ પણ ન રહે ? પણ વસ્તુ સ્થિતિ વિચારતાં એમ જણાય છે કે ગુરૂગમ વિનાઘણી બાબતો યથાર્થ સમજ્યા વિનાની રહી જાય છે. વળી વૃદ્ધ પરંપરાથી ચાલી આવેલી કેટલીક બાબતો જે પુસ્તકારૂઢ ન થયેલી હોય તે પણ જ્ઞાની ગુરૂના સમાગમથી મેળવી શકાય. વળી જે યોગનો માર્ગ છે, અને જેમાં પ્રાણાયામ, માદિક ક્રિયા કરવાની છે, તેમાં માણસે એક યોગ્ય ગુરૂને માથે રાખવો જ જોઈએ. કારણ કે તેમાં આગળ વધવામાં અનુભવાતી અડચણો ગુરૂ વિના દૂર કોણ કરી શકે ! આજ બાબત દાખલાથી અંથકાર સમર્થન કરે છે. ચક્ષુરાળા

૭૨

મનુષ્યો પદાર્થોને જોવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે; પણ તેને વાસ્તે યોગ્ય અને આવશ્યક નિમિત્ત જોઈએ, તે નિમિત્ત સૂર્યનો પ્રકાશ છે. જો સૂર્યનો પ્રકાશ ન હોય તો અંધ છતાં પણ મનુષ્યો પદાર્થોને જોઈ શકે નહિ. કદાપિ દીવાના પ્રકાશ વગેરે અલ્પ સાધનો દ્વારા તેઓને પદાર્થનું અલ્પ સ્વરૂપ સમજાય, પણ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવાને તો સૂર્યના પ્રકાશનીજ જરૂર છે. તેવી રીતે પુસ્તકો વગેરે સાધનો દ્વારા જ્ઞાનનું ટુંક સ્વરૂપ કદાચ જાણવામાં આવે; પણ ખરું, પણ વસ્તુતત્વ સમ્યગ રીતે અનુભવવાને માટે તો ગુરૂવિના બીજો અન્ય માર્ગ નથી. ગુરૂ સૂર્ય સમાન છે. ગુરૂને આપણે જે જે ઉપમાઓ આપીએ તે ઓછી ગણાય અને આપણે ગમે તેવા ઉપાયોથી તેમનો ઉપકાર માનવાને પ્રયત્નશીલ થઈએ, પણ ખરી રીતે તેમનો ઉપકાર માની શકાયજ નહિ. કારણ કે જેટલો ઉપકાર ધર્મગુરૂનો માનીએ તેટલો અલ્પ ગણાય. પણ ગરજ સરી એટલે વૈદ્ય વેરી, તેમ જે લોકો કૃતઘની નીવડે છે. તેમના સમાન આ જગતમાં પાપી અને અધમ કોઈ નથી; એક સ્થળે લખેલું છે કે પરણેલા છોકરાઓ જેમ માતાના ગુણુ વિસરી જાય છે, તેમ શિષ્યો આચાર્યના ગુણુ શિષ્યા પછી ભુલી જાય છે. આ એક મોટી કૃતઘનતા છે, માટે તે કૃતઘનતાનો ત્યાગ કરી ભક્તિ પૂર્વક ગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવું.

અવતરણમ્—ગુરુશરણપૂર્વકગુરુજ્ઞાનલાભેઽપિ તજ્ઞાનં શ્રદ્ધાદિકમન્તરેણ ન મોક્ષં પ્રસૂત ઇતિ તદા

૭૩

શ્લોક:

શ્રદ્ધાવલમ્બિનઃ શિષ્યાઃ પરોપકૃતિસાધકાઃ ॥
વિનેયાસ્તત્ત્વમાર્ગસ્ય જ્ઞાતારઃ પ્રભવન્તિ હિ ॥૨૪॥

ટીકા—શ્રદ્ધાવન્તઃ શિષ્યાઃ પરોપકૃતિસાધકાઃ પરોપકાર-
રશીલા વિનેયા નમસ્કારાદિવિનયવન્ત ઇતાદૃશાઃ શિષ્યાઃ ત-
ત્ત્વમાર્ગસ્ય જૈનમિદ્ધાન્તાત્મકસ્ય જ્ઞાતારશ્ચ સન્તઃ પ્રભવન્તિ
મુક્તૌ સમર્થા ભવન્તિ હીતિ પ્રસિદ્ધમ્ ॥ ૨૪ ॥

અવતરણુ—ગુરુનું શરણુ લીધું, ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન
મેળવ્યું, પણ જો તે શિષ્યમાં શ્રદ્ધા ન હોય તો તે જ્ઞાન
તેને વિશેષ લાભકારી થઈ શકે નહિ, માટે શિષ્યમાં શ્રદ્ધાની
પણુ આવશ્યકતા છે, એજ બાબત પ્રતિપાદન કરતા શ્ર-
ન્થકાર લખે છે કે:—

અર્થ—શ્રદ્ધાવાળા, પરોપકારના સાધક વિનયવંત
અને તત્ત્વ માર્ગને જાણવા વાળા શિષ્ય (મોક્ષનેવાસ્તે)
સામર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ ઉપદેશકમાં અનેક ગુણની જરૂર છે,
તેમ શિષ્યમાં પણુ શિષ્યને યોગ્ય એવા અનેક સદ્ગુણોની
આવશ્યકતા છે. જેમ સ્ફટિક મણિ વિશેષ નિર્મળ હોય
છે, તેમ તેમાં સૂર્યનો પ્રકાશ અધિકતર પ્રકટે છે, તેજ
રીતે જેમ શિષ્ય વિશેષ લાયક હોય છે, તેમ ગુરુનું જ્ઞાન
તેનામાં અધિક પ્રકટી નીકળે છે. માટે શિષ્યના વિશેષ

૭૪

ગુણતુ' વર્ણન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ તે શિષ્યને ગુરૂમાં અને ગુરૂના વચન ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. કારણ કે ગયા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગુરૂ યાસેથી જ્ઞાન મળે, પણ તે જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધાની જરૂર છે. જ્ઞાન હોય, પણ જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા ન હોય તો તે જ્ઞાન વચનમાત્રમાં રહે, પણ જ્ઞાન અનુસારે વર્તન થતું નથી; શ્રદ્ધા રહિત જ્ઞાન કેવળ આડંબરરૂપે શોભે છે, પણ તેવું જ્ઞાન ચારિત્રપર અસર કરતું નથી, અને જે જ્ઞાનથી ચારિત્ર ન થાય, તે જ્ઞાન બહુ ઉપયોગી ગણી શકાય નહિ; માટે જ્ઞાનની સાથે શ્રદ્ધાની જરૂર છે. ગુરૂની પરીક્ષા કરવામાં બહુ વિચારની આવશ્યકતા છે, પણ એકવાર સદ્ગુરૂને ઝોળાજ્યા પછી તેમના કથનપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવા વર્તવું જરૂરનું છે. વળી શિષ્યો પરોપકારી સ્વભાવવાળા હોવા જોઈએ. જ્ઞાનનો ખરો ઉપયોગ પરોપકારજ છે. જેનું જ્ઞાન પરોપકારમાં વપરાયું નથી, પણ ગર્વનું કારણભૂત થયું છે, તેનું જ્ઞાન કુપાત્રે પડયું છે એમ માની શકાય. જ્ઞાન અથવા આત્માની ખીલ કોઈ પણ શક્તિ અભિમાન માટે નથી, પણ અજ્ઞાનીનું અજ્ઞાન દૂર કરવાને માટે છે, તેમજ જ્ઞાન જાણી તે પ્રમાણે વર્તવા માટે છે, એ વિચાર હૃદયથી ક્ષણવાર પણ વિસારવો નહિ સર્વ પ્રકારના મદને દૂર કરવાનું સાધન જ્ઞાન છે. પણ જે જ્ઞાનનોજ મદ થાય તો પછી તેને વાસ્તે ખીલે એક પણ ઉપાય જડી આવે નહિ. માટે જ્ઞાન ગર્વના કારણભૂત ન થાય એ વિચારથી પ્રથમથી પરોપકાર વૃત્તિ હોવાની જરૂર છે. કોઈ

૭૫

ધનવાન પણ કંબુસ મનુષ્ય એમ ધારે કે વિશેષ ધન જ્યારે પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે હું તેને સન્માર્ગે વાપરીશ; પણ તેની ધારણા તેના મનમાં જ રહી જાય છે. કારણ કે જે મનુષ્ય પોતાની સ્થિતિના પ્રમાણમાં દાન કરતો નથી તે વિશેષ ધન પ્રાપ્ત થતાં તેનો સદુપયોગ કરશે એમ શી રીતે માની શકાય? તેમ જ્ઞાનનો પણ પરમાર્થે ઉપયોગ થાય તે માટે પરોપકારનાં બીજા શિષ્યના હૃદયમાં વિકસાવવાની ખાસ જરૂર છે. શિષ્ય વિનયી હોવો જોઈએ, એ બાબતો કહ્યા વિના પણ સમજાય તેમ છે, વિનયથી માણસ પાત્ર થાય છે, અને વિનય સર્વ ધર્મનું મૂળ છે એમ શાસ્ત્રકારો પણ કહે છે. વિનયથી ગુરૂ પ્રસન્ન થાય છે, અને ગુરૂ કૃપાથી સદ્બોધનો લાભ શિષ્ય મેળવી શકે છે. જો કે ચંદ્રની માફક ગુરૂ તો એક સરખો બોધ બધા શિષ્યોને આપે છે, પણ વિનયી શિષ્ય તરફ ગુરૂનો સ્વાભાવિક પ્રેમ વહતો હોવાથી તે શિષ્ય વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા ભાગ્યશાળી નીવડે છે. વળી શિષ્યોમાં તત્ત્વ જાણવાની રૂચિની જરૂર છે. તત્ત્વ જ્ઞાસા પણ ઘણાજ થોડાના હૃદયમાં ઉદ્ભવે છે. હજારો મનુષ્યોમાંથી એકમાં ખરી તત્ત્વજ્ઞાસા પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. મહા પુણ્યોદયે, અથવા પરમ ગુરૂ કૃપાવડે જીવની ઇચ્છા વસ્તુ તત્ત્વ શું છે, તે જાણવા લાણી દોરાય છે. જ્યારે સંસાર ઉપરથી મોહ દશા જરા ઉતરતી થઈ હોય છે, ત્યારે જ નિત્ય તત્ત્વ શું અને તે કેવી રીતે પામી શકાય—અનુભવાય તેવા પ્રશ્નો જાણવાની રૂચિ યોગ્ય જીવોમાં ઉત્પન્ન થવા પામે છે. આવા શુભ

૭૬

વાળા શિષ્યો ગુરૂપાસેથી યોગ્ય જ્ઞાન મેળવી, તે પ્ર-
માણે વર્તી પરોપકારાર્થે તે વાપરી અતે મોક્ષ મેળવવાને
લાયક થાય છે.

અવતરણમ્—‘શ્રદ્ધાવન્તોઽભિ’ શિષ્યા જિનાજ્ઞાસાધકત્વ-
ગુણૈરન્તરેણ ન મોક્ષસાધકાસ્તદાહ ।

શ્લોક:

જિનાજ્ઞાસાધકાઃ સ્વસ્થાઃ સૂક્ષ્મબુદ્ધયાવલોકકાઃ
તત્ત્વાતત્ત્વસ્ય જ્ઞાનેન સત્યમાર્ગાવલમ્બિનઃ ॥૨૫॥

ટીકા—તાનવે વિશિનષ્ટિ જિનાજ્ઞાસાધકા ઇતિ જિનાજ્ઞાં
સ્વત્રયોપદેશરૂપાં સાધકાઃ સ્વસ્મિંસ્તિષ્ઠન્તીતિ સ્વસ્થા આત્મ-
ધ્યાનપરાયણાઃ સૂક્ષ્મબુદ્ધયાવલોકન્તે । ઇત્યવલોકકા સ્વચ્છ-
ધિયા કૃતાત્મસાક્ષાત્કારાસ્તતસ્તત્ત્વાતત્ત્વસમુદિતસ્થ વિવેકેનેદે
માત્મીયં તત્ત્વમેવોપાદેયમન્યત્તુ પૌદ્ગલિકત્વાદ્દેયમિતિ નિર્ણયેન
સત્યમાર્ગાવલમ્બિનઃ પદાર્થસ્વરૂપસ્ય સાક્ષાદ્જ્ઞાસમાનત્વાદિતિ
ભાવઃ ॥ ૨૫ ॥

અવતરણુઃ—નિસરણીના બુદ્ધા બુદ્ધા પગથીયાં છે,
તેમ મોક્ષમાર્ગના પગથીયા રૂપ શિષ્યોના સદ્ગુણો છે. તેવા
ગુણો અગણ્ય છે, તેમાંના કેટલાક ગુણો બેત્રણ પ્રલોકમાં
વર્ણવવામાં આવ્યા, હવે બાકીના કેટલાક આ પ્રલોકમાં પ્ર-
કાર દર્શાવે છે:—

૭૭

અર્થ:—જ્ઞાનાને સાધવાવાળા સ્વભાવ રમણુ કરનાર સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી અવલોકન કરનારા, અને તત્ત્વતથા અતત્ત્વકું જ્ઞાન થવાથી સત્યમાર્ગનું અવલંબન કરનારા શિષ્યો હોવા જોઈએ.

ભાવાર્થ:—શિષ્ય જ્ઞાનેશ્વરની આજ્ઞાપાળનાર હોવ જોઈએ, જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ જ્ઞાનાના ત્રણ સ્વરૂપ છે. તેની આરાધના શિષ્યોએ કરવી જોઈએ. જ્ઞાન પામવું, શ્રદ્ધા રાખવી અને જ્ઞાન પ્રમાણે વર્તવું એ ત્રણ રીતે જ્ઞાના પાળી શકાય. જ્ઞાનની આજ્ઞા પાળવી એજ જ્ઞાનેશ્વરની ઉત્કૃષ્ટ લક્ષિત કર્યા સમાન છે

વળી તે સાથે પોતાના સ્વભાવમાં રમણુતા કરનાર શિષ્યો હોવા જોઈએ સ્વસ્વભાવ રમણુતા કરવી એટલે આત્મ ધ્યાન કરવું, આત્મા તેજ હું છું એવો વિચાર રાખી આત્મસ્વરૂપનું ચિન્તન કરવું. જેનું આપણે ચિન્તન કરીએ તેવા આપણે થઈએ, એવો નિયમ હોવાથી, આત્માનું ધ્યાન કરતાં આપણે પણ આત્મસ્વરૂપી થઈ શકીએ. આત્માનું ધ્યાન શી રીતે કરવું, તે શુકલ ધ્યાનના ચાર વિભાગ કહેતાં આપણે વિચારીશું, પણ ટુંકમાં અત્રે એટલું જણાવવું ઉપયોગી થશે કે દરેક પૌષ્ટિક વસ્તુ કરતાં આત્મા સિન્ન છે, તેમજ આત્મા જ્ઞાન દર્શન વગેરે ગુણો સહિત છે. આત્મા અનંત શક્તિવાળો છે, તે નિર્વિકાર છે, અને મન તથા વાણીથી અગોચર છે; અને ઇન્દ્રિયો તથા મનના વિકારો તેને અસર કરી શકવા સમર્થ નથી; આ વગેરે ભાવનાઓ અપ્રમત્તભાવે ભાવવી એજ આત્મધ્યાનનો.

૭૮

ઉત્તમ માર્ગ છે. સૂક્ષ્મ અવલોકન યુદ્ધિ એ પણ શિષ્યમાં જરૂરની છે. જેની સૂક્ષ્મ યુદ્ધિ નથી, જેનામાં ગહન વિષયો સમજવાને જોઈતું ધૈર્ય તથા આત્મબલ નથી, તે બહુ અભ્યાસ કરી શકે તેમ આત્મ માર્ગમાં આગળ વધી શકે નહિ. આ યુદ્ધિ ખીલવવાને વાસ્તે કોઈ પણ વિચાર તેણે એકદમ ગ્રહણ કરવો નહિ. પોતાની યુદ્ધિ જ્યાં સુધી તે કબુલ કરી શકે નહિ ત્યાં સુધી તે સ્વીકારી લેવી નહિ, પણ તે સંબંધી મનન કરવું, તેની આલોચના કરવી, આરીતે યુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થશે. વિચાર કર્યા વગર કેવળ શ્રદ્ધા રાખી કોઈ પણ વિચાર અંગીકાર કરવાથી યુદ્ધિ ખીલતી નથી. કોઈ પણ વિચારનો સામો પક્ષ શું કહે છે, તે તપાસવું, અને તેની દલીલોમાં કેટલી સત્યતા છે, તે વિચારવી, અને પછી સત્યને ગ્રહણ કરવું. તર્ક શાસ્ત્રના અભ્યાસથી યુદ્ધિ બહુ સારી રીતે ખીલે છે, ધ્યાનથી પણ યુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થાય છે. બધા વિચારોને દુર કરી, ફક્ત એકજ વિચારશ્રેણી અથવા વિષય ઉપર મનને સ્થિર કરવાથી, તે વિચાર અથવા વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ યુદ્ધિ પણ તીવ્ર થાય છે, માટે તે ગુણ શિષ્યે ખીલવવો જોઈએ. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ યુદ્ધિ રૂપ સાધનવડે શિષ્યે તત્ત્વ શું છે, અને અતત્ત્વ શું છે, તેનો નિર્ણય કરવો, આ કામ સુગમ નથી, પણ ગુરૂકૃપા વડે, અને યુદ્ધિનો સદ્-પયોગ કરવાથી, તે કામ થઈ શકે છે. ભૂતકાળમાં અનેક પુરૂષો તત્ત્વાતત્ત્વનો નિર્ણય કરી સત્ય માર્ગ પ્રમાણે ચાલવાને સમર્થ થયેલા છે, હાલ પણ થાય છે, અને ભવિ-

૭૯

બ્યમાં પણ થશે, કદાચહનો ત્યાગ કરી. નિષ્પક્ષપાત યુ-
દ્ધિથી સત્યનો નિર્ણય કરવા ઇચ્છનારને પરમસત્ય પ્રાપ્ત
થય વિના રહેતું નથી. “મારું તે સારું” એમ નહિ મા-
નતાં “સારું તે મારું” એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારનાર સત્યની
સમીપમાં ંહેલો આવી શકે છે. માટે કદાચહનો ત્યાગ કરી
સત્ય ચહણુ કરી તે પ્રમાણે વર્તન રાખવું એ પણ શિષ્યનો
ધર્મ છે. આત્મતત્વ ઉપાદેય છે, અને પુદ્ગલદ્રવ્ય હેય છે.
એવો વિવેક રાખનાર અને તે માર્ગે ચઢનાર સ્વાત્મહિત
સાધી શકે છે.

અવતરણમ્—મોક્ષસાધકા ગુણા અપિ ગુર્વાજ્ઞયા ભવન્તી
ત્યાહ.

શ્લોક

ગુર્વાજ્ઞાં મન્યમાનાઃ સ્યુઃ શિષ્યાઃ સમ્યગ્ દયાલવઃ
ધર્મમાર્ગં વિતન્વાનો યાતા યાસ્યન્તિ સદ્ગતિમ્ ૨૬

ટીકા—ગુર્વાજ્ઞાં મન્યમાનાઃ શિષ્યાઃ સમ્યગ્દયાલવન્તો ભ-
વન્તિ નહિ ગુર્વાજ્ઞામન્તરેણ દયાલતાવિર્ભવતિ ગુર્વાજ્ઞાધારિણઃ
શિષ્યા એવ ધર્મમાર્ગં વિતન્વાનઃ સન્તોડનેકે સદ્ગતિં યાતા ગતા
યાસ્યન્તિ ગમિષ્યાન્તિ ચ ॥ ૨૬ ॥

અવતરણુ—ઉપર જણાવેલા ગુણોવાળા શિષ્યોએ
પણ સદ્ગુરુનું આલંબન રાખવું જોઈએ. સદ્ગુરુની કૃપાથી
શિવગતિ શીઘ્ર થાય છે.

અર્થ—ગુરૂની આજ્ઞાને માનનારા શિષ્યો સમ્યગ્ રીતે દયાળુ હોય છે. અને ધર્મ માર્ગનો વિસ્તાર કરીને શિષ્યો સદ્ગતિ પામ્યા છે, અને ભવિષ્યમાં પામશે.

ભાવાર્થ—ગુરૂનું માહાત્મ્ય આ શ્લોકોમાં જે વર્ણવવામાં આવેલું છે, તે કેટલાકને અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગે એવો સંભવ છે, પણ જે તત્ત્વ દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો તે યથાર્થજ છે. સદ્ગુરૂનું જે યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો પછી તેમના વિષે ભક્તિ હૃદયમાં બંધૂત થયા વિના રહેજ નહિ. સદ્ગુરૂના અનેક ગુણોનું વર્ણન તો આ લેખની કરવને અપ્રમર્થ છે, પણ ટુંકમાં અત્રે નિવેદન કરવું યોગ્ય થશે કે જેણે આત્મતત્ત્વને બંધુનું છે, અનુભવનું છે, તે પ્રમાણે જે ચારિત્ર પાળે છે, અને જેના હૃદયમાં એવા ભાવ સદા ઉલ્લાસમાન થાય છે આખા જગતના જીવો એ પ્રમાણે તત્ત્વ બાણી સમ્યગ્માર્ગે ચાલી, સુખી થાય. “ સર્વો જીવ કર્મ શાસન રસી એસી ભાવ દયા મન હૃદયસી ” એવા વિચાર જેની રંગે રંગે વ્યાપી રહેલા છે, જેના દરેક આત્મપ્રદેશમાં સર્વ પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે અપૂર્વ ધ્યાની લાગણી ધારી રહેલી છે, તેવા ગુરૂના હૃદયનું વર્ણન કરવા કેાણુ સમર્થ છે? તેવા ગુરૂની ભક્તિ યથાર્થ રીતે કરવા કોનામાં બળ માલૂમ પડે છે? તેવા ગુરૂનું માહાત્મ્ય જેટલું કહીએ તેટલું ઓછુંજ ગણી શકાય તેવા ગુરૂની આજ્ઞા માનનારા શિષ્યોમાં કેવા પ્રકારના ગુણો સ્પુરે છે તે અન્યકાર દર્શાવે છે. પ્રથમ તો તેઓ દયાળુ હાય છે. અહિંસા અથવા દયા એ સર્વ ગુણોમાં

૯૧

મુખ્ય છે. ગુરૂનો દયાશુભ શિષ્યમાં આવે એ સ્વાભા-
વિક નિયમ છે. જેણે આત્મતત્ત્વ સારી રીતે અનુભ-
વ્યું છે, તે સર્વમાં સમાન આત્મતત્ત્વ બુદ્ધિ છે, અને તેથી
બીજાં સર્વ પ્રાણીમાત્ર તરફ તેના મનમાં દયાની વૃત્તિ
પ્રગટી નીકળે, તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. ઉપાધિને લીધે
તેનું આત્મ તેજ ગમે તેટલું અવરાઈ ગયેલું હોય, છતાં
જેવું એક જ્ઞાનીનું આત્મતેજ છે, તેવું જ એક અધમ
અને હલકી વૃત્તિવાળા મનુષ્યનું છે, એ બાબત જ્ઞાનીની
ચક્ષુએ સ્પષ્ટ ભાસે છે, અને તેથી ઉપાધિની અંદર રહેલા
આત્મતત્ત્વ ભણી દૃષ્ટિ રાખી સર્વતરફ એક સરખો પ્રેમનો
પ્રવાહ તે વહેવરાવે છે. પ્રેમનું અર્ક કારણ આજ છે. તેનાથી
ઉતરતા બીજા અધા કારણોમાં સ્વાર્થી પ્રેમ કોઈકને કોઈક
સ્વરૂપે રહેલો હોય છે. પણ આ પ્રેમનો પ્રશસ્ય છે.
તે પ્રેમ દયારૂપે, મૈત્રીરૂપે, પ્રમોદરૂપે અનેક ભાવથી
પ્રકટ થાય છે. પણ તેની સ્વરૂપમાં અરા માત્ર પણ
ફેર પડતો નથી. પ્રેમનો ઉચ્ચ પ્રકારના પ્રેમના ગુરૂનો
અપૂર્વ પ્રેમ જ્ઞાની તેમના શિષ્યો પાસે તેવા પ્રેમના થાય છે.

વળી શિષ્યો પાસે ગુરૂના વર્તણૂકમાં માર્ગની વિસ્તાર
કરી શકે છે. ગુરૂ કૃપાથી તેઓ ધર્મનાં તત્ત્વો બાણે છે,
અને જેમ પોતે ગુરૂ પાસેથી શિષ્યના તેમ તેઓ પોતાના
શિષ્યોને ભણાવે છે, આ રીતે ધર્મનો વિસ્તાર થાય છે. જો
ગુરૂઓ જ્ઞાન પામે, પણ તેનો તેઓના શિષ્યને યોગ્ય ન આપે,
અને કેવળ અભિમાન વૃત્તિમાં રહે તો તેનું પરિણામ એ
આવે કે તેમના મરણની સાથે તે જ્ઞાનનો વિચ્છેદ

૮૨

થાય, અને તે માર્ગ લાંબા કાળ સુધી ચાલી શકે નહિ. જેમ કોઈ નદીના પ્રવાહને રોકવા પ્રયત્ન કરે તો થોડે ઘણે અંશે તે કામ તે કરી શકે, પણ પ્રવાહનું બળ એટલું બધું સખત છે કે ગમે તેવા પ્રતિબંધનો નાશ કરી પોતાની સત્તા ચલાવે છે, તેમ ધર્મનો પ્રવાહ તો આલ્યાજ કરે છે, પણ તે પ્રવાહમાં જેઓ વિઘ્ન નાખે છે, તેઓજ પાપકર્મના ભાગી થાય છે. પણ સુશિષ્યો તો જે માર્ગથી પોતાને લાભ થયો, તે માર્ગ ખીજાઓ બાણે તે માટે સતત ઉપદેશ કરે છે. આ પ્રમાણે તેઓ યુલ કર્મ ઉપાજન કરે છે; જેના પ્રભાવથી અંતે તે શિષ્યો સદ્ગતિ પામે છે. તેઓ સ્વર્ગનું સુખ યુલકર્મ વડે ભોગવવાને ભાગ્યશાળી થાય છે, અને જો આ કામ તેઓએ નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર્યું હોય છે, તો તેઓ અપવર્ગ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ॥ ૨૬ ॥

અવતરણમ્—ગુર્વાજ્ઞાલબ્ધમોક્ષાનુકૂલગુણાઃ શિષ્યા રાગાદિશત્રુનાશકત્વેનાભ્યન્તરંધર્મ લભન્ત ઇત્યાહ ॥

શ્લોક

રાગદ્વેષવિહન્તારો ગામ્ભીર્યાદિ ગુણાન્વિતાઃ ॥

પવિત્રાઃ શિષ્યકાઃ સમ્યગ્ ધર્મમાભ્યન્તરં ગતાઃ૨૭

ટીકા—રાગદ્વેષાન્ વિશેષેણ ઘનન્તિ રાગદ્વેષવિહન્તારઃ ગામ્ભીર્યાદિભિ મુળૈરન્વગુરિતિ ગામ્ભીર્યાદિગુણાન્વિતાઃ સર્વ-

૯૩

સહાવદ્ માનાપમાનયોરદત્તચેતસઃ પવિત્રા નિર્ગતરાગાદિમલાઃ
શિષ્યા આભ્યન્તરં ધર્મં સમ્યગ્ ગતાઃ ધર્મો દ્વિધા આભ્યન્તરો
વાહ્યશ્ચ તત્ર વાહ્યો વ્રતક્રિયારૂપ આભ્યન્તરસ્તુ આત્મજ્ઞાનરમ-
ણતારૂપો મોક્ષસ્વરૂપઃ ॥ ૨૭ ॥

અવતરણુ—ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીને શિષ્યને
અનુકૂળ ગુણ સમૂહ પ્રાપ્ત કર્યા પછી શિષ્ય શુ' કર્તવ્ય
અભવે છે તે હવે અંતરના દર્શાવે છે.

અર્થ—રાગ દ્વેષનો નાશ કરનારા, ગાંભીર્ય વગેરે
ગુણોવાળા, પવિત્ર શિષ્યો અંતરના સમ્યગ્ધર્મ માર્ગ
પ્રમાણે વર્તે છે.

ભાવાર્થ—શિષ્યો જે મોક્ષ પદ મેળવવાને ઉત્સુક
હોય છે તેઓ પ્રથમ તેા રાગ દ્વેષનો નાશ કરનારા હોવા
જોઈએ. કોઈપણ પૈદ્ગલિક વસ્તુ પ્રતિ હૃદયમાં આસક્તિ
થાય તે રાગ કહેવાય છે. તે રાગજ દ્વેષનું કારણ થાય છે
તે વસ્તુ ન મળતાં, અથવા તેનો વિયોગ થતાં, દ્વેષ ઉત્પ-
ન્ન થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુ અથવા શરીર રૂપી ઉપાધિ
પ્રત્યેના રાગ લીધે તે વસ્તુનો વિનાશ થતાં અ-
થવા મરણથી તે શરીરનો નાશ થતાં દુઃખ થાય
છે. અનિષ્ટ સંયોગોમાં અથવા પ્રતિકુળ મનુષ્યોની મધ્યમાં
વસતાં માણસને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. અનિષ્ટ સંયોગોમાં
અથવા મનુષ્યોના મધ્યમાં સહન શીળતાથી નભાવી લેવાને
બદલે, અથવા તેમાંથી સારી સ્થિતિ લાવવાને બદલે તે
સંજોગો આજ્ઞા સ્થિતિનો દ્વેષ કરવાથી તે બદલાતી નથી.

૮૪

પણ મનુષ્ય જે વસ્તુ ઉપર રાગ કરે છે, અથવા જે વસ્તુ ઉપર દ્વેષ કરે છે, તે અન્નેથી બંધાય છે. રાગ તેમજ દ્વેષ અન્ને બંધનકારક છે. માટે તે અન્ને એક સરખી રીતે ત્યાગ કરવા લાયક છે. ત્યારે અત્ર એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે રાગદ્વેષનો ત્યાગ શીરીતે થઈ શકે ? દરેક ક્ષણે ઉત્પન્ન થતી રાગદ્વેષની વૃત્તિઓનો માણસ કેવી રીતે નાશ કરી શકે ? તેમજ રાગ અને દ્વેષના કારણોની વચ્ચેમાં રહેવા છતાં મધ્યસ્થપણુ અથવા સમતા કેવી રીતે બાળવી શકે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે હવે વિચારીએ.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ફક્ત એકજ વિચારને આધીન છે. સર્વ પૌદ્ગલિક પદાર્થો અંતે અનિત્ય છે. કેટલીક વસ્તુના પદાર્થો તેની તે સ્થિતિમાં લાંબા કાળ સુધી ટકે પણ કાળની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં પતિપાદન કરવામાં આયુ છે કે ઈન્દ્રની રૂદ્ધિ પણ અંતે ક્ષણિક છે. આ વિચાર પ્રથમ દૃષ્ટિએ અસત્ હોય એમ લાગશે. પણ વસ્તુ સ્થિતિ વિચારતાં તે સત્યથી પરિપૂર્ણ છે. ભલેને ઈન્દ્રનું આયુષ્ય સાગરોપમનું હોય છતાં કાળ અનંત છે, અને કાળની અનંતતાની અપેક્ષાએ સાગરોપમ પણ એક ક્ષણ તરીકે માનવામાં આવે તો તે કલ્પના અસત્ય નથી. આત્મા સિવાયની સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે, પણ અનિત્યતામાં પણ લેહ છે. જે કે સઘળી પૌદ્ગલિક પદાર્થો ત્યાજ્ય છે, છતાં એકદમ સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ, માટે ધીમેધીમે તે કામનો આરંભ કરવો જોઈએ. પ્રથમ નાની નાની બાબતો-

૮૬

માં રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરતાં શિખવું જોઈએ. ઇષ્ટવસ્તુ પ્રતિ આસક્તિ અને અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રતિ અરૂચિ, એ રૂપ રાગ અને દ્વેષનો ત્યાગ કરવાનો આરંભ પ્રથમ નાના પદાર્થોના સંબંધમાં કરવો જોઈએ. ખાવામાં, પીવામાં, પહેરવામાં, ભોગવવામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ ખીલવવી જોઈએ. અનિષ્ટ સંયોગો મળે તો પણ તે પૂર્વ ભવમાં કરેલાં કાર્યના ફળરૂપે છે, એમ હૃદયથી માની સહન કરી લેવા જોઈએ. વળી તે સાથે વિચારવું જરૂરનું છે કે રાગદ્વેષ આત્માના સ્વાભાવિક નહિ, પણ વિભાવિક ધર્મો છે, અને આત્મા ઉપર તેઓનું પ્રાપ્ત્ય વ્ય ચાલી શકશે નહિ. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનથી આત્મા દેહ, મન અને ઇન્દ્રિયો સાથે પોતાનું એકય સ્વીકારે છે, ત્યાં સુધી રાગ અને દ્વેષનો સર્વથા નાશ કદાપિ થશે નહિ. વસ્તુના ત્યાગથી નહિ પણ વસ્તુ ઉપરથી હૃદયથી રૂચી ઉઠી જવાથી, મમત્વ ભાવનો વિનાશ થવાથી રાગની ઝાંછાશ થાય છે. રાગનો ત્યાગ કરવો એનો અર્થ એવો નથી કે તે વસ્તુ ઉપર દ્વેષ કરવો. કારણકે દ્વેષપણુ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે રાગની માફક બંધનું કારણુ છે. માટે રાગ તેમજ દ્વેષ બંને કાઢી ઉઠાસીને વૃત્તિ રાખવી પૂર્વ કૃત કર્મો નુસારે જે જે સંજોગો આવી મળે તે તે સંજોગોમાં ઉઠાસીને વૃત્તિ રાખી વર્તવું; અને દુઃખરૂપી શુરૂ જે પ્રતિજોધ આપે તે અહણુ કરવો. આ રીતે વર્તવાથી રામ દ્વેષનો ધીમે ધીમે ત્યાગ થશે.

વળી તે શિષ્યોમાં ગંભીરતા, ઉદારતા, પરોપકાર વૃત્તિ, ક્ષમા જીનેન્દ્રિયત્વ વગેરે અનેક સદ્ગુણો જોઈએ. આ બધા

૬૬

ગુણો રૂપ પગથીયાં છે જે વડે માણસ આત્મજ્ઞાનની નિ-
સરણી પર સારી રીતે ચઢી શકે છે. દરેક દોષ જેને પગ
તળે કચરી નાંખવામાં આવ્યો હોય, તે પણ ઉંચે ચઢવામાં
પગથીયારૂપ થાય છે. આ સર્વ ગુણોનું વર્ણન કરવું આ
સ્થળે જરૂરનું નહિ જણાયાથી કર્યું નથી. આવા ગુણોને
ધારણ કરનાર, અને રાગ દ્વેષનો નાશ કરવાને તત્પર
એવા પવિત્ર શિષ્યો સમ્યગ્ધર્મ સારી રીતે સમજી શકે
છે, અને તદનુસાર વર્તન પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું રાખી
શકે છે. ॥ ૨૭ ॥

અવતરણમ્—પૂર્વોક્તગુણસમ્પન્નસ્ય શિષ્યસ્યાભ્યન્તરધર્મ
કર્તવ્યત્વેનોપદિશતિ

શ્લોક

મોક્ષમાર્ગઃ કથં પ્રાપ્યઃ ધર્મમાભ્યન્તરં વિના ॥
વાહ્યધર્મં પરિત્યજ્ય આન્તરં ભજ ભક્તિતઃ ॥ ૨૮ ॥

ટીકા—આભ્યન્તરં ધર્મં વિના મોક્ષમાર્ગઃ કથં પ્રાપ્યો નૈવ
પ્રાપ્ય્ય इत्यर्थઃ । અતો વાહ્યધર્મં પરિત્યજ્ય ત્યક્ત્વાઽઽન્તરં ધર્મં
ભક્તિતોઽવ્યાદરેણ ભજ સેવસ્વ યો હિ ધર્મંબહિર્મુખો વિષયલો-
લુપોઽજ્ઞઃ તસ્મૈ વાહ્ય-ધર્મોપદેશો યસ્તુ વાહ્યધર્મજ્ઞાતસારત્વા-
દ્વિષયભોગાનાકાંક્ષસ્તસ્મા આભ્યન્તરો ધર્મો દેયઃ ॥ ૨૮ ॥

અવતરણ—ઉપર જણાવેલા ગુણો શિષ્યોમાં હોય
તે છતાં તેને કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું કે જેથી કરી તે

૮૭

પોતાનું જે નિશાન છે, તે સિદ્ધ કરી શકે? એ પ્રશ્નને મનમાં રાખીને જ લખતા હોય એમ અંથકાર તેને ઉત્તર આપે છે.

અર્થ—આભ્યંતર ધર્મ વિના બાહ્ય ધર્મ કેવી રીતે પામી શકાય? માટે બાહ્ય ધર્મ ત્યાગ કરો, અને આંતર ધર્મનું ભક્તિથી સેવન કરો.

ભાવાર્થ—આ શ્લોકનો સાર યથાર્થ હૃદયમાં ઉતરે તે માટે પ્રથમ તો બાહ્ય ધર્મ અને આભ્યંતર ધર્મ થઈ છે તેની વ્યાખ્યા સમજવી જરૂરની છે. જે ધર્મમાં બાહ્ય સાધનની જરૂર પડે. અને જે ઘણું ભાગે શરીર અથવા વચનેથી થાય તે બાહ્યધર્મ કહેવાય છે જે લોકો અજ્ઞ છે, ધર્મનું તત્ત્વ સમ્યક્ રીતે જાણતા નથી, અને વિષયના લોભુપી છે, તેમને વાસ્તે બાહ્ય ધર્મની જરૂર છે.

બાહ્યધર્મ એ આભ્યંતર ધર્મનું ઉત્તમ નિમિત્ત કારણ છે. પણ બાહ્યધર્મ એજ સર્વસ્વ છે, એમ કોઈ કદાચ હૃદયથી માને, અને આભ્યંતર ધર્મરૂપ સાધ્યબિન્દુ ચુકી જાય તો તે માણસ સત્ય મર્ગમાં બહુ પ્રવૃત્તિ કરી શકે નહિ કે આગળ વધી શકે નહિ. જુદી રીતે દર્શાવીએ તો આભ્યંતર ધર્મ તે નિશ્ચય ધર્મ છે, અને બાહ્યધર્મ તે વ્યવહાર ધર્મ છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર બિન્ન નથી. જે સિદ્ધાંતરૂપે સત્ય લાગે તેને યોગ્ય વ્યવહારમાં મુકવું તે વ્યવહાર; આ રીતે વિચારતાં વ્યવહાર ધર્મ તે નિશ્ચય ધર્મને અત્યંત પોષક છે. તે છતાં આ શ્લોકમાં એમ કહે-

૮૮

વામાં આન્યું છે કે બાહ્યધર્મનો ત્યાગ કરી આંતર ધર્મનું સેવન કર તેનો અર્થ એટલો જ છે કે બાહ્યધર્મમાં જ કેવળ આસક્તિ રાખી બેસી રહેતા નહિ. પૌદ્ગલિક બાહ્ય-ધર્મ તે આત્માનો નથી, માટે આત્માનો ધર્મ તે આત્મામાં રહેલો છે, તેનું સેવન કરવું. કારણ કે કેવળ બાહ્યધર્મ-થીજ આત્માનું શ્રેય થશે એમ તો કોઈ પણ કહેવાની હીમત ધરી શકશે નહિ. પણ ખરો જે આત્માનો ધર્મ છે તેને ભુક્તી જતા નહિ, આત્મ ધર્મ કે આબ્યતંર ધર્મનું સેવનજ અંતે મોક્ષ ફળ દાતા છે, એ નિશ્ચિત વાત વિસ્મરવી બેઠતી નથી. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બન્ને બાહ્ય ક્રિયાઓ તો એક સરખી રીતે કરતા જણાય છે, પણ આશ્રવની ક્રિયા જ્ઞાનીને સંવરરૂપે પરિણામે છે. જ્ઞાનીઓ પણ સંસારમાં જ્યારે આસવનું કારણ થાય છે, ત્યારે તેની તે ક્રિયા પોતાને માથે આવી પડેલી દરેક ફરજ બખવે છે; છતાં કમળ જળમાં ઉગતી છતાં જળથી નિર્લિપ્ત રહે છે, તેમ તેઓ તે ક્રિયાથી બંધાતા નથી વાસ્તેજ કહેવામાં આવેલું છે કે:—

સમકિતવંતા જીવડા, કરે કુટુંબ પ્રતિપાળ,
અંતરથી ન્યારા રહે, જેમ ધાવ ખીલાવત બાલ.

જેમ કોઈ છોકરાની માતા મરી ગઈ હોય, અને તેને ધવરાવવાને ધાવ રાખેલી હોય છે. હવે ધાવ તે બાળક ઉપર ગમે તેટલું હેત રાખે, તોપણ તે સારી રીતે સમજે છે કે આ માડું બાળક નથી, અને તેથી અંતરથી તેનો પ્રેમ સ્વાભાવિક રીતે પોતાના જ બાળક ભણી વળે

૮૯

છે. તેવી રીતે સમ્યક્ રીતે આત્મતત્ત્વને જાણનાર પ્રાણી સંસારમાં પૂર્વકૃત કર્માનુસાર પોતાને શિર આવી પડેલ દરેક કાર્ય કરે છે, છતાં તે સર્વ પુદ્ગલના ધર્મ છે, અને હું તો આત્મા સ્વભાવે નિર્વિકારી છું, એ વિચાર તેના હૃદય આગળથી એક ક્ષણ પણ ખસતો નથી. તે બાબતમાં તે જરા પણ પ્રમાદ કરતો નથી. આ રીતે વિચારતાં જ-જણાય છે કે આભ્યંતર ધર્મ બાહ્ય ધર્મનો વિનાશક નથી; પણ પોષક છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર બુદ્ધિ નથી, પણ અન્યોન્ય સહાયકારી છે, શુભ વિચાર શુભકાર્યને પ્રેરે છે, અને શુભ કાર્ય પણ શુભ વિચારનું પ્રેરક બને છે. પણ આભ્યંતર ધર્મની બાહ્ય ધર્મ ઉપર જેટલી અસર થાય તેના કરતાં કેવળ બાહ્ય ધર્મની આભ્યંતર ધર્મ ઉપર અસર ઓછી થાય છે; એ વિચાર ચિત્તમાં રાખી આભ્યંતર ધર્મની વૃદ્ધિ થાય તેવા ઉપાયો નિરંતર યોજવા ભેધએ.

અવતરમ્—નનુ કિમાત્મતત્ત્વં ગ્રાહ્ય મનેકૈર્મતવાદિભિરુક્ત-
ત્વાદિતિ ચેત્સ્યાદ્વાદિભિરુક્તમેવોપાદેયમિત્યાહ સ્યાદ્વાદવા-
દિભિરિતિ ।

શ્લોક

સ્યાદ્વાદવાદિભિ પ્રોક્તમાત્મતત્ત્વં સુખાવહમ્ ॥
નિત્યાનિત્યં સદાનન્દમખણ્ડનિર્મલં સદા ॥૨૧॥

ટીકા—સુખાવહમાત્મતત્ત્વં સ્યાદ્વાદવાદિભિ—રનેકાન્તવાદો

પદેશનાશીલૈઃ પ્રોક્તં નાન્યૈરિતિ તાત્પર્યં તદેવાત્મતત્ત્વમર્ધચતુર્થૈઃ
 શ્લોકૈરાહ નિત્યાનિત્યમિતિ કેચિન્નિત્યમેવાચક્ષત આત્મતત્ત્વમ
 અપરેઽનિત્યમાલમ્બન્તે દ્વયોર્મતયોરનેકદોષાઘ્રાતત્ત્વેન મિથ્યાત્વં
 દર્શયન્નાહ નિત્યાનિત્યમ્ દ્રવ્યાર્થિકનયાપેક્ષયા નિત્યં પર્યાયાર્થિ
 કનયાપેક્ષયાઽનિત્યમ્ । સદ્વાનન્દં સર્વસ્મિન્નપિ કાલે આનન્દ
 સ્વભાવેન વ્યાપ્તં અસ્વખંડમ્ અનન્તજ્ઞાનદર્શનમુસ્વાદિધારાઽ
 વિચ્છિન્નં વાઽલ્પિન્દિતાસંખ્યેય પ્રદેશં પ્રત્યેકપ્રદેશેઽનન્તાનન્ત
 શુભાશુભપુદ્ગલવર્ગણાસ્તદ્રહિતસ્વભાવમ્ ॥ ૨૯ ॥

અવતરણુ—હવે આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય શીરીતે કરવો
 એ માટે પ્રશ્ન થાય છે, અનેક ધર્મવાળાઓ જુદી જુદી
 આત્મતત્ત્વની વ્યાખ્યાઓ આપેલી છે, તે તેમાંથી ક'ંઈ
 પ્રમાણભૂત ગણવી એ વિચારવાને માટે અન્યકર લખે છે.

અર્થ—સ્યાદ્વાદવાદીએ કહેલું આત્મતત્ત્વ સુખાવહ છે.
 તે આત્માતત્ત્વ સર્વદા નિત્યાનિત્ય આનંદ સ્વરૂપી અખંડ
 અને નિર્મળ છે,

ભાવાર્થ--આ શ્લોકનું વિવેચન આરંભીએ તે પૂર્વે
 સ્યાદ્વાદ મત એટલે શું ? તે બાણવાની જરૂર છે. સ્યાત્
 એ અનેકાન્તનય દર્શક અન્યથ છે, ઘોતક અર્થ છે. અને તેનો
 અર્થ હોય એવો થાય છે. એટલે અમુક અપેક્ષાએ આમ હોય,
 અને તેનાથી જુદી અપેક્ષાએ તેનું સ્વરૂપ જુદું પણ હોય.
 માટે અમુકજ અપેક્ષાને વળથી રહીને તત્ત્વનો નિર્ણય નહિ
 કરતાં, જગતમાં જેટલી જેટલી અપેક્ષા વિદ્યમાન હોય તે

૧૧

તે સર્વ અપેક્ષાએ વસ્તુનું સ્વરૂપ તપાસવું અનેક અપેક્ષાએ વસ્તુને તપાસવાની આ રીતિને અનેકાંતવાદ પણ કહેવામાં આવે છે. આ રીતિ અથવા આવી વિચાર શ્રેણિ જૈનધર્મે અંગીકાર કરેલી હોવાથી જૈનધર્મને સ્યાદ્વાદ અથવા અનેકાંતવાદનું અભિધાન મળેલું છે; અને જૈનો સ્યાદ્વાદવાદી અથવા અનેકાંતવાદી કહેવાય છે. વસ્તુ માત્રમાં અનેક ધર્મો હોય છે, કેટલાક ગૌણ હોય છે અને કેટલાક મુખ્ય હોય છે. હવે પ્રધાન કે ગૌણ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે, અને ગૌણ કે પ્રધાન ધર્મોનો અપલાપ કરવામાં આવે આવે તો તેને જૈનશાસ્ત્રો ન્યાભાસ કહે છે; અને તે રીતિને મિથ્યાત્વનું નામ પણ આપે છે. તત્ત્વને તત્ત્વ રીતે ન જાણવું તે જ મિથ્યાત્વ અથવા મિથ્યાજ્ઞાન અજ્ઞાન છે. કેટલાંક દ્વિપ્રાન્ત આપવાથી આ જાણત વધારે સારી રીતે સમજાશે એમ ધારી અત્રે તે આપવામાં આવે છે. રામલાલ મોહનલાલનો પુત્ર પણ રામલાલ વાડીલાલનો પિતા છે, એકજ રામલાલ પિતા અને પુત્ર છે. સ્યાદ્વાદ મતવાળાનો કહેવાનો ભાવાર્થ એવો નથી કે પિતા અને પુત્રરૂપ એ વિરોધી ગુણ એકજ રામલાલમાં આવેલા છે. એકજ માણસ બીજા એકજ માણસનો પિતા અને પુત્ર થઈ શકે નહિ, અને એવો અસંગત વિચારતો જૈનધર્મ કદાપિ અંગીકાર કરે નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે રામલાલ મોહનલાલની અપેક્ષાએ પુત્ર છે, અને તેજ રામલાલ વાડીલાલની અપેક્ષાએ પિતા છે. માટે પિતા અને પુત્રરૂપ વિરોધી ધર્મો પણ જુદી જુદી અપેક્ષાએ એકજ રામલાલમાં રહી શકે. તેજ રીતે તપા-

૧૨

સીએ તો રેતને હલકી અને ભારે એવા એ તદ્દન વિ-
રોધી ધર્મો લાગુ પાડી શકીએ. રેત આટા કરતાં ભારે છે,
માટે આટાની અપેક્ષાએ ભારે એ વિશેષણ લગાડી શકાય,
તેમજ તેજ રેત સીસાની અપેક્ષાએ હલકી છે. માટે સીસાને
વિચાર કરતાં રેતને હલકી કહી શકાય. વ્યવહારમાં આ-
પણે ગમે તે વિશેષણ લગાડી શકીએ, પણ નિશ્ચયથી
વિચાર કરીએ તો ખીજા ગુણો અથવા ધર્મોનો અનાદર કરી
ફક્ત એકજ ધર્મની પ્રાધાન્યતા કહેવી તે અસત્ય કહેવાય
છે. કોઈ ગાય લાલ હોય અને તેમાં કેટલાક કાળા છાંટા
હોય; હવે તે ગાયને કેવલ લાલ કહેવી તે નયાભાસ છે.
કાળાશ તેમાં ગોણપણે હોય, છતાં તે ગોણ ધર્મનો પણ અ-
પલાપ કરવો તે મિથ્યાત્વ છે. આ રીતે અનેક રીતે વસ્તુને
તપાસવી, અને એકજ અપેક્ષાને વળગી ન રહેવું તેને
સ્વાદ્રાહ અથવા અનેકાંતવાદ કહે છે.

આ રીતે સ્વાદ્રાહના સ્વરૂપનો ટુંક ખ્યાલ આપી હવે તે
દષ્ટિથી આત્મ તત્ત્વ કેવું ભાસે છે તે વિચારીએ. જુદા જુદા
ધર્મ શસ્ત્રો તેનું સ્વરૂપ કેવું પ્રતિપાદન કરે છે, એ અત્રે
આપણે વિચારવા માગતા નથી, પણ સ્વાદ્રાહ દષ્ટિથી તે
વિચારીશું. સ્વાદ્રાહ મત પ્રમાણે આત્મા નિત્યાનિત્ય છે.
નિત્ય અને અનિત્ય એ બે વિરોધી ધર્મો છે; છતાં એકજ
આત્મ તત્ત્વમાં તે જુદી જુદી અપેક્ષાથી રહેલા છે, એ વિ-
ચાર વિસરવો ભ્રેષ્ઠતો નથી. દ્રવ્યાર્થિક નયથી આત્મા નિત્ય
છે; પણ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તે અનિત્ય છે. જેમ
જન્મે છે ત્યારે બાળક હોય છે, પછી યુવાન થાય છે,

૧૩

પછી પુખ્તવયનો થાય છે, અને પછી સંપૂર્ણ મનુષ્યવ-
સ્થામાં આવે છે, છતાં તેનું શરીર તો તેનું તેજ છે. તેજ
રીતે જીવ જુદી જુદી ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરે, અને
તેથી તેના પર્યાયોમાં ફેરફાર થાય છે, છતાં જીવ તરીકે
તે નિત્ય છે. મનુષ્ય જ્યારે દેવ બને છે, ત્યારે મનુષ્ય
તરીકેના પર્યાયોનો વિનાશ થાય છે અને દેવ તરીકેના
પર્યાયોની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ જીવ તરીકે તે નિત્ય
રહે છે. આ રીતે પર્યાયોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનો વિચા-
ર કરતાં જીવ અનિત્ય ઠરે છે, છતાં સર્વ અવસ્થામાં તે
એકજ રહેવાથી તે નિત્યજ રહે છે. આ રીતે આત્મા નિ-
ત્યાનિત્ય કહેવાય છે. કેવળ નિત્ય કેવળ અનિત્ય માનવામાં
શાશ્વત્ હૂષણો આપે છે, તે સવિસ્તર જણાવવાનો અત્ર પ્ર-
સંગ નથી, છતાં ટુંકાણુમાં એટલું જણાવવું બસ થશે.
કે આત્માને કેવળ નિત્ય માનવામાં આવે તો તે મુક્ત ઠરે
છે. અને બંધ મોક્ષ કલ્પનારૂપ ઠરે છે. જો એ મત સ્વી-
કારીએ તો પછી ધર્મ શાસ્ત્રોએ બતાવેલા યમ નિયમ, તપ,
પૂજા વગેરે ક્રિયાઓ નિરર્થક બને છે, જ્યારે આત્મા નિ-
ત્ય છે, મુક્ત છે, તો પછી બંધમાંથી મુક્ત કરવાને કરવામાં
આવતી ક્રિયાઓનું પ્રયોજન કયાં રહ્યું? તો પછી ઉપદેશની
પણ શી જરૂર? ઉપદેશ અને ક્રિયા વગેરે નિરર્થક ન.
થાય તે માટે આત્માને અનિત્ય પણ માનવો જોઈએ. આ
રીતે આત્મા નિત્યાનિત્ય ઠરે છે. વળી આત્મા આનંદ સ્વ-
રૂપી છે. આત્માને શાસ્ત્રમાં ચિદાનંદરૂપ કહેલો છે. એટલે તે
જ્ઞાનસ્વરૂપી તેમજ આનંદ સ્વરૂપી છે. આનંદ તે પણ તેવો સ્વા-

ભાવિક ગુણ છે. એક સ્થળે અહિંત પ્રભુના ગુણનું વર્ણન કરતાં કવિ લખે છે કે—

આનન્દમાનન્દકરં પ્રસન્નં

જ્ઞાનસ્વરૂપં નિજબોધયુક્તમ્.

આનન્દ સ્વરૂપી, આનન્દને કરવાવાળા, પ્રસન્ન, જ્ઞાન સ્વરૂપી, અને સ્વભવ્યમાં રમણ કરનાર આ સર્વ વિશેષણો આત્માને યથાર્થ રીતે લાગુ પડે છે. દરેક આત્મા આનન્દ શોધવા મથે છે, તેનું ખરૂં કારણ એજ છે કે તે જાતે આનન્દમય છે. તેને આનન્દનો પરિમલ આવે છે. જેમ કસ્તુરી મૃગ પોતાનામાં રહેલી કસ્તુરીના સુવાસથી જંગલમાં જ્યાં ત્યાં કસ્તુરી શોધવા મથે છે, તેમ આત્મા સ્વભાવે આનન્દમય હોવાથી તેને પોતાનામાં રહેલા આનન્દનો પરિમલ આવે છે, પણ અજ્ઞાનથી તે બાહ્ય વસ્તુઓમાં તે આત્મિક આનન્દ પ્રાપ્ત કરવા તલ્પે છે, જેમ કોઈ કુતરો હાડકામાંથી લોહી ચાટવા પ્રયત્ન કરે છે; તેવામાં તેના દાંતમાં વાગે છે, અને તેમાંથી લોહી નીકળે છે, ત્યારે તે હરખાય છે. કારણકે લોહીની પ્રાપ્તિ વાસ્તે તેનો ઉદ્દમ હતો. તેમ આત્મા પણ વિષયમાં સુખ શોધવા મથે છે; તેમાંથી જે કાંઈ તેને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિષયમાં રહેલું નથી, પણ આત્માના અંતરમાં રહેલું છે, જે વિષયનો સંબંધ થતાં પ્રકટ થાય છે. પણ તે સુખ ક્ષણિક છે અને ઐશ્વર્ય ભલિક છે. વળી વિષયમાંથી ઉપજતું સુખ તે દુઃખ ગર્ભિત છે તે સુખ પ્રાપ્ત કર્યા પછી બીજા સુખની આકાંક્ષા રહે છે. આવા આવા કારણોને લીધે વિષય સુખ ત્યાજ્ય

૧૫

છે. આત્મિક સુખ અથવા આનંદ આ સુખથી કેવળ જુદો છે. તે આનંદ શાશ્વત છે, તેમાં જરા પણ દુઃખનો સંભવ નથી, તે સુખની પરાકાષ્ટા છે, અને તે આનંદ પ્રાપ્ત કર્યા બીજા કોઈ પણ આનંદની ઇચ્છા રહેતી નથી; વળી વિષય સુખનો આધાર ખંડારના સાધનો પર રહેલો છે, ત્યારે આત્મિક આનંદને કોઈ પણ સાધનની જરૂર રહેતી નથી. એવો આનંદ તે આત્માનો સ્વભાવ છે.

વળી આત્મા અખંડ છે. ત્રણે કાળમાં તે તેવોને તેવો રહે છે. જુદી જુદી ઉપાધિઓના સંબંધમાં આવતાથી, અથવા કર્મના વિચિત્રપણાને લીધે આત્મામાં અનેક તરેહના ભેદ માલૂમ પડે, પણ તેનું અસ્તિત્વ સર્વ અવસ્થામાં અને સર્વ કાળમાં અખંડિત રહે છે.

આત્મા સ્વભાવે નિર્મળ શુદ્ધ છે. વર્ષાદના જળ કરતાં પણ તે અતિ નિર્મળ છે. તેને લાગેલો કર્મરૂપ મેળ તેની સાથે એકમેક થયેલો નથી, પણ દૂર થઈ શકે તેવો છે. જ્યારે અગ્નિ મંદ બળતો હોય છે, ત્યારે તેમાંથી ધુમ્ર નીકળે છે, પણ તે વિશેષ બળવા લાગે છે. એટલે ધુમ્ર સ્વયમેવ વિનાશ પામે છે. સૂર્યરૂપ નિર્મળ આત્મા પર કર્મ વાદળ થોડીકવાર સુધી પોતાની સત્તા ચલાવી શકે, પણ જે વખતે આત્મા પોતાના તેજસ્વી સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેજ વખતે વાદળ સમૂહ વિખરાઈ જાય છે. ભક્તામરમાં પણ કહ્યું છે કે:—

જ્ઞાનસ્વરૂપમમલં પ્રવદન્તિ સન્તઃ

૧૬

સન્તો રહે છે કે આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપી અને નિર્મળ છે. આરીતે આ શ્લોકમાં જણાવેલા લક્ષણવાળો આત્મા જાણવો. તેના કરતાં બુદ્ધ લક્ષણવાળો આત્મા કલ્પવો એ અજ્ઞાન છે.

શ્લોક

જ્યોતિર્મયં ગુણાધારં જ્ઞાનગમ્યં નિરક્ષરમ્ ॥
 સ્વચ્છં શુદ્ધં જહાતીતં લોકાલોકપ્રકાશકમ્ ॥૩૦॥
 જન્માતીતં જરાતીતં દેહાતીતં ચ ચિન્મયમ્ ।
 નિર્લેપં ચ નિરાકારં નિસ્સઙ્ગં ચ મહોમયમ્ ॥૩૧॥
 અજં સ્વયંભુવં વ્યક્ત્યા અનાદ્યન્તં ચ સાક્ષરમ્
 एतादृशं विजानाति आत्मतत्त्वं स योगिराट् । ३२ ।

ટીકા—સદા જ્યોતિર્મયં સર્વદાન્યકૃતાનંત કોટિસૂર્ય પ્રથમ્ । ગુણાધારમનન્તજ્ઞાનદર્શનચારિત્રમુખવીર્યાદિ ગુણાધિકરણમ્ । અત્રાધારાધેયભાવો ભેદવિવક્ષયાવગન્તવ્યઃ । જ્ઞાનગમ્યં કિં સ્વાભાવિકં સ્વરૂપં કિં ચ વૈભાવિકમિતિ સુક્ષ્મધિષ્ણયાસ્વસેયંલક્ષણમ્ । અક્ષરાણિ સ્વરજ્જનાત્મકાનિ તેભ્યો નિષ્ક્રાન્તં વચનાતીતમિત્યર્થઃ સ્વચ્છશાલોહીઢસ્ફાટિકમણિરિવ શુદ્ધં સ્વયં પવિત્રરૂપં અથવા શુદ્ધ મનન્ત તીર્થ સ્વરૂપમ્ । આત્મતીર્થાવગાહેનનૈવ શુદ્ધ્યત્યયમન્તરાત્મા । જહાતીતં ધર્માદિ પુદ્ગલાન્તા જહાસ્તેભ્યોસ્તીતં તદ્દિપરીતલક્ષણમ્ । લોકાલોક પ્રકાશ-

९७

कम् लोकश्चालोकश्च लोकालोकौ तौ प्रकाशयतीति लोकालो-
कप्रकाशकम् । जन्मातीतं सम्मूर्च्छनगर्भोपपादलक्षणं जन्म ति-
र्य्यगादि देहभाजामेव भवति शुद्धनयेनात्मनि तु नैतद् घटतेऽ-
न्यथा सिद्धेष्वपि प्रसक्तिः । जरतीतम्-अभुक्तभोगा अपिघ-
टादयश्चिरकालेन जीर्णसंस्थाना दृश्यन्त आत्मतत्त्वं तु नेदृक् ।
देहातीतम्-कर्मणदेहाऽनादिसिद्धत्वाज्जन्मरहितो जरारहितश्च
तद्युक्तश्चेतने लक्षणत्वेन मा प्रसाङ्गीदित्याभिप्रायेण देहातीतमि-
ति यस्यौदारिकादयः पञ्चापि देहा ज्ञानदर्शनादिवत् स्वरूपत्वेन
नैव सम्बद्धा इत्यर्थः चिन्मयं ज्ञानमयं निर्लेपं शुद्धनिश्चयनयापे-
क्षया कर्मलेपरहितम् । निराकारम्-परमाणुस्कन्धशिवकघटादयः
साकारा दृश्यन्ते तद्भिन्नम् । निस्सङ्गं-कर्ममूलकाग-द्वेषादि
संग्रहितम् । महोमयं महोभिः प्रकाशलक्षणेर्ज्ञानरूपतेजोभि-
र्व्याप्तं । असंख्यप्रदेशरूपात्मव्यक्त्या अजं प्राग्भावरहितं
नहि किञ्चिदपि मतमवलम्बमानो वक्तुं शक्नोति तत्कालत
उदपादि जीव इति विद्वज्जनः नन्वेवंभूतं तु जीवतत्त्वं सांख्य
वेदान्तादयो निरदीधरन् ततः किमर्थमुदघोपि तेषु सांख्यादिषु
मिथ्यात्वाडिण्डिमो ज्ञानाचार्यैरिति चेन्नैवं तेषां एकनयावलम्बि-
त्वेन मिथ्यात्वव्यवस्थितेऽऽ स्वयंभुवं स्वतो लब्धसत्ताकं केना-
प्यक्रियमाणत्वात् । अनाद्यन्तम् आद्यन्तरहितम् । साक्षरम्-
द्रव्यार्थिकनवायेक्षया आत्मगुणपर्यायाणां यः क्षरः पातस्तद्रहित-
मेतादृशमात्मतत्त्वं यो जानाति सयोगिराद् ज्ञातव्यः॥३०॥३१॥

૧૮

અવતરણુ—આ શ્લોકમાં આપણે આમાનું લક્ષણ સ્વાદ્રાદ મત પ્રમાણે વિચારી ગયા. તે લક્ષણ ઉપરથી કલિત થતા આત્માના અનેક ગુણો છે, તે સર્વ કહેતાં તે પાર આવે નહિ. માટે અન્યકાર ત્રણ ચાર શ્લોકમાં આત્માના તે ગુણોનું વર્ણન કરે છે.

અર્થ—આત્મા જ્યોતિર્મય છે, ગુણુધાર છે, જ્ઞાનથી જણાય તેમ છે, નિરક્ષર છે, સ્વચ્છ છે, શુદ્ધ છે, જડાતીત છે, અને લોકાલોકનો પ્રકાશક છે. ॥ ૩૦ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા જ્યોતિ સ્વરૂપ છે. સર્વ વસ્તુઓ પ્રકાશે છે, તેનું કારણુ આત્મ તેજ છે. આત્મરૂપી દીપ ધૂમાડા વિના બળે છે, તેને તેલ અથવા દીવેટની જરૂર પડતી નથી, છતાં તે ત્રણ જગતને પ્રકટ કરે છે. પર્વતોને પણ ચલાવી નાખે તેવો વાયુ આ આત્મ પ્રદીપ બુઝવવા સમર્થ થતો નથી. એક કોટી સૂર્ય કરતાં પણ આત્મ પ્રકાશ અધિક છે. આ જગતમાં અરણીના લાકડામાંથી દેવતા સળગાવવામાં આવતો હોતો. તે પછી કોડીયાના દીવા થયા, ત્યાર બાદ ગ્યાસલેટના દીવા સળગાવવામાં આવ્યા, પછી કીટશન લાઇટ હયાતીમાં આવ્યા તે પછી વીજળીની રોશની કરવામાં આવી તે કરતાં પણ રેડીયમ વધારે પ્રકાશ આપે છે. આ સર્વ કૃત્રિમ પ્રકાશવાળા સાધનો કરતાં ચંદ્રનો પ્રકાશ સ્વાભાવિક અને વિશેષ છે. પણ ચંદ્રમાં ક્ષય વૃદ્ધિ ચાલ્યાં કરે છે, માટે તે કરતાં સૂર્ય વધારે પ્રકાશવાળો છે. પણ સૂર્ય પણ રાત્રિએ પ્રકાશ

૧૧

આપતો નથી. પણ ત્રણે કાળમાં અવિચ્છિન્ન પ્રકાશ આપનાર આત્મસૂર્ય છે. તેને વાદળ ઘેરી શકતું નથી, તેને રાહુ હેરાન કરી શકતો નથી, તે સર્વદા પ્રકાશે છે, અનંત સૂર્ય કરતાં પણ તેનો પ્રકાશ વિશેષ છે આપણે સર્વ વસ્તુ બોધ શકીએ છીએ તે આત્માનોજ પ્રતાપ છે.

વળી આત્મા અનેક ગુણોના આધાર ભૂત છે. જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર વગેરે ગુણો રહેવાનું ભાજન આત્મા છે. તે ગુણો અને આત્માનો અવિનાભાવી સંબંધ છે, આત્મા ગુણી છે, જેમાં આ ગુણો રહેલા છે. તે ગુણો એક અપેક્ષાએ ગુણીનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં અત્યંત ઉપયોગી થાય છે. તે આત્મા જ્ઞાનગમ્ય છે. તેનું સ્વરૂપ બાણુવાને ઉત્તમોત્તમ ઉપાય જ્ઞાન છે. આત્માનું સ્વરૂપ પીછાણુવાને આત્મજ્ઞાનની જરૂર છે. ધાર્મિક ક્રિયાઓથી હૃદય શુદ્ધ થાય છે, અને હૃદય શુદ્ધિ એ જ્ઞાન મેળવવાનું ઉત્તમ સાધન છે, પણ કેવળ ધાર્મિક ક્રિયાથીજ આત્મ જ્ઞાન થશે એમ માની શકાય નહિ. સાધન અને સાધ્ય તરફ લક્ષ રાખી કરવામાં આવેલી ધાર્મિક ક્રિયા બહુજ ઉપયોગી નીવડે છે, પણ તેનેજ કેવળ વળગી રહેવાથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે નહિ. વળી આત્માને આ શ્લોકમાં નિરક્ષર કહેવામાં આવ્યો છે. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે આત્મા શબ્દાતીત છે. શબ્દોદ્ધારા આત્મ સ્વરૂપનું ગમે તેટલું વર્ણન કરવામાં આવે તો પણ આત્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન તેથી થઈ શકે નહિ. કારણ કે તે સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ શકે, પણ તે શબ્દોદ્ધારા કદાપિ દર્શાવી શકાય નહિ. શબ્દોદ્ધારા તેનો અંગે

૧૦૦

આલાસ આપી શકાય, પણ ખરૂં સ્વરૂપતો તેના અનુભવી-
ઓજ જાણી શકે. માટે તે શબ્દાતીત અથવા નિરક્ષર કહે-
વાય છે. આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ અને સ્વચ્છ છે, એ વિશેષ-
ણોની સાર્થકતા આપણે ગયા શ્લોકનું વિવેચન કરતાં વિચારી
ગયા. માટે તે સંબંધમાં વિશેષ નહિ લખતાં એટલુંજ જ-
ણાવીશું કે જગતમાંની કોઈ પણ નિર્મળ વસ્તુ કરતાં પણ
આત્મા અધિક નિર્મળ છે. સ્ફટિકમણિ સદૃશ તે નિર્મળ
છે. સ્ફટિકમણિની નીચે જેવો રંગ મુકવામાં આવ્યો હોય
તેવું તે પ્રકાશે છે, તેજ રીતે આત્મામાં જે જે સમયે
જેવા જેવા ભાવ ઉદ્ભવે છે, તે તે પ્રમાણે આત્માની
વૈચિત્ર્યતા ભાસે છે, પણ ખરી રીતે તો તે ઉજ્જ્વલ સ્વ-
ભાવનો છે. આ શ્લોકમાં એક વિશેષણ એવું આપવામાં
આવ્યું છે કે તે જડાતીત છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે
કે તે જડની પેલીપાર છે. જડ વસ્તુની અસર જ્યાં સુધી
પહોંચે તે સ્થિતિની પણ પેલીવાર આત્મતત્ત્વ રહેલું છે.
જડવસ્તુ આત્મા ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવી શકે નહિ.
છતાં અજ્ઞાનને લીધે આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ભુલી ગયો
છે, અને જડવસ્તુને પોતાની માને છે. જ્યાં સુધી તે અ-
જ્ઞાન છે, અને તે અજ્ઞાનને લીધે જ્યાં સુધી જડવસ્તુમાં
મારાપણાનો ભાવ છે, ત્યાં સુધી તે વ્યવહારથી જડાતીત
કહેવાય નહિ, પણ જ્યારે આત્મા વિશેષ અનુભવ મેળવતો
જાય છે, અને કર્મફળને વિષેની નાણે છે, ત્યારે તેને ભાન
થાય છે કે આ જડના તરંગો તેના આત્મારૂપી ખડકને
અસર કરવા સમર્થ થશે નહિ. તેજ વખતે તે વસ્તુતઃ

૧૦૧

જડાતીત અને છે. આ શ્લોકમાં જણાવેલું છેલ્લું વિશેષણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે આત્મા લોકલોક પ્રકાશક છે. ચૌદ રાજલોકની પેલીપાર જે પ્રદેશ આવેલો છે તેને અલોક કહે છે. આ લોકલોકનું જ્ઞાન આત્મા મેળવી શકે છે, જેમ નિર્મળ દર્પણમાં વસ્તુની યથાર્થ છાયા પડે છે, અને તે ઉપરથી તે વસ્તુનું આપણને જ્ઞાન થાય છે, તેમ આત્માના શુદ્ધ પ્રદેશમાં લોકલોકના સર્વ દ્રવ્યનું તેઓના પર્યાયે સહિત પ્રતિબિંબ પડે છે, અને તેથી આત્મજ્ઞાની એકજ સ્થળમાં રહેવા છતાં જગત્માત્રના સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેવા જ્ઞાનીને અમ્લાનકવલાદશ સંક્રાન્તજગત—જેના નિર્મળ કેવળ દશનમાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડે છે એવું—વિશેષણ આપવામાં આવે છે. કોઈ પણ આખત તેનાથી ગુપ્ત રહેતી નથી. વસ્તુ માત્રના ધર્મને તે સમજે છે. આ દરેક આત્માનો સ્વભાવ છે, પણ જ્યાં સુધી આત્માની શક્તિઓ તિરોહિત થયેલી છે, ત્યાં સુધી આ સ્વભાવનું ભાન થતું નથી, છતાં દરેક આત્મામાં એવાજ પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે, એમ દૃઢ વિશ્વાસ રાખી તે પ્રમાણે વર્તવું

અર્થ—આત્મા જન્માતીત જરાતીત દેહાતીત ચિત્સ્વરૂપી, નિર્લેપ, નિરાકાર, સંગરહિત અને તેજમય છે ॥૩૧॥

ભાવાર્થ—શુદ્ધનયથી વિચારીએ તો આત્મા જન્મ તો તેમજ મરતો પણ નથી. ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિત્ એ વાક્ય નિશ્ચયનયથી આત્મા સંબંધમાં લેખી શકાય જ્યાં સુધી જીવ સંસારમાં રખડે છે, ત્યાં સુધી જન્મ

૧૦૨

મરણુ તેને છે; પણ જ્યાં તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તેના જાણવામાં આંચું તેજ વખતે જન્મ મરણની પરંપરા તેને વારતે બંધ થઈ જાય છે. જન્મમરણનું ચક્ર આત્મજ્ઞાનના અનુભવી પર પોતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવી શકતું નથી, સત્તામાં રહેલા અવશેષ કર્મબળથી તેને કેટલોક સમય આ સંસારમાં ભણે કાઢવો પડે, પણ તે હવે ફરીથી તે ચક્રના બંધનમાં આવતો નથી. જો જન્મ અને મરણ એ આત્માનો સ્વભાવ માનીએ તો સિદ્ધના જીવોને પણ જન્મ લેવાનો પ્રસંગ આવે જેને જન્મ હોય તેને બાહ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા, અને છેવટે જરા આવે છે. પણ જેને જન્મ નથી, તેને જરા શી રીતે હોય ! પુદ્ગલનો સ્વભાવ સડણુ પણ વિધ્વંસન છે. તે ન્યાયે વૃદ્ધાસ્થા દરેક પદાર્થને આવે છે, ઘટ વગેરે કેવળ જડ વસ્તુઓ પણ કાળ ક્રમે જીર્ણ થાય છે, તો પછી મનુષ્યના શરીરને જરા આવતાં શી ? વાર લાગે જરા પછી મરણ આવે છે. પણ આત્માને તો મરણ પણ નથી તે તો ત્રણે કાળમાં અખંડિત રહે છે.

કહ્યું છે કે:—

મૃત્યોર્વિંભેષિ કિં બાલ ।
 સ ચ મીતં ન મુચ્ચતિ
 અજાતં નૈવ શૃહ્ણતિ
 કુરુ યત્નમજન્મનિ ।

એકનાનું બાળક રડતું હતું તેની સદ્ગુણી માતા બોધ આપે છે અને પુછે છે કે હે બાળક ! તું મૃત્યુથી કેમ બીડે

૧૦૩

છે ? ભય પામેલાને મૃત્યુ ઊડી દેતું નથી જેટલા જન્મ્યક તેટલાને વાસ્તે મરણ નિશ્ચિત છે જો તું મૃત્યુના ભયથી મુક્ત થવા ઇચ્છા રાખતો હોય તો ફરીથી જન્મ ન લેવો પડે, તેવો પ્રયત્ન કર. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે જન્મતાને વાસ્તે મરણ છે. પણ આત્મા તો જન્મતો નથી તેમ તેનું મરણ પણ નથી. આ સઘળું નિશ્ચયને આધારે કહેવામાં આન્યું છે, એ વિચાર ક્ષણવાર પણ દૃષ્ટિ આગળથી દૂર રાખવો નહિ. આત્માને જન્મ મરણ નથી એટલુંજ નહિ પણ તેને દેહ પણ નથી. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું છે, તેનો આપણે અત્રે નિશ્ચય નયથી વિચાર કરીએ છીએ છીએ, અને તે અપેક્ષાએ આત્મા દેહાતીત છે, આત્માને પૂર્વ કૃત કર્મના બળથી દેહ વળગે, પણ આત્મજ્ઞાની તે દેહને ઉપાધિ રૂપ સમજે છે, સાધન રૂપ ગણે છે. પણ પોતે તેનાથી ન્યારો છે, એવી બુદ્ધિ એક ક્ષણવાર પણ તે આત્મજ્ઞાનીના ચિત્તમાંથી ખસતી નથી. જેટલે અંશે તે બુદ્ધિ રાખવામાં પ્રમાદ તેટલે અંશે અજ્ઞાન સમજવું. જ્યારે આત્માને જન્મ મરણ તથા દેહ નથી ત્યારે તે કેવો છે, એવી શંકાના સમાધાન અર્થે ગ્રંથકારજ જણાવે છે કે તે ચિત્સ્વરૂપી છે, તે જ્ઞાનમય છે. તે જ્ઞાનસ્વરૂપી છે આત્માને કલ્પસૂત્રમાં જ્ઞાનધન કહેલો છે. આત્મા અને જ્ઞાન તે ભિન્ન નથી, તે બેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. વળી આત્મા નિર્લેપ છે. કોઈ પણ પ્રકારના લેપથી તે મુક્ત છે. નિશ્ચયથી તે કર્મબળ રહિત છે. જેમ કોઈ સિંહનું બચ્ચું બૂલથી ઘેટાનાં ટોળામાં રમે અને

૧૦૪

પોતાને ઘેટું માને, પણ જ્યારે બીજા સિંહને દેખે, અથવા સિંહનો નાદ સાંભળે, ત્યારે તેને ભાન થાય કે હું પણ સ્વરૂપે સિંહ સમાન છું તેમ આત્મા પણ પોતાના જેવાજ કર્મ બંધનથી બંધાયલા જીવોના ટોળામાં ભમતો હોવાથી, તેને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન રહ્યું નથી, પણ જ્યારે તે કોઈક આત્મજ્ઞાનીને જુવે છે, અને આત્માતો કર્મથી નિર્લિપ્ત છે એમ સાંભળે છે, તેજ વખતે પોતાના સ્વરૂપની કાંઈક ઝાંખી તેને થાય છે, અને તે બાબતનો અનુભવ કરવાને તે વિશેષ પ્રયત્ન કરતો રહે છે, તો અંતે આત્માની નિર્લેપતાનો તેને સાક્ષાત્કાર થાય છે. વળી આત્મા નિરાકાર છે, આકાશના જેવો તે આકારરહિત છે. ઘટમાં રહેલા આકાશને ઘટાકાશ કહે, અને દેહમાં રહેલા આકાશને દેહાકાશ કહે, પણ વસ્તુતઃ આકાશ નિરાકાર છે, તેમ જીવી જીવી ઉપાધિઓના સંબંધમાં આવનાર આત્માને જીદા જીદા આકારથી યોલાવવામાં આવે છે, પણ વસ્તુતઃ તે આકાર રહિત છે. આત્માને કોઈ પણ પ્રકારનો સંગ નથી, સંગજ રાગદ્વેષનું કારણ છે, પણ આત્માતો સ્વભાવે નિસ્સંગી છે, એટલે કર્મના કારણમૂલ રાગદ્વેષ તેનાપર અસર કરી શકતા નથી. તે રાગદ્વેષના પાસથી મુક્ત છે. આ શ્લોકમાં આપેલા વિશેષણમાં આત્માનું છેલ્લું વિશેષણ મહોભય છે, આત્મા તેજોભય છે. આત્મા જ્ઞાનપ્રકાશથી વ્યાપ્ત છે, આત્મસૂર્ય જ્ઞાનપ્રકાશથી ઝળહળ રીતે ઉદ્યોત કરી રહે છે. ગયા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ફરીથી કહેવામાં આવે છે કે આ અને આવા અ-

૧૦૫

નેક વિશેષણો આપવામાં આવે તોપણ અનુભવ જ્ઞાન વિના પરમ જ્યોતિષું દર્શન કદાપિ થાય નહિ, તેને વાસ્તે શુદ્ધ ચારિત્ર અને આત્મ ધ્યાનની આવશ્યકતા છે.

અવતરણુ—આત્માના બાકી રહેલા ગુણો આ સ્ત્રો-
કમાં વર્ણવેલા છે, જે વસ્તુ પંચઇન્દ્રિયો અને મનની પણ પેલીપાર હોય, જ્યાં મન અને વાણી પણ પહોંચી શકતાં ન હોય તેવા પદાર્થનું નિરૂપણ કરવાને, તે જેટલી અપેક્ષાથી વિચારાય તેટલી લાભકારી છે, એમ વિચારી ગ્રન્થકાર બા-
કીના આત્માના ગુણોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

અર્થ—આત્મા, વ્યક્તિની અપેક્ષાએ, અજ, સ્વયં-
ભુવ, અનાદ્યનન્ત, સાક્ષર, છે. આ પ્રમાણે આત્મતત્ત્વને જે
બણે છે, તેને યોગિરાજ બણવો. ॥ ૩૨ ॥

ભાષ્ય—આત્મા અજ છે, આત્માને જન્મ નથી,
અમુક કાળે આ આત્માની ઉત્પત્તિ થઈ એમ કહી શકાય
નહિ; તે અપેક્ષાએ આત્મા અજ છે. આત્મા ત્રણે કાળમાં
છે તેવોને તેવો છે, એટલે તેની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ એમ
કોણ કહી શકે? વળી આત્મા સ્વયંભુવ છે; કોઈ તેનો
કર્તા કે સંહર્તા નથી, તે અનાદિ અનન્ત છે. જગતમાં
જેટલા પદાર્થની આદિ છે તેનો અંત પણ છે. આત્મા
અનાદિ એટલે આરંભ રહિત, તેમજ તે અંતરહિત પણ
છે. ત્રણે કાળમાં જે વસ્તુ એક સરખી રીતે નિત્ય રહી
શકે તે અનાદ્યનન્ત કહી શકાય. તેના અસંખ્ય પ્રદેશમાં
લેશ માત્ર પણ ફેર પડતો નથી. વળી તે સાક્ષર છે, ક્ષર

૧૦૬

એટલે નાશ પામવો, ગુણ પર્યાયોની ઉત્પત્તિ વિનાશ થાય છે, તે ભાવને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ક્ષરભાવ કહેવામાં આવે છે, પણ આત્મદ્રવ્યનો ઉત્પત્તિ કે વિનાશ થતો નથી, માટે તે અક્ષર છે. તેવો અક્ષરભાવ જેનામાં હોય તે સાક્ષર કહેવાય છે. આવી રીતે આ ત્રણ શ્લોકો દ્વારા આત્માના અનેક ગુણોનું પ્રતિપાદન અન્યકારે કર્યું છે. આવા આત્મતત્ત્વને જાણે તેને યોગિરાજ જાણવો. જાણે એનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે શબ્દથી જાણે અથવા શબ્દોમાં બોલી જાણે, પણ જેને ઉપર જણાવેલા ગુણોવાળો આત્મા છે, એવું અનુભવજ્ઞાન ગુરૂકૃપાવડે અને આત્મબળમાં વિશ્વાસ રાખી પ્રયત્ન કરવાથી પ્રાપ્ત થયું છે, તેજ માણસ યોગિરાજની મહાપદવીને લાયક છે. તીર્થંકરોને તો અનુભવ જ્ઞાનથી પણ ઉત્તમ ઉત્તમ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું, માટેજ ભકતામરમાં “યોગીશ્વરં” “વિદિતયોગં” એવાં વિશેષણો લગાડયાં છે. હજીકર્મી જીવોનેજ પૂર્વ પુણ્યના ભાગ્યેદ્યે તેવા યોગીઓનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

અવતરણમ્—આત્મધર્મયોગ્યૈઃ શિષ્યૈરાત્મધર્મ આરાધ્ય
આત્માનમન્તરેણાન્યત્રાત્મધર્મો નાસ્તિ તદાહ ॥

શ્લોક:

શિષ્યૈર્વિચક્ષણૈર્યોગ્યો ધર્મ આરાધ્ય આત્મનઃ ॥

અસતઃ કિં સદુત્પત્તિઃ ચિન્તનીયં ચ સાક્ષરૈઃ ૩૩

૧૦૭

ટીકા—વિચક્ષણૈઃ સદસદિવેકચતુરૈઃ શિષ્યૈયોગ્યધર્મ
આત્મનઃ આત્મસમ્બન્ધી મોક્ષપ્રસવીતિ યાવત્ આરાધ્યસ્સેવ-
નીયઃ નનુ સર્વેપિ ધર્માસ્સમાના અતો યત્ર તત્રાપિ પ્રવર્તમાનો
મોક્ષાધિકારીત્વત આહ । અસતોઽત્યન્તમવિદ્યમાનાદ્વસ્તુનઃ સ-
દુત્પત્તિર્ભવતિ કિં નેત્યર્થોઽન્યથા ગગનકુસુમાદેરપ્યુત્પત્તિઃ સ્યાત્
સાક્ષરૈઃ શાસ્ત્રનિષ્ણાતૈરૈતદ્વિશેષેણ ચિન્તનીયમ્ ॥ ૩૩ ॥

અવતરણુ—ઉપર પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ બુદ્ધિથી
જાણ્યું, હવે તે અનુભવવાને કેવો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ તે
વિચારવાનું છે; કારણ કે જ્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રમાણે વર્તન
ન થાય ત્યાં સુધી તે શુદ્ધજ્ઞાન સમજવું. માટે તે સંબંધી
અન્યકાર પોતાના વિચાર દર્શાવે છે.

અર્થ—વિચક્ષણુ શિષ્યોએ આત્માના યોગ્યધર્મનું
આરાધન કરવું; અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે
થઈ શકે ? માટે અસત્ વસ્તુને બૂલી સત્સ્વરૂપ આત્માજ
આદરવા લાયક છે.

બાવાર્થ—શિષ્ય શબ્દનો ધાત્વર્થ આપણે વિચારીશું
તો જણાશે કે જેઓએ ઇન્દ્રિયો અને મનને કાબુમાં રા-
ખ્યા છે, જેઓ તેના પર રાજ્ય ચલાવી શકે છે તેઓ શિ-
ષ્યપદને યોગ્ય છે. વળી તેની સાથે તે વિચક્ષણુ હોવા
જોઈએ. નિત્ય અને અનિત્ય વચ્ચે વિવેક કરવાની શક્તિ-
વાળા તે હોવા જોઈએ. તેવા જીતેન્દ્રિય અને બુદ્ધિશાળી
શિષ્યોજ આત્મધર્મની ઉપાસના કરવાને યોગ્ય છે. આ-

૧૦૮

અમધર્મનો માર્ગ સરલ નથી. જગતને જે વસ્તુ પ્રિય અને ખુશકારક લાગતી હોય, તેનો પણ ત્યાગ કરવાને તેને તત્પર રહેવું પડે છે, દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કરવો પડે છે, અને જરાપણ પ્રમાદ આત્મ માર્ગમાં મોટા વિઘ્નરૂપ છે, એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. આ બાબત મોક્ષાધિકારીને વાસ્તે છે. જેઓને આ સંસારમાં આનંદ પડે છે, જેઓને જગતના વિષયો આત્મજ્ઞાન કરતાં વિશેષ રસવાળા લાગે છે, તેમને વાસ્તે આ ઉપદેશ નથી. તેઓ જ્યારે આ જગતમાં અનેક ભવભ્રમણ કરશે, અને ગોથાં ખાઈ ખાઈ શીખશે કે આત્મા સિવાયની સર્વ વસ્તુઓ અંતે ક્ષણિક છે; ત્યારે તેઓ આ માર્ગે ચાલવાને લાયક અધિકારી થશે, અને ત્યારે આ માર્ગ તેમને સ્વયમેવ રૂચશે. પણ જેઓનું સાધ્યબિન્દુ આત્મજ્ઞાન અને મોક્ષ છે, તેઓએ આત્મ વિષયક ધર્મનું આરાધન કરવું; કારણકે તેથીજ અંતે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે, અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ થઈ એમ કદાપિ સાંભળવામાં કે જોવામાં આવ્યું નથી. જે જડ પદાર્થ છે, જેમાં આત્મધર્મ બિલકુલ નથી, તેમાંથી આત્મધર્મની પ્રતીતિ શીરીતે થઈ શકે ? દીપ દીપને પ્રકટ કરવામાં સહાયભૂત થાય, પણ અંધકાર કદાપિ થઈ શકે નહિ, તેમ આત્મજ્ઞાનને વાસ્તે આત્માનીજ ઉપાસના કરવી. એજ અંતે આત્મજ્ઞાનનું ઉત્તમ સાધન છે. જો અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો ગગનમાં યુષ્પ ઉગવા જોઈએ, પણ તે જેમ બનતું નથી, માટે નિશ્ચય નયનું આલબ્ધન ધરી આત્મ દ્રવ્યની ઉપાસના કરવી. વ્યવહારની

૧૦૯

ઉપેક્ષા કરી આ સઘળું લખવામાં આન્યું છે, એમ હે પ્રિય વાંચનાર ! જરાપણ મનમાં લાવીશ નહિ. જે જે અપેક્ષાએ જેની પ્રાધાન્યતા આપવા યોગ્ય હોય તે તે આપી આ લખેલું છે. પણ વ્યવહાર માર્ગ ત્યાજ્ય નથી, એ ભુલવું નહિ. નિશ્ચયનો આધાર પ્રાથમિક પગથીઆઓમાં તે શુદ્ધ વ્યવહારપર છે, એ જૈન સૂત્રોનો અભિપ્રાય ક્ષણે ક્ષણે સ્મરણમાં રાખી વર્તવું.

અવતરણમ્—ગતાનુગતિકપ્રવૃત્તૌ ન શુદ્ધસ્વસ્વભાવધર્મોઽ
તો ગતાનુગતિકાનાં સંગપરિહારપૂર્વકમત્યસ્યાસેવનમાહ ।

શ્લોકઃ

ગતાનુગતિકો લોકઃ સ્થૂલબુદ્ધચાવલોકકઃ
તસ્ય સંગં પરિત્યજ્ય આદેયઃ સત્પથો વિદામ્ ૩૪

ટીકા—લોકો ગતાનુગતિકોઽવિગમનાનુકારી નાવધા-
નેન પશ્યતિ કિન્તુ સ્થૂલબુદ્ધચાવલોકક આપાતરમણીયેઽપિ
મતે પ્રવર્તમાનસ્તસ્યસદ્ગ પરિત્યજ્ય વિદાં સર્વજ્ઞાનાં સત્પથઃ
શોભનઃ પન્થા આદેયો ન હ્યન્ધમનુગચ્છતોઽન્ધસ્ય મર્ત્ત્ત્રાણમ્ ૩૪

અવતરણ—ગાડરીયા પ્રવાહ પ્રમાણે વગર વિચારે
ચાલનાર કદાપિ આત્મ શ્રેય કરી શકતો નથી, પણ તે પ્ર-
માણે નહિ ચાલતાં સજ્જનોના પંથે વિચરવું એજ ભાવ
અથકાર હવે પ્રતિપાદન કરે છે.

૧૧૦

અર્થ—લોક ગાડરીયા પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલનાર અને સ્થૂલ બુદ્ધિથી અવલોકનાર છે. તેનો સંગ ત્યાગ કરી જ્ઞાનીઓનો શુભ માર્ગ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે ॥ ૩૪ ॥

ભાવાર્થ—કાલંકલ નામનો એક વિદ્વાન્ લખે છે કે આ જગતમાં ડાહ્યા કરતાં મૂર્ખની સંખ્યા પ્રમાણમાં બહુજ છે. આ તેનું કથન અક્ષરસઃ સત્ય છે. અમુક બાબત સત્ય છે કે નહિ તેનો વિચાર કર્યા વગર એકની માફક બીજે કરે છે. જેમ એક ઘેટું ચાલે તેની પાછળ બીજે ઘેટાંઓ વગર વિચારે ચાલે છે તેમ આ જગતના લોકોનો મોટો ભાગ ગતાનુગતિક છે. આનું કારણ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનો અભાવ છે, તેઓની બુદ્ધિ કુશાગ્ર નહિ પણ મોભાગ્ર જેવી છે આત્મજ્ઞાની દ્રવ્યક્રિયા ગમે તેટલી આદરે તો પણ તેનામાં જગતના પદાર્થો તેમજ ક્રિયાઓ પ્રત્યે એક પ્રકારની ઉદાસીન વૃત્તિ આવે છે, જેને જગતના લોકો અશ્રદ્ધાનું નામ આપે છે. શ્રીમાન્આનંદધનજી જેવા સમર્થ આત્મજ્ઞાનીને પણ હેરાન કરવામાં તે વખતના લોકોએ કાંઈ બાકી રાખ્યું ન હતું, તો પછી સામાન્ય આત્મજ્ઞાનીની કેવી સ્થિતિ થાય તે વિચારવા જેવું છે. ડાહ્યા પુરૂષોએ ખનતા સુધી લોક વિરૂદ્ધ ત્યાગ કરવો, પણ જે એમ જણાય કે લોકને અનુકુળ થઈ વર્તવામાં આત્મશ્રેયમાં ખામી આવે છે તો તેવા ગાડરીયા પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલનારા, પોતાને પંડિત માનનારા, મુઝાઈ ગયેલી બુદ્ધિ વાળા અને એક આંધળાને બીજે દોરે તેમ દોરાન.રા પુરૂષોના સંગનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનીઓએ-સર્વજ્ઞોએ ખતાવેલ

૧૧૧

શુભ માર્ગે વિચરવું બાહ્યદષ્ટિએ સુંદર દેખાતા મતમાં નહિ રાચતાં તેની બરાબર પરીક્ષા કરવી, અને પરીક્ષા કરતાં જે સત્ય ભાસે તે જ સ્વીકારવું માફ તે સાફ નહિ ગણતાં સાફ તે માફ એમ ગણતાં શિખવું જોઈએ કારણ કે એવી દષ્ટિવાળો સત્યશોધક સત્યની સમીપમાં જલદીથી આવે છે, સત્ય માર્ગ પ્રાપ્ત થતાં તેને વાર લાગતી નથી; આ રીતે પ્રયાસ કરી મેળવેલા જ્ઞાનમાં તેની દૃઢ શ્રદ્ધા ચોંટે છે અને તે જ્ઞાન પ્રમાણે શુભાચરણ રાખવાને પણ તે દોરાય છે, માટે અન્ધ પરંપરાનો ત્યાગ કરી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી સત્યજ્ઞાનીઓએ કહેલાં સત્ય તત્ત્વનો અનુભવ કરવા દરેકે ઉદ્યમ કરવો એવો શ્રેયકારનો આશય જણાય છે.

અવતરણમ્—દ્રવ્યધર્માપેક્ષયા ભાવધર્મસ્યૈવ મુખ્યત્વાદ્વા-
ચધર્મપ્રવર્તમાનો મોક્ષાધિકારીત્યાહ

શ્લોક:

ભાવધર્મપ્રશૂન્યા યે દ્રવ્યધર્મપ્રવર્તકાઃ ॥

આત્મોપયોગશૂન્યત્વાત્કથં મોક્ષં પ્રયાન્તિ તે ૩૫

ટીકા—યે ભાવધર્મશૂન્યા જ્ઞાનદર્શનચારિત્રશૂન્યાસ્તત્કાર-
ણસ્ય રૂપે ભોજનનિવૃત્તિરૂપોપવાસાદિકે દ્રવ્યધર્મે પ્રવર્તમા-
નાસ્ત આત્મોપયોગશૂન્યત્વાદુપયોગમુખ્યધર્મબાહિષ્કૃતત્વાત્કથં
મોક્ષં પ્રયાન્તિ ? નૈવૈતિ ॥ ૩૫ ॥

૧૧૨

અવતરણ—મોક્ષાધિકારીએ સ્વીકારવા યોગ્ય ધર્મમાં પશુ દ્રવ્યધર્મ કરતાં ભાવ ધર્મની વિશેષ સુખ્યતા છે એ બાબત હવે ગ્રન્થકાર નિવેદન કરે છે.

અર્થ—ભાવધર્મ શુન્ય જે પુરૂષો દ્રવ્યધર્મના પ્રવર્તક છે, તેઓ આત્મોપયોગની શુન્યતાથી મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ?

ભાવાર્થ—નૈન શાસ્ત્રો દ્રવ્યક્રિયા કરતાં ભાવક્રિયાને ઉત્તમ ગણે છે ઉત્તમ દ્રવ્યક્રિયા તે ઉત્તમ ભાવનું કારણ છે; પશુ ભાવવગર કરાયેલી દ્રવ્યક્રિયા વિશેષ ક્ષણદાતા નીવડતી નથી. કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી કે દ્રવ્યક્રિયા ન કરવી, પણ તે ભાવ સહિત કરવી. ધર્મના ચાર પ્રકાર દાન, શીળ, તપ અને ભાવ છે, તેમાં પશુ પ્રથમ ત્રણનો આધાર અને ઉત્તમક્ર્મ ભાવપર રહેલું છે.

શાસ્ત્રોમાં વારંવાર એમ કહેલું સાંભળવામાં આવે છે કે ક્રિયા કરતી વખતના મનના પરિણામ ઉપર શુભાશુભ કર્મના બંધનો આધાર છે. એક ડોકટર કોઈક સ્ત્રીના સડેલા પગનો ભાગ ખીજા ભાગને ન સડાવે તે હેતુથી તે પગ કાપી નાખે, અને કોઈક ચોર તે સ્ત્રીના પગમાંથી કદલું ન નીકળતું હોય તેથી તે કાપી નાખે; આ બંનેનાં કાર્ય બાહ્ય દૃષ્ટીથી દેખનારને એક સરખા લાગે, પણ તેમાં આશયની ભિન્નતા હતી, માટે તેના ક્ર્મમાં પણ અવશ્ય ફેર પડવાનો. આત્મ ધર્મરૂપ સાધ્યબિન્દુ લક્ષણાં રાખી કરવામાં આવેલી દરેક ક્રિયા સંવરના કારણરૂપ થાય છે. જેમાં આત્મોપયોગની તદ્દન ગ્રન્થતા છે, તેવી દ્રવ્યક્રિયા

૧૧૩

તે ક્રિયાના નામનેજ ઉચિત નથી. તેવી ક્રિયાથી કાંઈ પણ લાભ મેળવવાની આશા રાખી શકાય નહિ. માટે આ શ્લોકનો સાર એ છે કે દરેક ક્રિયા-પછી તે ધાર્મિક હોય કે વ્યવહારિક હોય તે ભાવપૂર્વક કરવી, કારણ કે તેજ ક્રિયા અંતે મોક્ષપદે લેઈ જનારી છે. જેમ દીપ પ્રકટાવવારૂપ સાધ્ય ચુકીને અંધકારનો નાશ કરવા હુબરો લોહધન અંધકારને મારે તોપણ અંધકાર નાશ ન થાય, પણ કેવળ તે કાર્ય કરનારને કાયકલેશ થાય, તેમ આત્મજ્ઞાનરૂપ સાધ્યને યોગ્ય સાધનોનો ત્યાગ કરી ખોટાં અવલંબનોનો ગમે તેટલો આશ્રય લેવામાં આવે તો તેથી આત્મશ્રેય કદાપિ થાય નહિ; પણ તેવું કાર્ય કરનાર સંસારમાં રખડયાં કરે છે.

अवतरणम्—ज्ञातभावधर्मसाराः मुमुक्षवः प्रमादंपरित्यज्य ध्यानं विदधति तस्य फलं युग्मेनाह ॥

શ્લોક:

परित्यक्तप्रमादा ये शुक्लं ध्यानं स्ववीर्यतः ॥

ध्यायन्ति व्रतिनः सम्यग् ज्ञातविश्वा भवन्ति ते ३६

एकाग्रचित्तवृत्त्या ये आत्मानं निर्विकल्पकम् ॥

ध्यायन्ति स्वस्थतां प्राप्य परमानन्दं भजन्तિ ते ૩૭

ટીકા—સ્વવીર્યતઃ સ્વવીર્યં પ્રકાશ્ય પરિત્યક્તગમાદા અનલસા યે વ્રતિનઃ શુક્લં ધ્યાન સમ્યગ્ ધ્યાયન્તિ તે મુનયો જ્ઞાતાવશ્વા જ્ઞાતં વિશ્વં યરવભૂતા ભવન્તિ સર્વજ્ઞા ભવન્તીત્યેથ: ૩૬

૧૧૪

ये मुमुक्षव एकाग्रचित्तवृत्त्या निवकल्पकम् अज्ञानरागद्वेष
जन्मविकल्पसंकल्परहितम् आत्मानं ध्यायन्ति ते महात्मानः
स्वस्थतामात्मनिष्ठैकतानतारूपां शुद्धात्मैकपरिणतिं प्राप्य पर
मानन्दं भजन्ति परैर्योगिभिर्मीयते भुज्यत इति परमश्वासावा-
नन्दस्तमनुभजन्ति ॥ ३७ ॥

અવતરણુ—ભાવધર્મનું અવલંબન કરવું એમ ગયા
શ્લોકમાં જણાવવામાં આંચું. ભાવધર્મનું અવલંબન કરીને
શુ' કરવું તે હવે અન્યકાર દર્શાવે છે:—

અર્થ---જે વ્રતવાળા પુરૂષો પ્રમાદનો પરિત્યાગ કરીને
સ્વવીર્યથી શુક્લ ધ્યાન સમ્યગ્ રીતે ધ્યાય છે, તે
વિધિના જ્ઞાતા થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

ભાવાર્થ—પ્રશમરતિમાં કહ્યું છે કે જ્ઞાનનું કૃણ
વૈરાગ્ય વિરતિ છે. માટે ખરા જ્ઞાની પુરૂષો સર્વદા વ્રતધારી
હોય છે. તેવા પુરૂષોએ પ્રમાદનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. અથ
માગંમાં બહુ વિદન છે, શુદ્ધ આચાર પાળવામાં માણસને
તેર વિદન નડે છે, જે તેર કાઠીઆના નામથી સુપ્રસિદ્ધ
છે, તેમાં પ્રમાદ પણ એક છે. જરા પણ આલસ્ય ઉત્પન્ન
થતાં પ્રમાદ થાય છે. જરા પણ પ્રમાદને હૃદયમાં
આપતાં સ્વકર્તાવ્યથી ચુકાય છે, આલસ્ય એ મનુષ્યના શ-
રીરમાં રહેલો મહાશત્રુ છે. તે શત્રુનો પ્રથમ તો મનુષ્યે
સંહાર કરવો જોઈએ. તેવો વ્રતધારી અને અપ્રમાદી મનુ-
ષ્ય શુક્લ ધ્યાન ધ્યાવાને યોગ્ય થાય છે. તેણે તે ધ્યાનમાં
આભવીર્ય ફેરવવું જોઈએ. આત્માની શક્તિ એટલી બધી

૬૧૫

છે કે જેનો આપણને આપણી હાલની સ્થિતિમાં ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ લાગે છે.

આઠ કર્મ અને તેની ૧૫૮ પ્રકૃતિ અને તેના બુદ્ધ બુદ્ધ લેહોનો વિચાર કરતાં માણસનું મન નાશીપાસ થાય છે. આટલાં બધાં કર્મોનો હું કેવી રીતે સંહાર કરી શકીશ તે વિચાર તેને નિરૂત્સાહી બનાવે છે પણ આત્માના દરેક પ્રદેશમાં અનંતી કર્મ વર્ગણનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે, એ વિચાર જ્યારે ધર્મ શાસ્ત્રો રબ્બુ કરે છે, ત્યારે મનુષ્યમાં હીમત આવે છે, તેના આત્મબળમાં વિશ્વાસ આવે છે. અને આત્મબળમાં જે વિશ્વાસ રાખી ધ્યાન માર્ગમાં પ્રવર્તે છે તે અશુભ કર્મદળને અલ્પ સમયમાં વિખેરી નાંખે છે.

કહ્યું છે કે

अहोऽनन्तवीर्योऽयमात्मा विश्वप्रकाशकः ॥

त्रैलोक्यं चालयत्येव ध्यानशक्तिप्रभावतः ॥

અહો ? વિશ્વને પ્રકાશ કરનાર આત્મા અનંત શક્તિ વાળો છે, અને ધ્યાન શક્તિના પ્રભાવથી ત્રિલોકન ચલાવવા પણ તે સમર્થ છે. ધ્યાનના ચાર લેહ છે. આર્તધ્યાન, રોદ્રધ્યાન, ધર્મ ધ્યાન, અને શુકલધ્યાન. તેમાં પ્રથમના બે પ્રકાર સર્વથા ત્યાજ્ય છે. ધર્મધ્યાન શુભ કર્મ ઉપાર્જન કરવામાં સહાયકારી છે. પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ધર્મ ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને ધર્મધ્યાનથી પણ ઉંચે ચઢીને મનુષ્ય શુકલ ધ્યાનનો આશ્રય લે છે, શુકલ ધ્યાનના દાબુ

૧૧૬

બુદ્ધ ભાગોપર ઉંચે ચઢતાં જીવ ક્ષપક શ્રેણીએ આરૂઢ થાય છે, અને અંતે સકલ કર્મથી મુક્ત થઈ અહુત્પદ પ્રાપ્ત કરે છે. ધ્યાન માર્ગ જેમ શબ્દોમાં દર્શાવવામાં આવ્યો, તેટલો સુગમ નથી. તેને વાસ્તે પ્રથમ મનને એકાગ્ર કરવાની જરૂર છે. અને મનની એકાગ્રતા વાસ્તે શુભ આલંબનોની આવશ્યકતા છે. શુભ આલંબનનો આશ્રય લેઈ પ્રથમ ધર્મ ધ્યાન કરવું, જ્યારે મન એકાગ્ર થતું જાય, ત્યારે તે એકાગ્ર થયેલા મનની શક્તિને આત્મધ્યાનમાં પરોવવી. આત્મ ધ્યાનથી આત્મા નિર્મળ થાય છે. જડ વસ્તુથી પોતે ભિન્ન છે એવો તેને અનુભવ થાય છે. આત્મા અને જડ વસ્તુના ભેદ જ્ઞાન ઉપર ધ્યાન કરતાં આત્મ દર્શનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને જેને આત્મ દર્શન થયું તે સકળ વસ્તુનો જ્ઞાતા બને છે. આત્મ જ્ઞાનીથી કોઈ પણ બાબત ગુપ્ત રહેતી નથી. આપણે ઉપર વિચારી ગયા છીએ કે આત્મામાં દરેક વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે છે. માટે આત્મજ્ઞાની સકલ પદાર્થનો જ્ઞાતા થાય છે.

અવતરણુ—આત્મધ્યાન કેવી રીતે કરવું અને તેથી શો લાભ થાય તે એ બાબત હવે ગ્રંથકાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે.

અર્થ—જે પુરૂષો એકાગ્ર ચિત્ત વૃત્તિથી આત્માને નિર્વિકલ્પ માની ધ્યાન કરે છે, તે સ્વસ્થતા પામીને પરમાનન્દને ભજનારા થાય છે. ॥ ૩૭ ॥

ભાવાર્થ—એવો અધ્યાત્મ સૃષ્ટિમાં નિયમ છે કે

૧૧૭

જેનું જે ધ્યાન કરે તેવો તે થાય છે. જે સુસુક્ષ્મ અત્માની નિર્વિકલ્પ દશા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો આત્માની નિર્વિકલ્પ દશા ઉપર ધ્યાન કરવું. ગયા પ્રલોકમાં વિચારી ગયા પ્રમાણે મનની એકાગ્રતા એ ધ્યાનનું ઉત્તમ પગથીયું છે. તત્ત્વેકતાનતા ધ્યાનમ્ એ મહર્ષિપતંજલિએ આપેલી વ્યાખ્યા પણ સૂચવે છે કે જે વસ્તુઉપર આપણે વિચાર કરતા હોઈએ તેની સાથે એકતાન થવું તેજ ધ્યાન કહેવાય છે.

તે મનને વશ રાખવું એ કામ એટલું બધું વિકટ છે કે શ્રીમદ્ આનંદ ઘનજીએ શ્રીકૃંશુજીનસ્તવનમાં લખ્યું છે કે:—

મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું એ વાત નહિ ખોટી,
પણ કહે મેં સાધ્યું તે નવિ માતું એ વાત છે મોટી.

વળી મન વશ થઈ શકે છે, એ તો તે જણાવે છે કે, હું આગમ આધારે માતું છું, પણ હે પ્રભુ ! જે તમે મારું મન વશ કરી શકો તો હું માની શકું કે મન વશમાં રાખી શકાય તેવું છે. આવું દુરારાધ્ય મન જે અભ્યાસ પાડવામાં આવે તો વશ થઈ શકે. તીર્થંકરો તે વશ કરી શક્યા હતા, એ બાબતનો શાસ્ત્રમાં અનેકધા પુરાવો મળે છે; આપણો આત્મા સ્વરૂપમાં તીર્થંકરના જેવો છે, તે બાબત કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. તો આપણે પણ આત્મશક્તિમાં દૃઢ પ્રતીતિ રાખી પ્રયત્ન કરીએ તો તે કામ કરી શકીએ. માત્ર આત્મબળમાં દૃઢ શ્રદ્ધ

૧૧૮

અને સતત અભ્યાસની જરૂર છે. જે બાબતમાં આપણે મનને સ્થિર કરવા માગતા હોઈએ તે બાબતથી મન જરા પણ ખસી જાય, તો તેને બળથી પાછું લાવી તે બાબત પર સ્થિર કરવું. આમ દશવાર, સોવાર, હજારવાર પ્રયત્ન કરવો. પડે તો પણ જરા સરખી પણ હિંમત હારવી નહિ. મનને સ્થિર કરવાના વિવિધ પુરૂષાશ્રયી અનેક માર્ગ છે, પણ તે સર્વ વિભાગોનો આપણે બે વિભાગમાં સમાવેશ કરી શકીશું. જે મનુષ્યોમાં લાગણીનું પ્રાબલ્ય વધારે છે, જેના હૃદયમાં ભક્તિના તરંગો વિશેષ સ્ફુરે છે, જેની બુદ્ધિ કરતાં જેની લાગણીઓ વધારે પ્રમાણમાં કામ કરે છે, તેને વાસ્તે ઇષ્ટદેવની ભક્તિદ્વારા ધ્યાન કરવાનો માર્ગ બહુજ સુગમ થઈ પડશે. ઇષ્ટદેવની મૂર્તિ દેખતાં તેનું મન તે પર સુગમતાથી સ્થિર થઈ શકશે; અથવા ઇષ્ટ દેવના જીવન ચરિત્રમાંના કોઈ પણ પ્રસંગને મન આગળ કલ્પી, તેમાં તે વધારે સહેલાઈથી પોતાના મનને સ્થિર કરી શકશે.

જેનામાં લાગણીઓ કરતાં બુદ્ધિનો પ્રભાવ વિશેષ છે, જેનું મન ન્યાયશાસ્ત્રના ગહન પ્રશ્નો અવગ્રહવાને ઠોડે છે, જે લાંબી વિચાર શ્રેણીઓ અસ્ખલિત રીતે કરી શકે છે, તેવા મનુષ્યને વાસ્તે ભક્તિ કરતાં તત્ત્વસ્વરૂપ વિશેષ લાભકારક થઈ પડશે. આ બુદ્ધિ બુદ્ધિ સાધનો છે, ગમે તે યોગ્ય સાધનનો આશ્રય લેઈ મનને સ્થિર કરવું જરૂરનું છે; આમ જેનું મન ભક્તિ અથવા તત્ત્વચિંતનથી એકાગ્ર થયેલું છે, તેવો મનુષ્ય જો આત્માની નિર્વિકલ્પ દશાનું ધ્યાન કરે તો તેનો પોતાનો આત્મા પણ નિર્વિકલ્પ દશા

૧૧૨

યામવાને લાયક ઠરે છે. નિર્વિકલ્પદશાનો વિચાર કરતાં મનના સંકલ્પ વિકલ્પ ટળી જાય છે, અને આત્મામાં એક પ્રકારની સ્વસ્થતા વ્યાપી રહે છે. તે સ્વસ્થતા કહો કે શાંતિ કહો, કે ધ્યાનની તલ્લીનતા કહો, પણ તેજ પરમઆનંદ જેને વાસ્તે યોગીઓ તલ્પે છે, અને જે મેળવવાને તેઓ અનેક પ્રકારના કષ્ટ પણ સહન કરે છે.

अवतरणम् ध्यानपरायणाः शिष्या ध्यानबलेन मोक्षप्रा-
प्नुवन्ति तदाह युग्मेन ॥

શ્લોક:

महर्षैर्यसमालम्ब्य शासनोद्योतकारकाः ॥

प्रवृत्ताः साध्यसिद्ध्यर्थमात्मतत्त्वस्य संमुखाः॥૩૮॥

शिष्या एतादृशा योग्या धर्मकामार्थसाधकाः ॥

मोक्षतत्त्वं समाराध्य बुद्धसिद्धा भवन्ति ते ॥૩૯॥

ટીકા—“ યુગમ્ ” એતાદૃશા યોગ્યાઃ શિષ્યાઃ સોપાન વિધયાઽભ્યુદયમારુહસ્વો ધર્મં ચતુર્વર્ગસાધનં જિનેન્દ્રપરૂપિતં કામં વિષયજન્યમનસ્તુષ્ટિમર્થં વાસુદેવચક્રધરદેવાદિસમ્પદં સાધયન્તીતિ ધર્મકામાર્થસાધકાસ્સન્તો મોક્ષતત્ત્વ સમારાધ્ય બુદ્ધાસિદ્ધા ભવન્તિ પૂર્વે બુદ્ધાઃ પશ્ચાત્સિદ્ધા ઇતિ બુદ્ધસિદ્ધા લબ્ધ-કેવલજ્ઞાનસિદ્ધિભાજઃ કીદૃશાસ્ત ઇત્યાહ મહર્ષૈર્યર્પામિતિ શા-સનોદ્યોતકારકાઃ જ્ઞાનપઠનપાઠનપૂજાપ્રભાવનાજીર્ણોદ્ધારવિદ્યા

૧૨૦

दानादिना शासनोद्योतं कुर्वन्ति ते विघ्नशतैरपि नाभिभूय-
न्त इत्याह महद्दૈર્યं समालम्ब्यातिधीरतां प्राप्य साध्यसि-
द्धयर्थं स्वोन्नतिरूपं साध्यं तत्सिद्धयर्थं प्रवृत्ताः ॥ ૩૧ ॥

અવતરણુ—ધ્યાન પરાયણુ મનુષ્ય ધ્યાનખળથી મોક્ષ
પ્રાપ્ત કરે છે, તે હવે ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે.

અર્થ—અતિશય ધૈર્યનું અવલંબન કરીને શાસનનો
ઉદ્યોત કરનારા અને આત્મ તત્ત્વની સંમુખ રહેનારા શિ-
ષ્યો સાધ્યની સિદ્ધિ અર્થે પ્રવૃત્તિ કરે છે. ॥ ૩૮ ॥

ભાવાર્થ—આત્મ સાધનમાં અતિ ધૈર્યની જરૂર છે.
કોઈ પણ કાર્યમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાને ધૈર્યની જરૂર પડે
છે તો પછી આવું વિકટ કાર્ય કરવામાં તેની જરૂર પડે એ
સ્વાભાવિક છે. જે મનુષ્ય ભય આવતાં પાછા હઠેછે, જે મનુષ્ય
આત્મમાર્ગમાં જરાપણુ વિઘ્ન આવતાં પોતાનો સનિશ્ચય ત્યજી
દે છે, તે માણસ ઉન્નતિના શિખરપર ચઢવાને સમર્થ
નથી. શ્રેયાસિ વહુવિઘ્નાઃ સન્તિ શ્રેય માર્ગમાં ખહુ વિઘ્ન છે,
એ ન્યાયથી ધ્યાન જેવા આત્મિક અભ્યુદયના માર્ગમાં વિઘ્ન
તો જરૂર આવવાના, વિઘ્નનો સંહાર કરવાથી પોતાની
શક્તિમાં વિશેષ વિશ્વાસ આવે છે. માટે ધૈર્યનું સમાલંબન
કરી, સત્શિષ્યોએ આત્મતત્ત્વસંમુખ થવું. જેમ દોરડા
ઉપર ખાજીગર નાચે છે, પણ તેનું ચિત્ત દોરડા ઉપર
હોય છે, જેમ પાણી ભરી આવતી સાહેલીએ હાથે હાથ
તાલી દઈ રમે છે, પણ તેમનું ચિત્તતો માથાપરના પાત્રમાંજ
રહેલું હોય છે. તેમ જગતની સર્વ ક્રિયા કરવા છતાં

૧૨૧

મુમુક્ષુઓનું ચિત્તતો જરૂર આત્મ સંમુખ રહે છે, આ રીતે સાધ્યબિન્દુને લક્ષ્યમાં રાખી, શાસનનો ઉદ્યોત થાય તેવાં કાર્યો કરે છે, કોઈવાર જ્ઞાનીઓ ચમત્કારાદિ ક્રિયાઓ કરે છે, તો તે પણ શાસનના પ્રભાવ અર્થેજ હોય છે. તેઓને અતીન્દ્રિય વિષયોનું જ્ઞાન હોવાથી જગતને આશ્ચર્યભૂત લાગતી બાબતે સંબંધમાં પણ પૂર્ણ જ્ઞાનથી બોલે છે, અને તેથી તેઓ શ્રોતાવર્ગ ઉપર ન લુલાય તેવી અસર કરે છે. અનુભવ જ્ઞાનીઓનું વચન સર્વથા વિજયવંત નીવડે છે. બુદ્ધિથી તત્ત્વ સમજનાર અને અનુભવથી તત્ત્વને જાણનાર વચ્ચે આશમાન જમીન જેટલું અંતર છે. અનુભવ જ્ઞાનીઓ જેટલી શાસન પ્રભાવના કરી શકે છે, અને લોકોને શુદ્ધમાર્ગે દોરે છે, તેવું કામ કરવાને આ જગતમાં કોઈ પણ સમર્થ નથી. ચમત્કાર અથવા વિદ્યા પ્રભાવથી ધર્મમાર્ગમાં વળેલા મનુષ્યો થોડા સમય પછી વધારે ચમત્કાર કરનારને દેખી તેના માર્ગમાં ભળે છે, પણ જેઓને જ્ઞાનબળથી ધર્મનું તત્ત્વ યથાર્થ રીતે સમજવામાં આવ્યું હોય છે, તેઓ કદાપિ સન્માર્ગથી પડતા નથી. માટે ખરો શાસન પ્રભાવકતો આત્મધર્મનો ઉપદેશક છે, એમ માફ તો નિશ્ચય પૂર્વક માનવું છે તેઓ પરોપકાર કરે છે અને અને પરોપકાર દ્વારા આત્મશ્રેય સાધે છે. પરમાર્થ એજ ખરો સ્વાર્થ છે, એ વિચારને આગળ રાખી તેઓ પરોપકારાર્થે સદા ઉદ્યમવાન રહે છે.

અવતરણુ—ઉપર જણાવેલા ગુણુવાળા શિષ્યોનું છેવટે શું થાય છે, તે હવે અંધકાર પ્રતિપાદન કરે છે.

૧૨૨

અર્થ—આવા શિષ્યો યોગ્ય હોય છે, અને ધર્મ કામને અર્થ સાધવાવાળા તેઓ મોક્ષતત્ત્વનું આરાધન કરી અંતે પુદ્ગ અને અને સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

ભાવાર્થ—ઉપર જણાવેલા ગુણોવાળા મનુષ્યો શિષ્યપદને યોગ્ય હોય છે. તેઓ ધર્મ કામ અને અર્થ આર પુરૂષાર્થમાં પ્રથમ ત્રણ તેઓ સાધે છે, જેમ નિસ્સરણીના પગથીયાં પર મનુષ્ય ચઢે છે, તેવી રીતે મોક્ષ મેળવાને યોગ્ય નિસ્સરણીપર ચઢવાને પ્રથમ તે ધર્મનો આશ્રય લે છે ધર્મજિન્દુમાં પ્રારભમાંજ શ્રીમદ્ હરિભદ્ર સૂરિએ કહ્યું છે કે:—

ધનદો ધનાર્થિનાં પ્રોક્તઃ કામિનાં સર્વકામદઃ ॥

ધર્મ એવાપવર્ગસ્ય પારંપર્યેણ સાધકઃ ॥ ? ॥

ધર્મ ધનાર્થિને ધન આપવાવાળો. અને કામીપુરૂષને સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થ આપવાવાળો, અને પરંપરાએ ધર્મજ મોક્ષનો સાધક છે. આ વિચાર શ્રેણીનો આશ્રય લેઈ મનુષ્યે પ્રથમ ધર્મની આરાધના કરવી. ધર્મથી માણસને ધન મળે છે, અને ઇચ્છિત પદાર્થ પણ મળે છે. આ તેનાં ફળ જલ્દી મળે છે, અને છેવટે તે ધર્મનું ફળ મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં આવે છે. મોક્ષ પ્રાપ્તિરૂપી ફળ મેળવતાં સમય લાગે છે, પણ દૃઢ નિશ્ચયથી સદુદ્યમ કરનાર તે સ્થિતિ બહેલી મોડી પ્રાપ્ત કર્યા વગર રહેતો નથી. તેથીજ આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે કે આવા સુશિષ્યો ધર્મ અર્થ અને કામ મેળવ્યા પછી મોક્ષતત્ત્વની આરાધના કરે

૧૨૩

છે. પ્રથમ તેઓ ધર્મ કરે છે. ધર્મથી ધન અને ધનિસત વસ્તુ મળે છે. તે મળતાં તેનો ઉપલોગ કરતાં તેની અસારતા અને અને અનિત્યતા જણાય છે. સાંસારિક પદાર્થો દુઃખગર્ભિત છે, એવો તેને અનુભવ થાય છે. પછી તેના ઉપરથી ધીમે ધીમે મોહ ઉતરવા માંડે છે. તે વસ્તુ મળતાં ખડુ હુષ થતો નથી, તે વસ્તુના અભાવે કે વિચોગે ખડુ શોક થતો નથી. તે બંને સ્થિતિમાં તે સમભાવ ધારણ કરતાં શિખે છે; અને આવી તેની વૃત્તિદ્વારા તે મોક્ષ સાધી શકે છે, એટલે કે જડપદાર્થમાં બંધાતો નથી, તે મુક્ત થાય છે. જડપદાર્થો તેનાપર અસર કરવા સમર્થ થતા નથી. આવી સ્થિતિમાં તેનું મન શાંત અને સ્થિર થાય છે. આ તેના મનની શાંતતા અથવા સ્થિરતા જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું ઉત્તમ સાધન હોવાથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનમાં વિશેષ વિશેષ વધતાં વધતાં, જ્ઞાનને આવરણ કરનાર કર્મદળનો નાશ થતાં થતાં તે પ્રથમ બુદ્ધ થાય છે અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થાય છે, કેવળશ્રીનો તે લોકતા બને છે, અને ચાર અઘાતી કર્મનો પણ ક્ષય થતાં તે સિદ્ધ બને છે. આ રીતે તે અનુક્રમે ઉંચે ચઢતાં ચઢતાં શિષ્ય સિદ્ધ થાય છે.

અવતરણમ્—એહિકામુષ્મિકં સૌખ્યમનિત્યમાત્મનસ્તુ નિત્યમિતિ દર્શયતિ ॥

શ્લોક:

એહિકામુષ્મિકં સૌખ્યં, જાનીહિ ક્ષણિકં મુખા ॥
અનન્તં શાશ્વતં સૌખ્યં, મજધ્વં સત્યમાત્મનઃ ૪૦

૧૨૪

ટીકા—એહિકં ધનધાન્યસ્ત્રીસંસર્ગાદિજન્યમ્ આમુષ્મિકં
 દેવાંગનાભોગવિમાનારોહણપ્રેક્ષણાદિજન્યં સ્વર્ગીણં સૌખ્યં । ક્ષ-
 ણિકં પ્રતિક્ષણવિનશ્વરં મુધાઽસત્યં ચ જાનીહિ બુદ્ધ્યસ્વ । અ-
 તોઽનન્તં ધ્વંસાપ્રતિયોગિ અથવેયત્તાવધારણરહિતં, શાશ્વતં, ત્રૈ-
 કાલિકં, સત્યં, શંસયવિપર્ય્યાદિદોષરહિતમાત્મનઃ સૌખ્યં મ-
 જધ્વમ્ । આત્મનેપદં તુ મજનક્રિયાજન્યાત્માનુભવફલસ્યા-
 ત્મગામિત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

અવતરણ—આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા વાસ્તે એક
 આખત તો ધ્યાનની છે, તે આપણે વિચારી ગયા હવે
 બીજી અગત્યની આખત જે નિત્યાનિત્ય વસ્તુ વચ્ચેનો વિ-
 વેક છે, તે ઉપર અંધકાર પોતાના વિચારો જણાવે છે.

અર્થ—આ લોકનું અને પરલોકનું સુખ ક્ષણિક અને
 મથ્યા છે એમ જાણુ અને આત્માના અનંત સત્ય અને
 શાશ્વત સુખનો ભજનાર થા ॥ ૪૦ ॥

ભાવાર્થ—આ લોકનું એટલે ધન ધાન્ય સ્ત્રી વિ-
 લાસ, ખાનપાન, ભોગનું સુખ તથા શુભ કૃત્યોને લીધે
 મળતું સ્વર્ગીય સુખ ક્ષણિક છે. જેમાં વિકૃતિ થાય તે
 ક્ષણિક સમજવું, સાંસારિક પદાર્થોમાં દરેક ક્ષણે ફેરફાર
 થયાંજ કરે છે, અને તેથી તેમાંથી ઉપજતા સુખમાં પણ
 ફેરફાર થાય એ સ્વાભાવિક છે; તે સુખને મિથ્યા માનવું
 એજ ઉચિત છે. આપણે આ *લોકોનું વિવેચન કરતાં
 ઘણીવાર વિચાર કરી ગયા છીએ કે આ જડ વસ્તુથી ઉત્પન્ન
 થતું સુખ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; તેનાં મુખ્ય કારણો ત્રણ

૧૨૫

છે. જેમ વિષનું ઝેર ઉતારવાના મંત્રનો ફરી ફરી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે અનુચિત ગણાતું નથી, તેમ આ સંસારનું રાગદ્વેષમય વિષ ટાળવાને સાંસારિક પદાર્થોની અનિત્યતા પ્રતિપાદન કરી, આત્મ માર્ગ લાણી વળવાનો ઉપદેશ ફરી ફરીને કરવામાં આવે તો તે પુનરૂક્તિ દોષથી મુક્ત ગણવો જોઈએ. તે ત્રણ કારણોમાંનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તે સુખ ક્ષણિક છે. જે કે તે સુખ લાંબા કાળ સુધી ટકે તો પણ કાળની અનંતતાની અપેક્ષાએ તેને ક્ષણિક માનીએ તો તેમાં આપણે અસત્ય વદતા નથી. વળી તે સુખ દુઃખગર્ભિત છે. જે સુખ દુઃખગર્ભિત હોય તે સુખના નામને પાત્ર નથી. ભલે ને જગતના લોકો તેને સુખ તરીકે સ્વીકારે, પણ જે શાશ્વત અને અન્યાબાધસુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરવા માગતા હોય તેમના પ્રયાસને વાસ્તે આ સુખ યોગ્ય નથી. વળી ત્રીજું કારણ એ છે કે આ સાંસારિક પદાર્થોમાંથી મળતા સુખ પછી માણસને બીજા સુખની આકાંક્ષા રહે છે. તેમાંજ તેનો આત્મા તૃપ્તિ પામતો નથી. તે સુખ ભોગવવા છતાં પણ તેનું મન બીજા સુખને સારૂ તલ્પી રહે છે; જ્યાં સુધી અન્ય પ્રકારનું સુખ મેળવવાની ચિંતા રહે છે, ત્યાં સુધી તે સુખ કેવી રીતે શાશ્વત ગણી શકાય ! આ કારણો સ્વર્ગીય સુખને પણ એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે. માટેજ આ સ્થળે જણાવવામાં આવ્યું છે આ જગતના તથા સ્વર્ગના સુખને ક્ષણિક અને મિથ્યા માનવાં જોઈએ, ત્યારે પછી શું કરવું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર બાકીના અર્ધ શ્લોકમાં આપવામાં આવેલો છે. આત્મ સુખનો

૧૨૬

આશ્રય લેવાનું તે પ્રલોક સૂચવે છે. ઉપર જણાવેલા ત્રણે દો-
પથી આત્મસુખ મુક્ત છે. તે ક્ષણિક નથી પણ શાશ્વત
છે; તે દુઃખગર્ભિત નથી પણ સર્વદા સુખ પૂર્ણ છે. તે
પ્રાપ્ત કર્યા પછી ખીલ કેઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષા
રહેતી નથી. તે આત્મિક સુખ અનન્ત છે, ને શાશ્વત છે.
વાળી તે સુખ સત્ય છે. તે સુખનો અનુભવ કરવાને યોગીઓ
સર્વદા મચી રહેલા હોય છે, તેનેજ વાસ્તે સર્વ ધર્મ શા-
સ્ત્રોની પ્રરૂપણા છે. સઘળી ધાર્મિક ક્રિયાઓ પણ તેની
પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી પ્રરૂપાયેલી છે. સ્વરોહ્યમાં શ્રી કર્પૂર-
ચંદ્રલ લખે છે કે:—

વિનાશી પુદ્ગલ દશા, અવિનાશી તું આપ,

આપો આપ વિચારતાં મિટે પુણ્ય સહ પાપ.

સઘળી ધૌરગલિક વસ્તુઓ વિનાશ ધર્મવાળી છે, કે-
વળ આત્માજ અવિનાશી છે. જો આત્માનું ધ્યાન કરવામાં
આવે, તો પુણ્ય અને પાપ સર્વ મટી જાય છે, અને આ-
ત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ કામ એકદમ થઈ શકે નહિ.
પણ આવી ભાવના આવવી તે પણ પરમ પુણ્યના ઉદ્ય
વિના સંભવતું નથી. કારણ કે ભાવનાઓ ધીમે ધીમે કા-
ર્યમાં પરિણામ પામે છે, જ્યારે અમુક બાબતના વિચારો
બહુજ ઘટ થાય છે ત્યારે તે વિચારો કર્મનું રૂપ લે છે.
માટે આવી ભાવના જો હશે તો એક દિવસ પણ અમલમાં
સૂકાશે, માટે જ્ઞાનની બલિહારી છે.

अवतरणम्—यस्त्र ज्ञानेनात्माऽर्हन् भवति तदात्मतत्त्वं
कीदृशं तदाह ॥

૧૨૭

શ્લોક:

નિશ્ચલં નિર્મલં જ્ઞેયમાત્મતત્ત્વં સુખપદમ્ ॥
 યસ્ય શુદ્ધપ્રબોધેન ભવત્યર્હન્ મહીતલે ॥ ૪૧ ॥

ટીકા—નિશ્ચલં એન્દ્રિયકવિષયાવભાસશાતાવેદનીયર-
 હિતં, નિર્મલં. રાગદ્વેષાદિમલરહિતં, સુખપદં સુખપદાયકમેતા-
 દશમાત્મતત્ત્વં જ્ઞેયમ્, યસ્ય પૂર્વોક્તાત્મતત્ત્વસ્ય શુદ્ધપ્રબોધેન શુ-
 દ્ધાનુભવજ્ઞાનેનાત્મા મહીતલેઽર્હન્ ભવતિ ॥ ૪૧ ॥

અવતરણુ—આત્મજ્ઞાનથી આત્મા અર્હત્ પ્રભુની
 સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, આત્મા સ્વરૂપે અર્હત્ છે, ને તેનો
 આત્મજ્ઞાનથી સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ બાબત અન્યકાર હવે
 પ્રદર્શિત કરે છે.

અર્થ—આત્મતત્ત્વને સુખ આપનાર નિશ્ચય અને નિ-
 ર્મળ ગણવું. જેના શુદ્ધ પ્રબોધથી આત્મા આ પૃથ્વી ઉપર
 અર્હત્પદવી પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૪૧ ॥

ભાવાર્થ—માણસને જડ પદાર્થની સાથે ઘણા કા-
 જથી એવો સંબંધ થઈ ગયેલો છે કે પોતે આત્મા છે
 એવું ભાન ભુલી બાય છે. જ્ઞાની પુરૂષો ઘણી વાર જડ
 પદાર્થના મોહને વશ થઈ આત્મજ્ઞાન ભુલી બાય છે પણ
 અન્યકાર વારંવાર આત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. આત્મતત્ત્વ
 નિશ્ચય છે. સર્વ અનિશ્ચિત વસ્તુમાં આત્મતત્ત્વ નિશ્ચય છે.
 બધી આત્મતત્ત્વ નિર્મળ છે. જે મળ લાગેલો છે તે આ-

૧૨૮

તમાનો સ્વાભાવિક ગુણ નથી, પણ વિભાવિક ધર્મ છે, અને તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. રાગદ્વેષ જનિત કર્મમળ અને આત્માને ખરો સંબંધ નથી, પણ આત્મા ભુલથી પોતાને રાગદ્વેષમય માને છે, અને તેથી રાગદ્વેષથી તે લેપાય છે.

જે વખતે આ ભ્રમ ટળી જાય છે, અને આત્મા પોતાને આત્મા તરીકે ઓળખે છે, તેજ પળે સર્વ કર્મબંધનો, સૂર્યના પ્રકાશ આગળ ધુમસની માફક, અદૃશ્ય થઈ જાય છે. અને આત્મા અર્હત બને છે; દેવતાઓનો પણ પૂજ્ય બને છે. શુદ્ધ અને નિષ્કામ ધાર્મિક ક્રિયાથી પણ કર્મ દૂર થાય છે, પણ ખરો આત્મ પ્રકાશ તો આત્મજ્ઞાનના અનુભવથીજ થાય છે. તે અર્હતપદવી પ્રાપ્ત કર્યા પછી આ જગતની અંદર જાણવા યોગ્ય કાંઈ બાકી રહેતું નથી. આ શબ્દોમાં જેવી ઝડપથી તે દર્શાવાય છે, તેટલું તે કામ સુગમ નથી. પ્રકૃતિ અથવા પાદ્મલિક પદાર્થો એવા એવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપથી માણસને લલચાવે છે કે જ્ઞાની પણ ક્ષણવાર પોતાનું આત્મ સ્વરૂપ ભુલી જાય છે, અને પોતે જડ હોય તેવી રીતે વર્તે છે. પણ જ્ઞાન હોવાને લીધે વળી તેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, અને પ્રાપંચિક જાળમાંથી તે મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરે છે. આમ ઉદમ ઉદમ કરતાં કરતાં, અને આત્માનું ધ્યાન કરતાં કરતાં માણસ ધીમે અર્હતપદવી મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય છે.

अवतरणम्—अत्र श्लोके आत्माऽऽत्मज्ञानेनाऽर्हन् भवती
त्युक्तं स एवात्मा सिद्धो भवति तद्दर्शयितुमाह ॥

૧૨૯

શ્લોક:

ધમતિ યઃ સિતં કર્મ સિદ્ધ ઇત્યભિધીયતે ॥

સિદ્ધત્વં નાત્મનો ભિન્નમાત્મૈવ સિદ્ધતાં શ્રયેત્ ૪૨

ટીકા-ય આત્માઽનાદિકાલં સિતં વદ્ધં કર્માષ્ટકં ધમતિ દહતિ સ સિદ્ધ ઇત્યભિધીયતે તચ્ચ સિદ્ધત્વમાત્મનો ભિન્નં ન ભવતિ કિન્ત્વાત્મૈવ સિદ્ધતાં શ્રયેત્ સિદ્ધદશાં પ્રાપ્નોત્યત આત્મા પરમાદેયો દર્શિતઃ ॥ ૪૨ ॥

અવતરણુ—આત્મજ્ઞાનથી આત્મા અર્હત્ બને છે, એટલુંજ નહિ પણ ધીમે ધીમે સિદ્ધ પણ બને છે. આત્મામાં સિદ્ધ ભગવાનનું પદ મેળવવાની પણ યોગ્યતા છે, તે હવે અન્યકાર દર્શાવે છે.

અર્થ—જે સિત (અંધાચેલા) કર્મને ધમે છે (ખાળે છે) તે સિદ્ધ કહેવાય છે. સિદ્ધપણું આત્માથી જુદું નથી. આત્માજ સિદ્ધતાને પામે છે. ॥ ૪૨ ॥

ભાવાર્થ—આત્માને આઠ કર્મ વળગેલા છે. તે ક્યારથી વળગેલા છે તે કોઈથી કહી શકાય નહિ. એ આઠમાંથી જ્ઞાનાવરણી, દર્શનાવરણી, મોહની, અને અંતરાય એ ચાર કર્મનો જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે આત્મામાં કેવળ જ્ઞાન ઉપજે છે. તે ચાર કર્મને ઘાતીકર્મ કહેલા છે. તેના વિનાશથી જીવ અર્હત્ બને છે; અને બાકીના ચાર કર્મનો પણ જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે આત્મા સિદ્ધ બને છે.

૧૩૦

સિદ્ધ અષ્ટકર્મ રહિત હોય છે. આ સિદ્ધની સ્થિતિ તે આત્માથી લિન્ન નથી. આત્મા સ્વરૂપે શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવનો છે. જે વસ્તુનો ગુણ ન હોય તે ગુણ તેને આપવામાં આવે તો તે અનિત્ય ગુણ ઠરે અને તેનો કોઈક કાળે નાશ પણ થાય, તેમ જો સિદ્ધત્વ આત્માથી લિન્ન હોય અને તે અમુક પ્રકારથી આત્માને મળતું હોય તો તેનો કોઈક કાળે વિચ્છેદ પણ થાય. પણ તે તો આત્માનું પોતાનું છે. વાદળાંથી સૂર્ય ઢંકાયલો હોય, તો આપણને તે ન દેખાય, પણ જ્યારે વાદળાં ખસી જાય ત્યારે સૂર્ય પ્રકાશી નીકળે છે. શું આટલો વખત સૂર્ય ત્યાં નહતો ! શું સૂર્યમાં નવો પ્રકાશ આવ્યો ! ના તેમ નથી. સૂર્ય તથા સૂર્યનો પ્રકાશ તો સર્વ કાળ અવિચ્છિન્ન હતાં, પણ મેઘના સદ્ભાવથી તે દેખાતા ન હતા. તેમ આત્મામાં સિદ્ધ પણું રહેલું છે, પણ કર્મથી આત્મજ્ઞાન અવરાયેલું હોવાથી આપણને તેનું ભાન થતું નથી. જ્યારે શુદ્ધ ક્રિયા અને શુદ્ધ જ્ઞાનથી આ પડલ ખરી જશે ત્યારે આત્માનું સિદ્ધત્વ સ્વયમેવ જણાઈ આવશે. જે આત્મામાં સિદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ રહેલી છે, તે ખીબું શું કરી ન શકે ! માટે મારાથી શું થશે એવા મિથ્યા વિકલ્પોને લાગ કરી આત્મશક્તિમાં વિશ્વાસ રાખી ઉદ્યમ કરો, જરૂર તમે આત્મરિદ્ધિના લોકતા થશો.

अवतरणम्—आत्मैव सिद्ध इति कथनान्तरमात्मैवार्हदवस्थां प्राप्नोति स अर्हन्नप्यात्मैवेति दर्शयितुमाह ॥

૬૩૨

શ્લોક:

અર્હતોઽભિન્ન આત્મૈવ સોઽહં મોક્ષમયઃ પરઃ ॥
જ્ઞાનતોઽભિન્ન આત્માહં ભિન્નોઽભિન્નો વિવક્ષયા ૪૩

ટીકા—આત્મૈવાર્હતોઽભિન્નો ભવત્યર્હત્વમપ્યાત્મનઃ શુદ્ધપર્યાયઃ સ એવાર્હન્ સત્તાપેક્ષયાઽહમાત્મા પુનઃ સ કીદશોમોક્ષમયો મોક્ષ એવ પ્રચુરાવસ્થા યસ્ય સઃ પરઃ ઉત્કૃષ્ટ આત્મૈવ ભવતિ, સોહમાત્મા જ્ઞાનતોઽપ્યભિન્નઃ સર્વથા ભિન્નત્વે જડત્વપ્રસંગ આત્મનોઽતો વિવક્ષયા જ્ઞાનાદાત્મનો ભિન્નાભિન્નત્વં જ્ઞેયં, પર્યાયાપેક્ષયા ભિન્નત્વં દ્રવ્યાપેક્ષયાભિન્નત્વં ચાત્મનો જ્ઞાનાઝ્ઞેયમિતિ।

અવતરણુ—આત્મા સિદ્ધથી અભિન્ન છે એમ બતાવતાંયુ'. હવે આત્મા અર્હતથી અભિન્ન છે એમ પ્રતિપાદન કરતા અન્યકાર લખે છે કે:—

અર્થ—આત્મા અર્હતથી અભિન્ન છે. તેજ આત્મા રૂપ હું મોક્ષમય અને ઉત્કૃષ્ટ છે. આત્મારૂપ હું જ્ઞાનથી અભિન્ન છું. અને ભિન્નાભિન્ન કહેલો છે તે અપેક્ષાએ કહેલો છે. ॥ ૪૩ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા જેમ સિદ્ધથી અભિન્ન છે, તેમ અર્હતથી પણ અભિન્ન છે. અર્હત જેવીજ આત્માની સંક્રિયો છે, પણ તે સર્વ તિરોહિત છે. આત્મા અર્હત છે એમ નિશ્ચયથી બાણી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું જોઈએ.

જનવરને શુદ્ધાત્મમાં કિંચિત ભેદ ન બાણ,
એહજ કારણ મોક્ષનું ધ્યાઈ લો નિરવાણ;

૧૩૨

જિન જેવો નિજ આત્મા, નિશ્ચય ભેદ ન રાંચ,
એજ સાર સિદ્ધાંતનો છોડો સહુ પ્રપાંચ.

આવા ઘણાં વાક્યો આત્મજ્ઞાન રસિક પુરૂષોના બોધ-
દાયક વચનોમાં અંતર્ભૂત થયેલાં માલૂમ પડે છે. માટે
આપણો આત્મા અર્હત્ ભગવાન્ સ્વરૂપીજ નિશ્ચયનયથી છે.
વળી આત્મા મોક્ષ સ્વરૂપી છે. આત્માતો શુદ્ધ નિશ્ચયથી જોતાં
કર્મ બંધનથી રહિત છે પણ જ્યાં સુધી તે સ્વરૂપનો અનુભવ-
સાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાં સુધી તે આત્માને વ્યવહારથી કર્મબંધ
માનવો જોઈએ. અર્હત્પ્રભુમાં જે ગુણો પ્રગટપણે વર્તે છે,
તે આપણામાં સત્તારૂપે રહેલા છે માટે જરાપણ ખેદ ધર્યા
સિવાય અથવા આપણો આત્મા હલકો છે, એવો નિરુત્સા-
હને પ્રેરનારો વિચાર લાઠ્યા સિવાય ઉદમ કરવો, અને ઉ-
દમથી કર્મમાત્ર ક્ષીણ થશે, અને આત્માનુભવ થશે. કારણકે
આત્મા સ્વભાવે નીચ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. એ ઉત્કૃષ્ટતા-
નો ખ્યાલ ક્ષણે ક્ષણે લાવવો જોઈએ. વળી આત્મા જ્ઞાનથી
અભિન્ન છે, એટલે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી છે. વસ્તુતઃ જ્ઞાન
એજ આત્મા છે. પણ જો જ્ઞાન એજ આત્મા એમ માની-
એતો ગુણી અને ગુણની એકતા માનવી પડે અને તે જૈન-
શાસ્ત્ર પ્રમાણે વિરૂદ્ધ છે. ગુણ ગુણીથી ભિન્નાભિન્ન છે.
ગુણ કથંચિત્ ભિન્ન છે, અને કથંચિત્ અભિન્ન છે માટે
તેને શાસ્ત્રકારોએ ગુણીથી ભિન્નાભિન્ન માન્યો છે. તે ન્યા-
યથી આત્મારૂપી ગુણીને જ્ઞાન ગુણ સાથે ભિન્નાભિન્ન સં-
બંધ છે. આત્મા સિવાયની દરેક વસ્તુ જ્ઞેય-બાણુવા યોગ્ય-
છે; તેનો જ્ઞાતા આત્મા હોવાથી તે જ્ઞાનસ્વરૂપી છે; વળી

१३३

आत्मा हरेक पदार्थनेो ज्ञाता छे अटलुंज नडि पणु स्वस्व-
रूपनेो ज्ञाता छे. जेम ज्ञान वृद्धि थाय तेम उधम करवो.
तेने वास्ते सद्व्यन्येो वांचवा, ज्ञानीज्योनी उपासना करवी,
ध्यान करवुं, अने आत्मा तेज हुंछुं जेम अनुभववाने
प्रयत्न करवो; आम करवाथी अंते आत्मज्ञान जर थशे.
अने ते ज्ञान थतां भीलु कोछ वस्तु जलुवाज्जेज जगतमां
रडेशे नडि.

अवतरणम्—आत्मैवाहंन्निति ख्यापनानन्तरं ध्यानरुढ
आत्मा रोगदेहलिङ्गात् स्वं भिन्नं वस्तुवृत्त्यानुभवति तद्दर्श-
यितुमाह ॥

श्लोकः

रोगचिन्ताविनिर्मुक्तः अदेही देहवान् कथम् ॥

लिङ्गी नाऽहं कथं लिङ्गी चिन्त्यं चैतन्यचिन्तया ४४

टीका—रोगः कर्मनिबंधनवातपित्तकफवैषम्यजन्यो व्या-
धिश्चित्ता—अशुभध्यानं ताभ्यां विनिर्मुक्तो विशेषेण संसर्गर-
हितोहमात्मा पुनरहमदेही—देहस्य पुद्गलस्कन्धरूपत्वेन जडत्वा-
दात्मनश्च ज्ञानघनचेतनस्वरूपत्वाद् वस्तुवृत्त्या कथमहं देहवान्
किंतु न देहवानित्यर्थः पुनश्चाहं लिङ्गी नास्मि लिङ्गं हि पुमा-
दिरूपः तत्संसर्गी वस्तुवृत्त्या नास्मि पुमादि—वेदस्य कर्मरूप-
त्वेन व्यावहारिकत्वादिति चैतन्यचिन्तया—शुद्धात्मस्वरूप-
चिन्तया चिन्त्यमिति हे आत्मन् तव चिन्तावसरः प्राप्तकालेऽ
पि कृत्याविधानात् ॥ ४४ ॥

૧૩૪

અવતરણુ—આત્મા એજ અર્હત છે, એમ પ્રતિપાદન કરી હવે રોગ, ચિંતા દેહ અને લિંગથી આત્મા ભિન્ન છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહે છે કે—

અર્થ—રોગ અને ચિંતાથી મુક્ત આત્મા છે, અદેહી છતાં તેને દેહ કેમ હોય ! હું લિંગી નથી છતાં લિંગી કેમ હોઉં ! આરીતે ચૈતન્યના વિચાર પૂર્વક ચિંતવવું. ૪૪

ભાવાર્થ—આ સ્થળે જે વિચાર કરવાનો છે તે ચેતન આશ્રયી વિચારવાનું છે. એટલે આ સ્થળે જે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ છે. આત્મા રોગી નથી; કારણ કે રોગ દેહાધિન છે; અને દેહ તે આત્મા નથી તો પછી આત્માને રોગ શી રીતે લગાડી શકાય ! વળી આત્મા ચિંતાથી પણ મુક્ત છે. ચિંતા એટલે આર્ત તથા શૈદ્ર ધ્યાનનું સેવન; તે ચિંતા મનનો ધર્મ છે. મનની અંદર સંકલ્પ વિકલ્પ થાય છે; પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થતાં, અથવા અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થતાં આર્ત ધ્યાન થાય છે, વળી ક્ષણે ક્ષણે દુષ્ટ પરિણામે મનના થયાં કરે છે; આ સર્વ મનના ધર્મ છે; અને મન તે આત્મા નથી; પણ આત્મા આ ચિંતાથી પણ મુક્ત છે, આ પ્રમાણે આત્મા રોગ અને ચિંતાથી મુક્ત છે, એટલું જ નહિ પણ આત્મા દેહ રહિત છે. કારણકે દેહ એ જડનો પરિણામ છે, અને જ્ઞાનધન એ આત્માનો સ્વભાવ છે, માટે દેહ તે આત્મા નથી, પણ આત્મા દેહ રહિત છે. વળી આત્મા લિંગ રહિત છે. પુરૂષ સ્ત્રી અને નપુંસક એ ત્રણ લિંગ છે, તે લિંગ દેહને અધિન છે. દેહની અપેક્ષાએ આપણે આત્મા-

૧૩૫

ને પુરૂષ સ્ત્રી અથવા નપુંસક કહી શકીએ, પણ જ્યારે દેહ તે આત્મા નથી તો પછી આ ભેદ આત્માને શી રીતે લાગુ પડે ? આત્મા તો પુરૂષ નથી, સ્ત્રી નથી, તેમ નપુંસક પણ નથી. વ્યવહારથી દેહની અપેક્ષાએ આપણે આત્માને ગમે તેવું નામ આપીએ, પણ વસ્તુતઃ આત્મા લિંગ રહિત છે; તેથી તે અલિંગી કહેવાય છે. આ સર્વ વિચાર શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ છે. જ્યાં સુધી આત્માએ આવી શુદ્ધ અપેક્ષા હૃદયમાં રાખી નથી ત્યાં સુધી આત્મા ઘણીવાર પોતાને રોગ ચિન્તા, અને દેહ યુક્ત માનવાને દોરાય એ બનવા ભોગ છે. દેહાધ્યાસ એટલો બધો પ્રબળ છે કે આત્માનું જ્ઞાન ધરાવનાર પણ ઘણીવાર પોતે દેહ હોય એમ વિચારી કાર્ય કરવા પ્રેરાય છે. માટે આવું ચિન્તન સતત કરવું, એજ કહેવાનો સાર છે કે જેથી સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય.

અવતરણમ્—પુનર્ધ્યાનરૂઢ આત્મા પૌદ્ગલિકજાલં સર્વે
નાત્મીયમિતિ વિમૃશતિ ॥

શ્લોકઃ

મદીયં કલ્પિતં યદ્યદ્ મરીચિજલસન્નિભમ્ ॥
તત્તુ મિથ્યા વિજાનાહિ બંધો મમેતિ બુદ્ધિતઃ ૪૫

ટીકા—યદ્યત્ પૂર્વે મયા રાગદ્વેષાદિપરિણત્યા ધનધાન્ય-
પુત્રકલત્રગૃહાદિ પરવસ્તુજાલં મદીયં કલ્પિતં મમત્વપરિણામેન
સ્વીકૃતં તત્સર્વં વસ્તુતસ્તુ મરીચિજલસન્નિભં મૃગતૃષ્ણાવાન્નિઃસા-

૧૩૬

રમ્, અત એવ હે ચેતન તત્સર્વ મિથ્યા વિજાનીહિ બુદ્ધ્યસ્વ બંધ-
સ્તુ કર્માષ્ટકબન્ધસ્તુ મમેતિ બુદ્ધિતો મમેદં સર્વમિતિ બુદ્ધિતો
ભવત્યતો મમત્વં ત્યજ ॥ ૪૫ ॥

અવતરણુ—સર્વ પૌદ્ગલિક જાલ જેને આત્મા અ-
જ્ઞાનથી મારી માનતો હતો, તે મારી નથી એમ બતાવવા-
ને હવે અન્ધકાર લખે છે:—

અર્થ—જે જે માફં કદપવામાં આવેલું છે, અને જે
મૃગ તૃષ્ણુકાના જળ (ઝાંઝવાનાં પાણી) જેવું છે, તેને
મિથ્યા જાણવું. તે માફં છે એવી બુદ્ધિથીજ બંધ થાય છે.

ભાવાર્થ—જેવી રીતે ઉષરભૂમિમાં મૃગતૃષ્ણાતું જળ
દેખાય છે, તે મેળવવા તૃષાતુર મૃગો તે જગ્યાએ દોડે છે,
જેમ જેમ તે દોડતા જાય છે તેમ તેમ તેમને જળ આગળ
જતું દેખાય છે, તે છતાં પણ જ્યારે તેઓ છેક પાસે આ-
વે છે ત્યારે તે સ્થળે કાંઈ પણ દેખાતું નથી; તે વખતે
તે મૃગને શોક અને ખેદ થાય છે. તેવીજ રીતે આ સાં-
સારિક પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાને આ પામરજીવ લલચાય છે.
તૃષ્ણાથી બંધાયેલો જીવ તે તે પદાર્થો મેળવવા તેમની
પાછળ દોડતો જાય છે. તે પદાર્થ સમીપમાં જણાવા છતાં
હાથમાંથી સરી જાય છે. પણ કદાપિ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે,
તો પણ પ્રથમ જેટલો ધારતો હતો તેટલો મોહક પદાર્થ
તેને ન લાગવાથી તે શોકાતુર બને છે. આ રીત જગતના
સર્વ પૌદ્ગલિક પદાર્થોને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે.
સઘળા પદાર્થ અનિત્ય છે. ખરી રીતે આ જગતનો કોઈ-

૧૩૭

પણ પદાર્થ નિત્ય નથી, માટે તે મારો આત્માનો નથી. માટે તે સર્વ પદાર્થોને મિથ્યા જાણવા અને તેની પ્રાપ્તિથી હર્ષ ધરવો નહિ તેમ તે વસ્તુના વિયોગથી શોક ધરવો નહિ. કારણકે તે પદાર્થ જ્યારે આત્માના નથી ત્યારે તેનો હર્ષ શોક શો ધરવો ?

તે વસ્તુ મળવાથી કે જવાથી કર્મબંધ થતો નથી, પણ તે વસ્તુ મારી છે એવી બુદ્ધિ ધારણ કરવાથી કર્મ બંધ થાય છે. જગતમાં દુઃખ પણ મારા પણાનું છે. જ્યાં મમત્વ ત્યાંજ દુઃખ છે. માટે વસ્તુ ઉપરથી મમત્વ ભાવ જેમ અને તેમ દુર રાખવાને પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે ખરૂં જ્ઞાનનું ક્ષણ વિરતિ છે. જો મૂર્છા ભાવનો ત્યાગ થાય તો લાખો રૂપીયા પાસે હોવા છતાં તે તેનાથી લેપાતો નથી, અને જો મૂર્છાભાવ રહેલો છે તો નાની સરખી વસ્તુમાં પણ તે ભાવ પ્રગટ થયા વિના રહેશે નહિ. આ કામ કાંઈ સહેલું નથી, પણ તે અનુભવવાને પ્રયત્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે. “હું અને મારું” એ મંત્રવડે મોહરાજ સકળ જીવોને કર્મબંધનથી બાંધે છે. જગતમાં હજારો માણસો દરરોજ મરે છે, છતાં આપણી આંખમાંથી આંસુ સરખું પણ ઝરતું નથી, પણ આપણા છોકરાનું માથું દુઃખવા આવતાં આપણી ચક્ષુમાંથી ચોધાર આંસુ પડે છે. આનું કારણ શું તે વિચારીએ. તે છોકરાને તેણે પોતાનો માન્યો હતો, માટે જ દુઃખ થયું. જો પોતે શાક્ષી તરીકે રહે, તો જગતનાં સર્વ કર્મ કરવા છતાં પણ માણસ કર્મ બંધનથી મુક્ત થાય. જ્યાં સાક્ષીભાવ ન રાખતાં પોતેજ

૧૩૮

કાર્યનો કર્તા બને છે, અને તેના ફળનો લોકતા થવાનું પસંદ કરે છે, ત્યાંજ કર્મબંધ થાય છે, માટે આ પુદ્ગલ વસ્તુ વિષેનો મમત્વ ભાવ ઓછો થાય તેમ કરવા દરેક આત્મહિતાર્થીએ ઉદ્યમવાન થવું એ અતિ જરૂરનું છે.

અવતરણમ્—પૂર્વે પરવસ્તુનિ મમત્વત્યાગઃ કથિતઃ અધુના-મમત્વબુદ્ધેરનર્થકારિત્વમાવિચારયતિ ॥

શ્લોકઃ

અહં મમેતિ બુદ્ધિસ્તુ સંસારોત્કર્ષકારિણી ॥

ઉદાસીનેન ચિત્તેન સજ્જના ધર્મસાધકાઃ ॥ ૪૬॥

ટીકા-અહમેતેષાં સ્વામ્યેતે ચ મમસ્વામિતિ બુદ્ધિસ્તુ ભવ-પરંપરાવર્ધનશીલા ભવત્યતઃ સજ્જના મહાત્માન ઉદાસીનેન ચિત્તેન વૈરાગ્યસંવેગભાવનયા ધર્મસાધકા ભવન્તિ ॥ ૪૬ ॥

અવતરણુ—જ્યારે આત્મા ધ્યાનારૂઠ થાય છે, ત્યારે આત્મસ્વરૂપની આંખી થાય છે, અને પૌદ્ગલિક પદાર્થ ઉપરનો તેનો મોહ ઉતરી જાય છે. અને સાંસારિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કે નાશ થતાં પણ તે ઉદાસીનવૃત્તિ રાખી શકે છે. તે બાબત હવે ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે:—

અર્થ—“ હું અને માંડ ” એવી બુદ્ધિજ સંસારની પરંપરાને વધારનારી છે. પણ જે સજ્જનો છે, તે ઉદાસીન વૃત્તિથી ધર્મનું સાધન કરે છે. ॥ ૪૬ ॥

ભાવાર્થ—જગતમાં માણસ માત્રને દુઃખ થાય છે તેનું જે કારણુ આપણે તપાસવા માગીએ તો આપણને જ

૧૩૨

ણાયા વગર રહેશે નહિ કે મમત્વભાવ એજ દુઃખનું પરમ કારણ છે. “ આ મારું અને હું એનો સ્વામી ” આવો ખોટો અધ્યાસ થયેલો હોવાથી તે વસ્તુ ન મળતાં અથવા તેનો નાશ થતાં સહજ દુઃખ થાય છે. શ્રીમદ્જ્ઞાણવિજયણ પણ જ્ઞાનસારમાં આવાજ અર્થનો પ્રલોક લખી જણાવે છે કે “ હું અને મારું એ મોહરાજનો મહામંત્ર છે, અને તે મંત્રે આખા જગતને અંધ બનાવ્યું છે. જો તે શબ્દોની આગળ ન સુકવામાં આવે અને એમ કહેવામાં આવે કે “ આ હું નહિ અને એ મારું નહિ ” તો તેનો તેજ મંત્ર મોહને જીતવા સમર્થ થાય છે. અનેક ભવેથી આ મોહરાજના પ્રબળ મંત્રની એવી તો સજડ છાપ માણસ માત્ર પર પડી ગયેલી છે કે ગુરૂની કૃપા વિના અથવા આત્મધ્યાન કરવાના પરમ પુરૂષાર્થ વિના તે છાપ-અસર દૂર કરવી એ કામ ઘણું વિકટ છે. સામાન્ય મનુષ્યો એમ જણાવે છે કે જો જગતની આ વસ્તુઓ ઉપરનો મમત્વ ભાવ દૂર કરીએ તો પછી અમને સુખ શેમાં મળે ! આ વસ્તુઓ તે મારી નથી એવી ભાવના આવવાથી શો આનંદ પ્રાપ્ત થાય !

જેણે ઉચ્ચ જીવનના સુખનો લેશ માત્ર પણ આ સ્વાદ ન થયો હોય તેના મનમાં આવી શંકા સ્પુરે એ સ્વાભાવિક છે. જે નિસ્પૃહી લોકો છે, અને જેઓ આત્મધ્યાન કરવા મથે છે, તેમને જે આનંદ થાય છે, તેની સાથે આ જગતનો કોઈ પણ આનંદ સરખાવી શકાય તેમ નથી. મધુર સ્વરતું રસીલું મૃગ પારધિને હાથે મરવાનું

૧૫૦

કષ્ટુલ કરે છે, પણ તે મધુર નાદમાંથી મળતું સુખ છેડી દેવાને તત્પર થતું નથી; તેવા મૃગને મળતું સુખ આ આધ્યામિક આનંદની અપેક્ષાએ સમુદ્ર આગળ ગિન્દુ સમાન છે. આત્મિક આનંદને વર્ણવવા ઘણા અનુભવીયોયે પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેઓની કલમ થાકી ગઈ છે, અને છે. વટે તેઓ એટલુંજ લખી ગયા છે કે અંતરનો આનંદ અનુભવાય છે પણ વર્ણવાતો નથી; કારણ કે આ જગતમાં મળતાં સુખમાં એવું એક પણ પ્રકારતું સુખ નથી કે જેને આત્મિક આનંદની તુલના આપી શકાય !

જે સજ્જનો છે તે મમત્વભાવને વશ નહિ થતાં સુખ દુઃખમાં તેમજ ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિકે વિયોગમાં એક સરખી રીતે ઉદાસીન ભાવ ધારણ કરી શકે છે. પુર્વકૃત કર્મોનુસાર આવી પડેલી સ્થિતિમાં તેઓ સમભાવ રાખે છે.

આત્મા તો આકાશની માફક નિર્લેપ છે, એ ભાવને નિરંતર મહત્વમાં તેઓ રાખ્યા જ કરે છે; અને તેથી તેઓનું ચિત્ત કલ્લોલ રહિત સરોવરના જેવું શાંત બને છે. બાહ્ય સંજોગથી તેવા પુરૂષોની ચિત્ત શાંતિમાં ભંગ પડતો નથી, અને તેથી આવા સત્પુરૂષો ધર્મ સાધન સારી રીતે કરી શકે છે. ધર્મ સાધનમાં ઉપયોગી બાબત જે ચિત્તની સ્થિરતા, તે આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થવાથી ખીજા મનુષ્યો કરતાં વધારે સારી રીતે આત્મજ્ઞાની શુદ્ધ ક્રિયા પણ કરી શકે છે. જેમ પુષ્પમાંથી સુવાસ સ્ફુરે, તેમ આત્મરમણતારૂપ ક્રિયા આત્મજ્ઞાનમાંથી સ્વાભાવિક રીતે સ્પુરે છે.

અવતરણમ્-પુનર્દૃષ્ટાન્તદ્વારા સ્વાત્માનં દૃઢીકુર્વન્ સન્નાત્મા
વિચારયતિ ॥

૧૪૧

શ્લોક:

શુદ્ધં સ્વાભાવિકં ધર્મમાત્માનઃ સેવતે સુધીઃ ॥

કીર્ત્યપકીર્તિતઃ કિન્તે ત્વં મિત્ત્રોઽસિ તતઃસ્વયમ્૪૭

ટીકા—સુધીઃનયનિક્ષેપપ્રમાણભંગેન પદ્મવ્યજ્ઞ, આત્મનઃ સ્વાભાવિકં શુદ્ધં ધર્મ સેવતે—ભાવરત્નત્રયરૂપં ધર્મ સ્થિરવૃત્ત્યા અભ્યસ્યતિ, અત એવ હે ચેતન ત્વમપિ શુદ્ધાત્મધર્મે યતસ્વ—શુદ્ધ ચેતનધર્મપરાયણં ત્વં દૃષ્ટ્વા જ્ઞાત્વા ચ કેચિત્ કીર્તયન્તિ ભવન્તમપકીર્ત્યંત્યન્યેઽતો નૈવ ત્વયા સ્વધર્મ મુક્તવા તત્ર દાષ્ટિ-પાતો વિધેય ઇત્યાહ । કીર્ત્યાઽપકીર્ત્યા વા કિં તે પ્રયોજ-નમ્ કીર્ત્યપકીર્તીં હિ નામકર્મપૌદ્ગલિકપ્રકૃતિરૂપે ત્વં તુ ચે-તનસ્તાભ્યાં જડરૂપાભ્યાં કીર્ત્યપકીર્તિભ્યાં સ્વયં મિત્ત્રોઽસિ નૈવ મિત્રે વસ્તુનિ વિદુષા હર્ષશોકવતા ભવિતવ્યમિતિ ॥૪૭॥

અર્થતરણુ—આત્માની સ્વાભાવિક શુદ્ધતાનો વિચાર ઠસાવવાની એટલી બધી જરૂર છે કે કીર્તી પ્રાંધકાર તેજ બાબતને સમર્થન કરે છે.

અર્થ—બુદ્ધિમાન પુરૂષ આત્માના શુદ્ધ સ્વાભાવિક ધર્મનો આશ્રય લે છે. તારે કીર્તિ કે અપકીર્તિથી શુ પ્ર-યોજન છે? તું બલતે તેનાથી ભિન્ન છે. ॥ ૪૭ ॥

ભાવાર્થ—આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ જ્ઞાનદર્શન અને ચાં-રિત્ર છે અને બુદ્ધિમાન પુરૂષ તે સર્વદા તે આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોમાંજ રમણતા કરે છે. જેથી જ્ઞાન અને દર્શનનની વૃદ્ધિ થાય, અને શુદ્ધ ચારિત્ર પગાય તેવા પ્રયત્નો તે આદરે છે

૧૪૨

દેવળ જડક્રિયારૂચિ:તેવા મનુષ્યની નિંદા કરે કે પ્રશંસા કરે તેની તે લેશ માત્ર દરકાર રાખતો નથી. તે જે કાર્ય કરે છે તે કીર્તિ મેળવવા કરતો નથી, આત્માના ધર્મ શું છે તે તે સમજે છે, અને તે પ્રમાણે નિસ્પૃહતાથી વર્તે છે. કીર્તિ અને અપકીર્તિ એ જગતે માનેલાં ખોટાં ત્રાજવાં છે, આત્મા તે બંનેથી રહિત છે. કીર્તિથી આત્માના ગુણમાં વૃદ્ધિ થતી નથી, તેમ અપકીર્તિથી હાનિ થતી નથી. તેના સ્વભાવમાં રતિ માત્ર પણ ફેર પડતો નથી, તે પછી આત્માનો જે સ્વભાવ છે, તે તરફ અનાદર કરી શા સાડ ફેકટ કીર્તિની પાછળ માણસે ભમવું જોઈએ ! જે લોકો કીર્તિની સ્પૃહા વગર નિષ્કામ વૃત્તિથી કર્તવ્ય બજાવે છે, તેઓને જરૂર કીર્તિ દેવી પૂજે છે; પણ જે કીર્તિ મેળવવાને વ્યસ્તજ સઘળો પ્રયત્ન કરે છે, તેનાથી ખરી કીર્તિ દુર રહે છે, એટલું જ નહિ પણ શુભ કાર્ય કરવાથી મળવો જોઈતો સંતોષપણુ દુર રહે છે, માટે આત્મજ્ઞાનાભિલાષીએ કીર્તિ અને અપકીર્તિનો વિચાર દુર રાખી જેથી આત્મશ્રેય થાય તેવો માર્ગ ગ્રહણ કરવો.

અવતરણમ્—આત્મજ્ઞાનેન સર્વેષાં મહત્ત્વં ભવતીત્યાહ ॥

શ્લોક:

આત્મતત્ત્વાવબોધેન બાલોપિ વૃદ્ધતાં શ્રયેત્ ॥

આત્મનોડજ્ઞાનતો વૃદ્ધો બાલચાપત્યમાશ્રયેત્ ॥૪૮॥

ટીકા—આત્મતત્ત્વસ્ય સમ્યગ્ જ્ઞાનેનાલ્પવયસ્કોડપિ સર્વ-

૧૪૩

पूज्यो भवति । आत्मनोऽज्ञानतो बहुवयस्कोपि बालत्वमा-
मोति, ॥ ४८ ॥

અવતરણુ—આત્મજ્ઞાનની બલિહારી કેટલી બધી છે, તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલતો કોઈ પણ માણસ આપી શકે નહિ; તોપણ અન્યકાર પોતાની મતિ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનનું માહા-
ત્મ્ય બતાવે છે.

અર્થ—આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી બાળક પણ વૃદ્ધ બને છે. પણ આત્મતત્ત્વનો અજ્ઞાન એવો વૃદ્ધ પણ બાળની લી-
લાને યોગ્ય થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

ભાવાર્થ—સંસ્કૃત અન્યકારો મેઘનાદથી જણાવે છે કે ગુણો એ પૂજનું સ્થાન છે; પણ વયકે લિંગ પૂજ્ય નથી. કોઈ બાળક હોય કે વૃદ્ધ હોય; પુરૂષ હોય ત્યા સ્ત્રી હોય, પણ જે તેનામાં ગુણ હોયતો તે અરેખર પૂજ્ય છે. આ સ્ત્રી છે કે આ બાળક છે, એવો વિચાર મનમાં નહિ લાવતાં જે તે આત્મજ્ઞાની હોયતો જરૂર તે પૂજ્યતાને પાત્ર છે. શરીરથી ભલેને કોઈ બાળક હોય, પણ તેનો આત્મા કાંઈ બાળક નથી. આત્માતો બાળ નથી યુવા નથી વૃદ્ધ નથી. તેમજ આત્મા સ્ત્રી નથી, પુરૂષ નથી, નપુંસક નથી, માટે બાળ શરીરમાં રહેલો હોયતો પણ આત્મજ્ઞાનીનો આત્મા અરે અરેખર પૂજ્ય છે. તેમજ સ્ત્રીના શરીરમાં રહેલું આત્મજ્ઞાનયુક્ત આત્મ જ્યોતિ વંદનીય છે. શરીરથી વ્યવહારથી તે આત્મા બાળ દેખાય છે. પણ જ્ઞાનથી તે આત્મા વૃદ્ધ છે, માટે વૃદ્ધ જેટલો તે પ્રશંસનીય છે. આથી ઉલટો માણસ મોટી ઉમરનો હોય, પણ જે તેનામાં આ-

૧૪૪

ત્મજ્ઞાન ન હોય તો તે બાળના જેવી કીડા કરે છે. તે શરીરે વૃદ્ધ દેખાવા છતાં જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બાળ છે. ગમે તેટલાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય, પણ જો તે માણસને આત્મજ્ઞાન ન થયું હોય તો, તે આત્મજ્ઞાનની અપેક્ષાએ બાળ જ કહી શકાય. જેને જેનો અભ્યાસ ન હોય તેની અપેક્ષાએ બાળ ગણવો જોઈએ. બાળનો અર્થ આ સ્થળે અનુભવ રહિત એમ સમજવું. માટે જો ખરી રીતે વૃદ્ધ ત્વ પ્રાપ્ત કરવું હોયતો આત્મજ્ઞાનનો અનુભવ કરવાને સતત પ્રયત્નશીલ થવું. ॥ ૪૮ ॥

અવતરણમ્—આત્મવિદ્યાતઃ સુખં નત્વવિદ્યાતસ્તદ્દર્શનાયા-
હ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકઃ

ભવવૃદ્ધિપ્રવૃદ્ધિન્યા અવિદ્યાયાઃ કુતઃ સુખમ્ ॥
અતોઽવિદ્યાં પરિત્યજ્ય આત્મવિદ્યાં સમાશ્રયેત્ ॥૪૯॥
આસન્નૈર્ભવિભિઃ જ્ઞેયા તત્ત્વવિદ્યા તુ દુર્લભા ।
તતઃ સર્વપ્રયત્નેન આત્મવિદ્યાં સમાશ્રયઃ ॥૫૦॥

ટીકા—ભવવૃદ્ધિપ્રવૃદ્ધિન્યા-ભવશ્ચતુર્ગત્યાત્મકઃ સંસારઃ
તસ્ય વૃદ્ધિ પ્રકર્ષેણ વર્ધયતિ તચ્છીલા તસ્યા ભવવૃદ્ધિપ્રવૃદ્ધિન્યા
અવિદ્યાયાઃ કુતઃ સુખં ભવેત્ અપિ તુ ન કિંચિત્ સુખં ભવેદિ-
ત્યર્થેઽતોઽવિદ્યાં પરિત્યજ્ય ભવ્ય આત્મવિદ્યાં સમાશ્રયેત્ ॥૪૯॥
આસન્નૈરુપસંસારૈર્ભવ્યજીવૈસ્તત્ત્વવિદ્યા- આત્મવિદ્યા દુર્લભા-

૧૪૨

दुःखेन लभ्यते सा दुर्लभा महता प्रयासेन लभ्येति ज्ञातव्यम्
आत्मज्ञानेन मुक्तिर्भवति ततः सर्वोद्यमेनात्मविद्यामात्मज्ञानं
समाश्रय- अंगीकुरुष्व ॥ ५० ॥

અવતરણુ—ખડું સુખ આત્મવિદ્યાથી છે, અને
અવિદ્યાથી કદાપિ સુખ નથી, તે બાબત અન્યકાર હવે
દર્શાવે છે.

અર્થ—ભવસંતતિને વધારનાર અવિદ્યા-અજ્ઞાન-થી
ક્યાંથી સુખ મળે! માટે અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી આત્મ-
વિદ્યાનો આશ્રય કરવો જોઈએ. ॥ ૪૯ ॥

ભાવાર્થ—માણસ જન્મ મરણની પરંપરામાં રખડે
છે, તેનું ખડું કારણ જો તપાસીએ તો આપણને જણાશે
કે અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાનથી માણસ પોતાની નહિ તેવી વસ્તુ
ઓને પોતાની માને છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવાને ન કરવા
યોગ્ય કાર્યો કરે છે, અથવા તો નહિ વિચારવા યોગ્ય વિ-
ચારો કરે છે અથવા ઇચ્છાઓ રાખે છે, આથી કર્મબંધથી
બંધાય છે. તે કર્મને લોગવવાને તેને ફરીથી જન્મ લેવો
પડે છે, અને તે જન્મમાં તે ઉદયમાં આવેલાં કર્મ લોગવતાં
નવાં કર્મ બાંધે છે. તેને અજ્ઞાન છે તેથી તે પ્રારબ્ધ
(ઉદયમા આવેલાં) કર્મને સહન શીળતાથી લોગવતો નથી,
પણ તે લોગવતાં હર્ષ શોક ધારણ કરી નવાં કર્મ ઉપાજે છે;
આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તેને
સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. આવી સંસારની પરં-
પરાને વધારનાર અજ્ઞાન જ્યાં સુધી મનુષ્યને છે ત્યાં સુધી
તેમાંથી સુખની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય! કૌવચના

૧૪૬

ખી વાતીને મોગરાના ફળની ઇચ્છા રાખવી એ ખરેખર નિ-
ર્થક છે; આત્માનું જે સ્વરૂપ છે તેનું અજ્ઞાન એજ ખરું
અજ્ઞાન. એજ અવિદ્યા, એજ મિથ્યાત્વ; આ સર્વ નિશ્ચય-
નયની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલું છે તે ભુલવું જો-
ઈએ નહિ.

આ રીતે અવિદ્યા દુઃખના કારણભૂત હોય તો શું
કરવું! તે પ્રશ્નનો ઉત્તર અન્યકારજ આપે છે કે અવિદ્યાનો
ત્યાગ કરી આત્મ વિદ્યાનો આશ્રય લેવો ઉચિત છે. આ-
ત્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ કામ સુગમ નથી, તો પણ તે
દિશાભૂષી જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો કોઈ દિવસ પણ
તે મેળવી શકાય. પણ જવું હોય હિમાલય ભણી, અને
દક્ષિણ માર્ગ અહણુ કરીએ તો કદાપિ સાધ્યની સમીપમાં
આવી શકીએ નહિ. માટે આત્મજ્ઞાનીઓનો સંગ કરવો,
આત્મજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચવા અને આત્મજ્ઞાનના સંબંધમાં
જેટલું જાણવામાં આવ્યું હોય તેટલું વ્યવહારમાં મુકવા
પ્રયત્ન કરવો. આ રીતે આત્માને આવરણ કરનાર પડળ દૂર
થશે અને આત્મજ્ઞાન શું છે તેની કાંઈક વિશેષ ઝાંખી
થશે. જેમ જ્ઞાન મળે તેમ તે પ્રમાણે વર્તન કરનાર વિ-
શેષ જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે. માટે જ્ઞાન પ્રમાણે ક્રિયા
કરવી ઉચિત છે. આ રીતે જ્ઞાન પ્રમાણે વર્તતાં આત્માનું
સ્વરૂપ સમજવામાં આવશે, અને પછી શું કરવું તે કહ્યા
વિના પણ સમજાઈ જશે.

અવતરણુ—ગયા સ્લોકમાં જણાવેલી બાબત અતિ
જરૂરની હોવાથી ફરીથી અન્યકાર તેજ બાબતને દઢીભૂત
કરતાં લખે છે કે:--

૧૪૭

અર્થ—દુર્લભ તત્ત્વવિદ્યા અલ્પસંસારી ભવ્યજીવોએ
બાણવી. ; સર્વ પ્રયત્નો કરીને પણ આત્મવિદ્યાનો આશ્રય
કરવો. ॥ ૫૦ ॥

ભાવાર્થ—જે જીવો મુક્તિમાર્ગની સમીપ આવેલા
છે, તે અલ્પ સંસારી કહેવાય છે. તેવા ભવ્યજીવોએ ત
ત્ત્વવિદ્યા મેળવવાને ઉદ્યમ કરવો. તે તત્ત્વવિદ્યા ખરેખર
દુર્લભ છે, તેના બાણનાર જગતમાં બહુ વિરલા છે. તેમજ
તે મેળવવાને યોગ્ય પાત્રો પણ પ્રમાણમાં બહુ અલ્પ છે.
એક સ્થળે કહેલું છે. “ હબરો મનુષ્યમાંથી એકાદ પુરુ-
ષની આવા માર્ગ લણી રૂચિ થાય છે, અને જે લોકોને
રૂચિ થાય તેવા હબર મનુષ્યમાંથી એકાદ માણસ તત્ત્વને
ખરી રીતે બાણ છે.” આવી તત્ત્વવિદ્યા દુર્લભ છે. અનુભવ જ્ઞા-
નથી આત્મતત્ત્વ બાણનારનાં દર્શન તો ભાગ્યેજ પરમ પુણ્યો-
દયથી થાય છે. તત્ત્વવિદ્યામાં જગત્ જેને સુખ માને છે, તેવું
સુખ નથી, માટે જગતના જીવોની તે તરફ ભાગ્યેજ રૂચિ
થાય છે. જે સંસારના માયાવી, ઐદ્રાવલિક અને દુઃખગ-
ભિત સુખથી કંટાળ્યા હોય, અને શાશ્વત સુખતું સ્થાન
શોધતો હોય તેવા મનુષ્યના પ્રયાસને વાસ્તે આ તત્ત્વવિ-
દ્યાનો માર્ગ છે. આ સંબંધમાં શ્રીમદ્ યશોવિજયજી જ્ઞાન-
સારમાં લખે છે કે:—

અનારોપમુખં મોહત્યાગાદનુમવન્નપિ ॥

આરોપધિયલોકેષુ વક્તુમાશ્ચર્યવાન મવેત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—મોહના ત્યાગથી આત્મિક આનંદને અનુભવ-
નારો મનુષ્ય પણ જડવસ્તુમાં સુખ માનનારા લોકોની પાસે તે

૧૪૮

બોલે તો તેઓને તે આશ્ચર્યભૂત લાગે છે. તેઓને તેના વચનમાં એકદમ પ્રતીતિ આવતી નથી, કારણ કે જડવસ્તુ સિવાયનું સુખ કેવું હોઈ શકે, તેનો હજી તે બિચારા લોકોને સહેજ પણ અનુભવ થયેલો નથી. જે ખરો આનંદ મેળવવા તમારી ઈચ્છા હોય તો તેને વાસ્તે અન્યકાર ફરી ફરી એજ જણાવે છે કે આત્મવિદ્યાનો આશ્રય લેવો. આત્મજ્ઞાનને વાસ્તે પુસ્તકોની પણ જરૂર નથી. તેને વાસ્તે અજ્ઞાનનો ક્ષય થાય તેવા ઉપાયોનો આશ્રય લેવો એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. અજ્ઞાનના ક્ષયથી મન નિર્મળ થશે, અને તેજ વખતે આત્મ જ્યોતિનો તેમાં પ્રકાશ પડશે, અને આત્મજ્ઞાન શું છે તેનો ઝાંખો આભાસ પ્રથમ થશે. માટે બધી ખટપટનો ત્યાગ કરી મુમુક્ષુઓએ આત્મવિદ્યાનું સેવન કરવું એજ આ કથનનું રહસ્ય છે.

અવતરણમ્—આત્મવાચિકાશબ્દસંજ્ઞા ન તાત્ત્વિકીતિ દર્શયતીતિ ॥

શ્લોક:

વિદ્યતે નાત્મનો નામ અનામ્યાત્મા શ્રુતિસ્મૃતઃ ॥
નાસ્વર્ગીત્યભિધાનન્તુ જાનીહિ વ્યવહારતઃ ॥ ૫૧ ॥

ટીકા—આત્મનો નામસંજ્ઞા ન વિદ્યતે યત આત્માઽનામી શબ્દસંજ્ઞારહિતઃ શાસ્ત્રે કથિતો નન્વયં નાસ્વર્ગીત્યભિધાનં કથં વ્યવહરન્તિ લોકા इत्यत आह न्नास्वर्गીत્યભિધાનં તુ વ્યવહાર નયાપેક્ષયા જાનીહિ બુદ્ધ્યસ્વ ॥ ૫૧ ॥

૬૪૯

અવતરણુ—આત્મા કોઈપણ સંજ્ઞા રહિત છે; તેને અપાયેલાં સર્વ નામ ઉપાધિને આશ્રયી છે, આત્મા તો નિ-
નામી છે, એ વાતને હવે અન્યકાર પ્રગટ કરેછે.

અર્થ—આત્માનું નામ નથી, આત્મા અનામી છે, એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે; માણસ, દેવ વગેરે નામ છે તે વ્યવહારથી છે, એમ સમજવું. ॥ ૫૧ ॥

ભાવાર્થ—આત્માને નામ નથી તે અનામી છે; દેવચંદ, શાંતિ, વીરચંદ્ર, ચૈત્ર, મૈત્ર, વિગેરે જે જે નામો આત્માને આપણે આપીએ છીએ તે મિથ્યા છે. નામ આત્મામાં રહેતાં નથી માટે આત્મા અનામી કહેવાય છે; એવું શાસ્ત્ર કહે છે. લાકિક કહેવત પણ જણાવે છે કે “ નામ તેનો નાશ છે, ” પણ આત્મા અમર હોવાથી નામ રહિત છે. આપણે જે જે નામ આત્માને આપીએ તે સર્વ વ્યવહારથી છે, એ યાદ રાખવું. જ્યારે આત્મા દેવની સ્થિતિને યોગ્ય શરીર ધારણ કરે છે, ત્યારે આપણે તેને દેવ કહીએ છીએ, જ્યારે મનુષ્યની સ્થિતિને યોગ્ય શરીર તે લેછે, ત્યારે આપણે મનુષ્યની સંજ્ઞા તેને આપીએ છીએ. જેમ સ્ફટિકમણિ નિર્મળ રંગનું છે; તેની નીચે જેવા રંગનું વસ્ત્ર મુકવામાં આવ્યું હોય તેવો તેનો રંગ ભાસે છે, તેમ આત્મા તો અનામી છે, પણ કર્મને લીધે જે જે ઉપાધિના સંબંધમાં આવે, તે તે ઉપાધિને લગતું નામ લોક તેને આપે છે. આ રીતે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ વનસ્પતિ વગેરે નામો આત્માને આપવામાં આવે છે. જે નામ ન આપવામાં આવે તો જગતનો વ્યવહાર ન ચાલે, અને અવ્યવસ્થા થઈ જાય,

૧૫૦

માટે વ્યવહારનયને આશ્રયી આપણે ભલે તે આત્માને
બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામ આપીએ, પણ વસ્તુતઃ તે અનામી છે,
એ વિચાર હૃદય આગળથી દૂર ખસેડવો નહિ. આરોપરૂપ
મનુષ્યે પાડેલાં નામ પોતાનાં નથી એમ બાણી હું અમુક
નામવાળો મારું અમુક નામ ઇત્યાદિ ભ્રમથી દૂર રહેવું.

અવતરણમ્—આત્મરહિતત્ત્વેન નિશ્ચયનયતો દેહછેદેપ્યાત્મનિ
છેદાદિ ક્રિયાવારણપૂર્વકાન્યદ્રવ્યજ્ઞાતૃત્વમાહ ॥

શ્લોકઃ

અછેદ્યઃ સ્યાત્કથં છેદ્યઃ અછેદ્યત્વમનંશતઃ ॥

જ્ઞેયત્વેનાઽભિમાસન્તે અન્યદ્રવ્યાણિ ચાત્મનિ ૫૨॥

ટાંકા—અછેદ્યઃ—છેદનક્રિયાઽવિષયઆત્મા કથં છેદ્યઃ સ્યા
ત્ નૈવેતિ—છેદ્યત્વં હિ સાવયવસ્ય ભવત્યાત્મનોઽનંશતોઽ
વયવાભાવાદછેદ્યત્વમન્યદ્રવ્યાણિચાત્મનિજ્ઞેયત્વેનાભિમાસન્તેએતે
ન કેચિન્મુક્તાવસ્થાયામાત્મનો ગુણાનાં જ્ઞાનાદીનામુછ્છેદં
મત્ત્વા નિર્વિશેષસ્વરૂપમાહુસ્તદપિ નિરાકૃતં વેદિતવ્યં ન હિ
વહેરૌણ્યસ્યેવાત્મનો ગુણાનામભાવે નામાપિ શ્રૂયેત । અસ્મા-
કન્તુ ભવાવસ્થાયામિવ મુક્તાવસ્થાયામપિ નિશ્ચિલચરાચર
મવમાસતે લોકેઽલ્પજ્ઞોઽધિકજ્ઞાને યતમાનો દૃષ્ટઃ સર્વપુરુષાર્થ
શિરોમણૌ મુક્તૌ યદિ મૂલમપિ જ્ઞાનં નશ્યેત્તદા (વૃદ્ધિમિચ્છતો
મૂલહાનિરિ) તિ ન્યાયાન્મુક્તજીવકુહલયોર્વિશેષાભાવાચ્ચ
ન સ્યાન્મુક્તૌ પ્રવૃત્તિર્દૃશ્યતે તુ સ્વલે કપોતન્યાયેનેત્યનન્ત-

૧૦૧

જ્ઞાનાદિચતુષ્ટયં તત્ર વરીવર્તત્ત્વમ્મદાયઃ અત્ત એવ (અ-
નન્તવિજ્ઞાનમનન્તદર્શનમનન્તસૌખ્યત્વમનન્તપૌરુષમ્ દધાતિ
યોઽનન્તચતુષ્ટયં વિમુઃ સ શાન્તિનાથો ભવદુઃખશાન્તયે
ઇત્યાગમસ્તોત્ર ઉદ્ગોષઃ ॥

અવતરણુ—આત્મા અછેદ છે એ બાબત હવે અન્ય-
કાર દર્શાવે છે, અને તે સાથે પ્રતિપાદન કરે છે કે આત્મા-
માં સર્વ દ્રવ્યતું જ્ઞાન થાય છે.

અર્થ—આત્મા સ્વભાવે છેદાય નહિ તેવો હોવાથી કે
વી રીતે છેદાઈ શકે? તેનો નહિ છેદાવાપણાનો સ્વભાવ
આત્મા અવિભાગી છે એથી થયેલો છે. બીજાં દ્રવ્યો આ-
ત્મામાં જ્ઞેયપણે ભાસે છે ॥ ૫૨ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા છેદાતો નથી, ભેદાતો નથી, બળ
તો નથી, શોષાતો નથી, ભીંજાતો નથી. જગતના મળી
આવતા નાશ કરવાના કોઈ પણ સાધનની આત્માને બિલ-
કુળ અસર નથી થતી. કારણ કે આત્મા અરૂપી છે, અને
અરૂપીને રૂપી શી રીતે ઉપઘાત કરી શકે? વળી આત્મા
અંશરહિત છે, એટલે આત્માના વિભાગ પડી શકે નહિ-
માટે તેને અહીંયાં અછેદ કહેલો છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ॥

ન ચૈનં ક્ષેદ્યંત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—તેને શસ્ત્ર કાપતાં નથી; તેને અગ્નિ બાળતો
નથી, તેને પાણી ભીંજવતું નથી; તેને પવન સુકવતો નથી.
આવી રીતનો આત્મ સ્વભાવ છે.

૧૫૨

વળી આત્માનો જ્ઞાનગુણ આ શ્લોકમાં વર્ણવેલો છે. આત્મામાં સર્વ દ્રવ્ય જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય પદાર્થ) તરીકે ભાસે છે. જેમ દર્પણમાં તેની આગળ રહેલી વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ આત્મામાં આ જગતના સઘળા પદાર્થોનું તેમના ગુણ પર્યાય સહિત પ્રતિબિંબ પડે છે. એટલે આત્માને સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. અત્યારે પણ તેમાં તે પ્રતિબિંબ પડે, પણ મનના વિકારો અને દુષ્ટ અધ્યવસાયો રૂપ વાદળથી આત્મ સૂર્ય ઠંકાયેલો હોવાથી તેનું જ્ઞાન આપણને થઈ શકતું નથી. જે પ્રમાણમાં વાદળ ખસતું જાય તે પ્રમાણમાં આપણને જ્ઞાન થાય છે; વિશેષ વાદળ ખસતાં વિશેષ જ્ઞાન પ્રકાશે છે.

અવતરણમ્—નિશ્ચયનયેનાત્માનિ શુદ્ધાનિ ષટ્ કારકાણિ વિદ્યંતે તદાહ ॥

શ્લોક:

જ્ઞાતાઽહં જગતાં શશ્વદ્ વિદ્યન્તે કારકાણિ ષટ્ ॥
મયીતિ શુદ્ધરૂપેણ તેષાં કર્તાસ્મિ નિશ્ચયાત્ ॥૫૩॥

ટીકા—અહમાત્મા ષટ્કારકાણામહં જગતાં શશ્વત્ પ્રતિસમયં જ્ઞાનવાન્ શુદ્ધાનિ ષટ્કારકાણિ મયિ ચેતને શુદ્ધરૂપેણ વિદ્યન્તે તેષાં ષટ્કારકાણામહં નિશ્ચયનયતઃ કર્તાસ્મિ ॥ ૧૩ ॥

અવતરણુ—નિશ્ચય નયથી આત્મામાં છ કારકો રહેલાં છે એ ખાબત હુવે અંધકાર નિવેદન જણાવે છે.

અર્થ—હું જગતોનો નિરંતર જ્ઞાતા છું; મારી અંધર

૧૫૩

છ કારકો શુદ્ધરૂપે રહેલા છે. અને હું તે છ કારકોનો કર્તા છું. ॥ ૫૩ ॥

ભાવાર્થ—છ કારકોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે. કર્તા કારક, કર્મ કારક, કરણ કારક, સંપ્રદાન કારક, અપાદાન કારક અને અધિકરણ કારક આ છ કારકો આત્માને કેવી રીતે લાગુ પાડી શકાય? તે હવે આપણે વિચારીએ. આત્મા પ્રથમ તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ પોતાના ગુણોનો કર્તા છે તે ગુણોને પ્રકટ કરી શકે છે, માટે આત્મા તે ગુણોનો કર્તા કહેવાય છે. વળી કર્મ અથવા ક્ષણ પણ આત્માને લાગુ પાડી શકાય. સુકિતદશા આત્મરમણતા રૂપ ક્ષણ તે પેદા કરી શકે છે, તે નિપજાવે છે, માટે કર્મ કારક પણ આત્માને લગાડી શકાય. કરણ એટલે સાધન જેમ સુતાર સાધનો વડે લાકડાનું ધારેલું કાર્ય ઉપજાવે છે, તેમ આત્મા પણ શુદ્ધ જ્ઞાન, શુદ્ધ દર્શન અને શુદ્ધ ચારિત્રરૂપ સાધનવડે ઇચ્છિત ક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે સાધન પણ તેનાથી ભિન્ન નથી. સાધન પણ તેનામાં પોતાનામાંજ રહેલાં છે. વળી આત્માને સંપ્રદાન કારક પણ લાગુ પડે છે. સંપ્રદાન એટલે પોતાના પ્રતિ આકર્ષણ. પોતાને ક્ષણ મળે તેમ વર્તવું. જ્યારે આત્મદર્શનરૂપ ક્ષણને વાસ્તે ક્રિયા થાય છે. જ્યારે આત્મા સ્વભાવમાં રમે છે, ત્યારે સંપ્રદાન કારક કહેવાય છે.

અપાદાન એટલે દૂર કરવું એવો અર્થ થાય છે. જે પરભાવ છે, જે જડવસ્તુ છે, જે આત્માની પોતાની નથી, તેવી સર્વ વસ્તુઓ અને ભાવો ઉપરથી મમ-વભાવ ત્યાગવો,

૧૫૪

તેના ઉપર રહેલું મારાપણું છોડી દેવું, એજ અપાદાન કારકનું કામ છે.

વળી છઠું કારક અધિકરણ છે. અધિકરણ એટલે નિવાસસ્થાન; આત્મા સર્વ શુદ્ધ ગુણોનો નિવાસસ્થાન છે. તેનામાં જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર, ઉપયોગ, શાંતિ, આનંદ, વીર્ય, વગેરે અનેક ગુણો રહેલા છે, માટે આત્મા અધિકરણકારક છે,

આ રીતે વિચારતાં જણાય છે કે છઠું કારકો આત્માના છે. આત્મા પોતેજ આત્માના સાધનવડે આત્મદર્શનરૂપ ક્ષણ મેળવે છે, અને પોતાનાથી જુદી દશાથી વિમુક્ત થાય છે. આ સર્વ ગુણો આત્મામાં ળદારથી આવવાના નથી; તેનામાં તે રહેલાજ છે. તેને અનુભવવાનો આ સઘળો પ્રયત્ન છે. તેને વાસ્તે આ કારકોનો વિચાર કરતાં એ ઉપાયો સુઝી આવે છે. પ્રથમ તે આત્મધ્યાન કરવું. આત્માના ગુણો કેવા છે, તે ગુણોવાળો આત્મા તેજ હું છું, એવું ધ્યાન શાંત મનથી એકાંત સ્થળમાં એશી કરવું. તેમજ વળી જડ વસ્તુઓ, શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન તે પરભાવ છે. તે હું નથી એવો વિચાર કરવો. વિચાર કરીને એશી નહિ રહેતાં તે પ્રમાણે આચરવાનો ઉદ્યમ કરવો. આ રીતે પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી, અને પરભાવનો ત્યાગ કરવાથી છેવટે આત્મામાં રહેલા ગુણો પ્રકટી નીકળે છે.

અવતરણમ્—શુદ્ધાત્મસ્વરૂપં વિહાય દૃશ્યમાનં યદ્યદ્ વસ્તુ તત્સર્વં પૌદ્ગલિકં । અતઃ તત્પરિણામિતાત્યાગં દર્શયતિ

શ્લોકઃ

ચક્ષુષા દૃશ્યતે યદ્યત, પુદ્ગલાકૃતિચેષ્ટિતમ્ ॥

૧૫૫

ત્વત્તો મિત્રં વિચાર્ય ત્વં ત્યજાન્યપરિણામિતામ્૫૪

ટીકા—હે આત્મન્ ! વિચાર્ય હૃદિ યચ્ચદ્ દેહધનરામા-
દિવસ્તુવૃન્દં ચક્ષુષા દૃશ્યતે તત્સર્વં પુદ્ગલાકૃતિચોષ્ટિતમ્ । ત્વત્ત-
આત્મનો મિત્રં સર્વં વિચાર્ય—અવધાર્યાન્યપરિણામિતાં ત્યજ ૫૪

અવતરણુ—આત્મસ્વરૂપ સિવાયની સર્વ વસ્તુઓ
પૌદ્ગલિક છે, માટે તેનાથી આત્માનું ભિન્નપણું જાણવાને
અન્યકાર ઉપદેશ આપે છે.

અર્થ—જે જે ચક્ષુવડે દેખાય છે તે સર્વ પુદ્ગલનું
કાર્ય છે. તું આત્માને તેથી ભિન્ન (બુદ્ધો) વિચારીને અન્ય
પરિણામીપણાનો ત્યાગ કર ॥ ૫૪ ॥

ભાવાર્થ—આપણે ચક્ષુવડે જે જે પદાર્થો જોઈએ
છીએ તે સર્વ પુદ્ગલનાં રૂપો-આકારો છે. કેવળ ચક્ષુ નહિ.
પણ પાંચે ઇન્દ્રિયોવડે જે જે પદાર્થોનું આપણે ગ્રહણ ક-
રીએ છીએ તે સર્વપણુ પુદ્ગલનાં જ રૂપાંતરો છે, અને
આત્મા તો તે પુદ્ગલથી-જડથી ભિન્ન છે એ જાણતને
યથાર્થ વિચાર કરો. અને પુદ્ગલમાં જે મારાપણાનો ભાસ
અજ્ઞાનથી થાય છે. તેનો ત્યાગ કરો. આ જાણત તમને
એક ઉપયોગી દૃષ્ટાંત આપી હું સિદ્ધ કરીશ. ઇંગ્લાંડની
અંદર ગાંડાની ઇસ્પીતાલોમાં ઘણા ગાંડા મનુષ્યો પોતાને
મોટા પુરૂષો તરીકે ભુલથી ગણે છે. એક પોતાને નેપોલી-
યન હોવાનું જણાવે છે, બીજે પોતે ઇલીઝબેથ રાણી છે
એમ જાહેર કરે છે. તેઓ આ પ્રમાણે પ્રખ્યાત મનુષ્યો
હોવાનું જણાવે છે એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વખતતો

૧૫૬

જડપદાર્થરૂપ પોતાને કદપે છે, એક વખતે એવી એક ગાંડાની ઇસ્પીતાલની મુલાકાત લેવાને કેટલાંક સ્ત્રી પુરૂષો ગયાં હતાં. તે મકાન તથા તેની અંદર રહેનારા માણસોને ખતાવવાને એક ગાંડાને જ નિમવામાં આવ્યો હતો તેનામાં ગાંડપણુનું કાંઈ પણ ચિન્હ જોવામાં આવ્યું નહિ. તે ખહુ વિચારશીલ માણસની પેઠે વાત કરતો હતો, અને આખું મકાન અને સંસ્થાનો વહીવટ તે મુલાકાતે આવનારને ખરાખર રીતે તેણે સમજાવ્યો પણ જોવા તે પુરૂષો રબલ લેવાની તૈયારીમાં હતા, તેવામાં તે માણસે એક વિચિત્ર પ્રકારની શારીરિક સ્થિતિ ધારણ કરી એક હાથ કેડ ઉપર મુકીને અને બીજો હાથ સામી બાજુએ હવામાં લગાવીને તે બોલી ઉઠ્યો “ મહેરબાની કરીને મને રેડો કારણ કે હું ચાદાની છું” આપણે બાણીએ છીએ ચાદાનીને એક પકડવાનો હેન્ડલ હોય છે, અને બીજી બાજુએ ચા રેડવાનું નાળયું હોય છે. જ્યારે તેણે ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ ધારણ કરી ત્યારે પોતે ખરેખર ચાદાની હોય એમ તે ગાંડો મનુષ્ય પોતાને માનતો હતો. આપણે તે ગાંડાને હસી કાઢીએ છીએ. પણ જો તમે મને માફ કરો તો હું જણાવું કે આપણે સઘળા પણ પ્રમાણમાં ગાંડાજ છીએ. આપણે પણ અજ્ઞાનથી શરીર સાથે આપણું ઐક્ય હોય તેમ આચરીએ છીએ. કેટલાક મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોમાં રમે છે, કેટલાક વાસનાઓમાં ભમે છે, અને કેટલાક મનમાં રમે છે. આ રીતે જુદા જુદા પ્રમાણમાં સર્વ ગાંડા છે. પણ આત્મા તો ઇન્દ્રિયો વાસના અને મનથી ભિન્ન છે;

૧૫૭

એમ વિચારી તેમની સાથેનું આત્માનું અક્ય ત્યાગવા દરેક આત્મહિતાર્થીએ ઉદ્યમશીલ થવું જરૂરનું છે.

અવતરણમ્—સંસારસંતૌ તુ મહાનર્થમત એવ મયાં ત્વ-
ક્ત્વાઽઽત્મભાવનાં વિવેચયતિ ॥

શ્લોક:

જગદાંધ્યકરીં મયાં, કિમ્પાકફલસન્નિભામ્ ॥

આત્મનોઽન્યાં વિદિત્વા ત્વં, ચિદાત્માનં વિભાવયા ॥

ટીકા—કિમ્પાકફલસદૃશાં જગદાંધ્યહેતું માયામશુદ્ધ-
પરિણતિમાત્મનઃ સ્કાશાદન્યાં જ્ઞાત્વા ત્વં ચિદાત્માનં વિભાવય
વિચારય દૃશ્યન્તેઽશુદ્ધપરિણતિંભજન્તોઽનન્તાજીવાઃ સંસારચક્રે
પરિભ્રમન્તઃ ક્ષુત્પિપાસાછેદન-ભેદનાદિવહુદુઃખસંતપ્તાઃ । ૧૧ ।

અવતરણુ—હવે આત્માને પોતાનું સ્વરૂપ ભુલાવ-
નારી અને પરભાવમાં રમણુ કરાવનારી માયાને ત્યાગ
કરવાને અન્યકાર બોધ આપે છે.

અર્થ—જગતને અન્ધ બનાવનારી, કિંપાક ફળના
જેવી માયાને આત્માથી બુદ્ધી માની તું ચિદાત્માનું
ધ્યાન કર. ॥ ૫૫ ॥

ભાવાર્થ—કિમ્પાક ફળ એટલે ઈન્દ્રવર્ણુનાં ફળ તે
દેખાવમાં બહુ સુંદર હોય છે, પણ ખાવાથી પ્રાણુનો નાશ
કરે છે. માયા તે કિંપાક ફળ જેવી છે તે સુંદર દેખાવા
છતાં અનિષ્ટ ફળને આપનારી છે, આયુ' જગત તે મા-

૧૫૮

ચાને લીધે અન્ધ બનેલું છે. કોઈ થોડા પ્રમાણમાં અન્ધ બનેલું હશે, તો કોઈ વિશેષ પ્રમાણમાં અન્ધ બનેલું હશે, પણ આ જગતના સર્વ જીવો થોડે ઘણે અંશે માયાના પાસમાં સપડાયેલા છે, અને તેથી પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ તેઓ સમજી શકતા નથી. માયા તે આત્માની અશુદ્ધ પરિણતિ છે, એ અશુદ્ધ પરિણતિ કર્મનું કારણ છે. એ અશુદ્ધ પરિણતિને વશ થઈ જીવ ન કરવા યોગ્ય કાર્ય આચરે છે, માટે તેને આત્માની વિભાવિક દશા ગણવી; અને તેની જાળમાંથી જેમ બચાય તેમ વર્તન રાખવું. કારણ કે તેની જાળમાં સપડાયેલા જીવો સંસાર ચક્રમાં પરિભ્રમણ કરે છે, અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવે છે. ત્યારે આ અશુદ્ધ પરિણતિરૂપ માયામાંથી છુટવાને શું કરવું એ પ્રશ્ન હવે સ્પુરે છે, તેના જવાબમાં ગ્રંથકાર જણાવે છે કે આત્માનું ચિંતન કરવું. સ્વભાવમાં રમણુતા કરવી, હું તે આત્મા છું, અને આત્મા સિવાયની સર્વ વસ્તુઓ જડના આ વિભાવ છે એમ વિચારવું; કેવળ વિચારવું એટલું જ નહિ પણ તદનુસાર વર્તન રાખવું. આ જડ અને ચેતનની ઠેંચણને ભેદ જ્ઞાન કહે છે. તે ભેદજ્ઞાનને અનુભવનાર અજ્ઞાનથી-માયાથી-મિથ્યાવથી મુક્ત થાય છે. આ બાબતનો એક વાર પણ સમ્યક્ નિર્ધાર જેને થયો, તેને માટે સંસારનું અર્ધું ચક્ર બંધ થઈ ગયું એમ શાસ્ત્ર કારો જણાવે છે. માટે સદગુરૂ પાસે આ ભેદ જ્ઞાન પામી તે પ્રમાણે વર્તવા દરેક મુમુક્ષુએ તત્પર થવું, એજ આ શ્લોકનો સાર છે.

૧૫૯

અવતરણમ્—આત્મતત્ત્વ ઉપાત્તે સતિ મનુષ્યજન્મસાર્થક-
તા ભવતિ તદાહ ॥

શ્લોકઃ

સાર્થક્યં જન્મનો વિદ્ધિ, સૂત્રશાસ્ત્રેષુ સમ્મતમ્ ॥
આત્મતત્ત્વં સમારાધ્યં, ત્રૈકાલિકમનશ્વરમ્ ॥૫૬॥

ટીકા—ત્રૈકાલિકમનશ્વરમ્—ત્રિષ્વપિ કાલેષુ વિનાશરહિત-
માત્મતત્ત્વં સમારાધ્યં ધ્યાનેનાભ્યસનીયં તેનૈવ સમારાધનેન મ-
નુષ્યજન્મનઃ સાર્થક્યં સફલતાં જાનીદિ તદેવ ચાત્મસમારાધનં
સૂત્રશાસ્ત્રેષુ સમ્મતમુપાદેયત્વેનોપદિષ્ટમ્ ॥ ૫૬ ॥

અવતરણુઃ—મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક્ય શામાં છે, તે
હવે ગ્રંથકાર જણાવે છે.

અર્થ—સૂત્રોમાં અને શાસ્ત્રોમાં જણાવેલું છે કે આ-
ત્મ તત્ત્વ જે ત્રૈકાલિક અને નિત્ય છે તેનું આરાધન કરવું
અને તેમાંજ જન્મનું સાર્થક્ય આવી રહેલું છે ॥ ૫૬ ॥

ભાષ્યાર્થ—આ જગતમાં ઘણા મનુષ્યો કેઇ પણ જી-
વનના ઉદ્દેશ સિવાય પોતાનું જીવિત હલકી મોજમજામાં
અને એશ આરામમાં વ્યતીત કરે છે; તે બિચારાઓની
જ્ઞાન ચક્ષુ હજી બિલકુલ ખીલેલી નથી. તેથી તેઓ જગ-
તના ડીંગલા ડીંગલીના નાચમાંજ પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ
કરે છે. પણ કેટલાક વિચારવત પુરૂષો પણ છે કે જેઓને
આ જગતના નાશવત પદાર્થો મોહ ઉપજવાના બંધ પ-
ડ્યા છે; છતાં થું કરવું તે હજી તેમને ખબર નથી, તેવા

૨૬૦

પુરૂષોને વાસ્તે આ શ્લોકમાં રહેલો ઓષ બહુ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. વિચાર શીઠ મનુષ્ય તો હમેશાં અનિત્ય પદાર્થોમાં નહિ લોભાતાં કાંઈક સ્થાયી તત્ત્વ જાણવાને દોરાય છે, તેનો એક દાખલો અત્રે આપવામાં આવે છે. આ જથી ત્રણસે વર્ષ ઉપર યુરોપની એક પ્રખ્યાત વિશ્વવિદ્યાલયમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા એક વિદ્યાર્થી આવ્યો. આખરે તેની ઇચ્છા સફળ થઈ, તેની બુદ્ધિ તીવ્ર હતી, અને તેણે પોતાનો અભ્યાસ ઉત્સાહપૂર્વક આરંભ્યો. થોડા દિવસ પછી પડોશમાં રહેતા એક પરોપકારી અને લોકોપયોગમાં પોતાનું જીવન પસાર કરનાર વૃદ્ધ માણસને તે મળવા ગયો. તે જીવાન માણસે તે વૃદ્ધને નિવેદન કર્યું કે આ સુનીવસીંટીની સારી પ્રશંસા સાંભળી હું અત્રે ભણવા સાડા આવેલો છું, અને જેમ અને તેમ જલદીથી પરીક્ષાઓ પસાર કરવાને મારાથી બનતો શ્રમ લેઇશ. તે વૃદ્ધ માણસે આ તેનું કથન ધૈર્યતાથી સાંભળ્યું અને પછી કહ્યું “ ધારો કે તમે ધારેલો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ કરી રહ્યા, પછી શું કરશો ? ”

“ પછી પાસ થયેલાની પદવી મેળવીશ ” એમ તે જીવાને જવાબ આપ્યો. “ અને પછી ! ” એમ તેના પૂજ્ય વડિલે પ્રશ્ન કર્યો.

“ અને પછી હું વકીલાતનો ધંધો કરીશ, છટાદાર ભાષણો કરી લોકોનું ધ્યાન ખેંચીશ. મારા ઉત્સાહથી, કામ કરવાની ખંતથી અને ચોકસાઈથી હું લોકોમાં કીર્તિ મેળવીશ ” એમ તે યુવકે હોંશભેર જવાબ આપ્યો.

૧૬૧

“અને પછી”વળી તે લલા માણુસે ફરી સવાલ કર્યો.

“અને પછી વળી હું મોટી પદવી મેળવીશ, એમાં તો શક છેજ નહિ, વળી સારા પૈસા પેદા કરીશ અને ધનવાન કહેવાઈશ.” એમ તે યુવકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“અને પછી!” તે વૃદ્ધે આગળ ચલવ્યું.

“અને પછી હું ગૃહસ્થ ગણાઈશ, અને એક આખરૂદાર શહેરી તરીકે મારી જ્યાં ત્યાં પ્રતિષ્ઠા પડશે” એમ તે યુવકે આતુરતાથી જવાબ વાજ્યો.

“અને પછી” તેના મિત્રે પુછ્યું.

“અને પછી અને પછી હું મરણુ પામીશ.

આ વખતે તે વૃદ્ધ માણુસ મોટા સ્વરે બોલ્યો “અને પછી શું થશે?” તે વખતે તે જીવાન માણુસ કાંઈ પણ જવાબ વાળી શક્યો નહિ; આ ઉપદેશ આપવાનો ઠીક લાગ્યો, એમ ધારી આ વખતે તેને વયોવૃદ્ધ તેમજ જ્ઞાનવૃદ્ધ તે લલા માણુસે જીવંતુ સાર્થક શેમાં રહેલું છે તે અગત્યનો સવાલ સમજાવ્યો. દરેક વિચારવંત મનુષ્યને તો આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે તેના હૃદયમાં સ્પુર્યા વિના રહે નહિ. તેજ પ્રશ્ન આજે આપણે પણ વિચારવાનો છે. અન્ધકાર પ્રકટ રાંતે આપણને બોધ આપે છે કે આત્માનું ધ્યાન કરવું, આત્માનું સ્વરૂપ વિચારવું, એમાંજ જીવંતરનું સાર્થકય છે. આત્મા ત્રણે કાળમાં અવિનશ્વર છે; અને સઘળી વસ્તુઓ નાશ પામે છે, છતાં આત્મા અમર છે, એમ ચિંતવવું, આત્મા અમર છે, એને મરણુનો ભય નથી, એવા વિચારને યોગ્ય શુદ્ધ આચરણુ રાખવું. જો જ્ઞાની

૧૬૨

પણ મરણથી ત્રાસ પામે અને અજ્ઞાની પણ ત્રાસ પામે તો પછી જ્ઞાનીમાં અને અજ્ઞાનીમાં ભેદ શો ? માટે આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે કે જ્ઞાનીએ આત્માનું સ્વરૂપ અનુભવવું. અને તે અનુભવવામાંજ જીવનનું પરમ રહસ્ય રહેલું છે. કારણ કે આત્મા ત્રણે કાળમાં શાશ્વત રહે છે, તેનો સ્વભાવ બદલાતો નથી તે નિત્ય છે, તે નિત્ય આત્માનું ધ્યાન કરી, તેને અનુભવવાનો ઉદ્દેશ કરવો.

અવતરણમ્—આત્મધ્યાનેન ચેતના સ્વયં સમ્મુખીભવતિ
તૈન પરમપદાવાપ્તિઃ સત્વરં ભવતિ તદાહ ।

શ્લોકઃ

અભિમુખી યદાસ્યાત્તે ચેતના સ્વયમાત્મનઃ
તદા કર્માષ્ટકં જિત્વા પ્રાપ્નોષિ પરમં પદમ્ ॥૫૭॥

ટીકા—હે ચેતન તે તવાત્મનશ્ચેતના યદા—યસ્મિન્સમયે સહજસમાધિના સ્વયં સમ્મુખીભવતિ તદા—તસ્મિન્કાલે કર્માષ્ટકવૃન્દં જિત્વા પરમં પદં મોક્ષં પ્રાપ્નોષિ ત્વમ્ ॥ ૫૭ ॥

અવતરણમ્—આત્મ ધ્યાનથી ચેતના જાગૃત થાય છે, અને પોતાના ગળ વડે કર્મવૃદ્ધને આત્મા જીતી શકે છે, અને પરમપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એ બાબત ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે.

અર્થ—હે ચેતન ! જ્યારે આત્માની ચેતના તારી સન્મુખ થાય છે, ત્યારે અષ્ટકર્મને જીતીને તું પરમપદ મેળવે છે. ॥ ૫૭ ॥

૧૬૩

ભાવાર્થ—આ ચેતના આત્મસંસુખ શી રીતે વળે તે ઉપાય વિચારવાનો છે. કારણ કે તેમ થયા પછી વિશેષ કર્તાવ્ય રહેતું નથી. જેનું ચેતન્ય આત્મામાં રમે છે, તે ઘણીજ ત્વરાથી કર્મબંધનો વિરોધ કરી શકે છે. પણ આ ચેતના આત્માલિસુખી શી રીતે થાય તે બાબત ઉપર આ પછે યથાશક્તિ યથામત વિચારીશું. પ્રારંભમાં ચેતના બહિર્વિષયોમાં ભટકે છે; ત્યાં સુખ મળશે એમ ધારી વિષયો મેળવવામાં અને તેનો ઉપલોગ કરવામાં ચેતના કાર્ય કરે છે; પણ અનુભવ થતાં—કડવો અનુભવ થતાં—જાણાય છે કે વિષયોમાં મળતું સુખ ક્ષણિક છે. તે સુખ દુઃખથી પૂર્ણ લાગે છે. માટે તે ચેતના ધીમે ધીમે તે પદાર્થો ઉપર મમત્વભાવ ઓછો કરતી જાય છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયના પદાર્થો મળે તેમાં તે ચેતના આસક્ત થતી નથી, તેમ ન મળે ખિન્ન થતી નથી, આ પ્રમાણે અનુભવ મેળવ્યા પછી મનમાં સુખ મેળવવા મથે છે. મનથી ઉપજતું સુખ ઇન્દ્રિયોથી મળતા સુખની અપેક્ષાએ વધારે નિત્ય છે, છતાં તે સુખનો પણ અંત આવે છે. તે સુખથી પણ ચેતના અંતે કંટાળી જાય છે. કારણ કે માનસિક સુખ પણ બાહ્ય વસ્તુઓ ઉપર ઘણે ભાગે આધાર રાખે છે. પોતે વિદ્વાન થાય, લેખક થાય, છટાદાર ભાષણકર્તા થાય, તોપણ તેને અંતરમાં આનંદ મળતો નથી, લોકો તેની વિદ્વતાના વખાણ કરે, તેના ગ્રન્થોની પ્રશંસા કરે, તેના ભાષણ સાંભળી વાહવાહ બોલે. ત્યારેજ તેને આનંદ મળે છે. જ્યાં સુધી તે લોકોના ઉપર સુખને સારૂ આશા રાખે છે, ત્યાં

૧૬૪

સુધી તે સાચું સુખ મેળવવાના માર્ગથી દૂર છે; લોકો તે કોઈ સમયે પ્રશંસા કરે, વળી અન્ય સમયે નિંદા પણ કરે, માટે લોકોની પ્રશંસા કે નિંદા ઉપર જ્યાં સુધી સુખ દુઃખનો આધાર છે, ત્યાં સુધી ખરૂં માનસિક સુખ કદાપિ અનુભવવામાં આવે નહિ. આ પ્રમાણે જ્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયો તેમજ મનના વિષયોથી સુખ પામતો તે અટકે છે, ત્યારે તેની ચેતના તદ્દન અંતર્મુખ વળે છે. મન અને ઇન્દ્રિયોને બદલે આત્માલિમુખ થાય છે. આવી સ્થિતિએ જ્યારે તે પહોંચે છે, ત્યારે તે પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં રમવાને તત્પર થાય છે, તેજ વખતે કર્મબંધ ઠીલા થવા માંડે છે. આત્મરમણતાથી કર્મ બંધાતા કેમ અટકે છે, તે આપણે વિચારીએ. જ્યારે આત્મા પોતાનો નિષ્ક્રિય સ્વભાવ ભુલી જઈ, પરભાવમાં રમે છે; મન અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતાં કાર્યોમાં પોતાપણું આરોપણુ કરે છે, ત્યારે કર્મબંધ થાય છે. જેમ સુભટો લડે, અને તેમને વિજય પ્રાપ્ત થાય કે પરાભવ પ્રાપ્ત થાય, તેનું આરોપણુ રાજાને કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયો અને મનદ્વારા થતાં કાર્યનું આરોપણુ આત્માને કરાય છે. પણ આત્મા તો નિષ્ક્રિય કિયારહિત છે. જ્યારે આ નિષ્ક્રિયપણુનો અનુભવ થાય છે. ત્યારે કર્મ બંધાતાં અટકી જાય છે. કર્મ બંધાવામાં મુખ્ય કારણુ અવિવેક છે. ખરી રીતે આત્મા પુદ્ગલ ભાવનો કરનાર કરાવનાર અથવા અનુમોહનાર નથી; જેને એવું જ્ઞાન થયું છે તે કર્મ બંધથી કેવી રીતે બંધાય ! આવું જ્ઞાન ધરાવનાર મનુષ્યને નવાં કર્મ બંધાય

૧૬૫

નહિ, અને ઉદયમાં આવેલાં અને આવતાં જતાં ક્રમેને પુદ્ગલને આવિભાવ જાણી સમભાવથી લોગવી લેતાં વખત જતાં સર્વ કર્મનો નાશ થઈ જાય અને તે જીવ પરમપદ અનુભવે.

અવતરણમ્—એકેનૈવ કારણેન મોક્ષકાર્યં ન ભવતિ કિન્તુ પञ્ચકારણાનાં સામાનાધિકરણ્યેનૈવ મોક્ષકાર્યં સિદ્ધયતીત્યાહ ।

શ્લોક:

સ્વભાવ નિયતી કાલસ્તુર્યં કર્મેતિ કારણમ્ ॥

ઉદયમઃ પञ્ચમો જ્ઞેય એતૈઃ કાર્યસ્ય સિદ્ધતા ॥૫૮॥

ટીકા—સ્વભાવશ્ચ નિયતિશ્ચ સ્વભાવનિયતી કાલઃ ચ-
તુર્થારકાદિઃ કર્મ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યમુદયમો ધર્મધ્યાનાદિ એતૈઃ
પञ્ચકારણૈઃ મોક્ષરૂપ કાર્યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ ॥ ૫૮ ॥

અવતરણુ—હવે જૈન શૈલિએ મનાયેલાં કોઈ પણ કાર્યનાં પાંચ કારણોનું વર્ણન અંતકાર કહે છે.

અર્થ—સ્વભાવ, નિયતિ, કાલ; ચોથું કર્મ અને પાંચમો ઉદય. એ પાંચ કારણો વડે કાર્યની સિદ્ધતા થાય છે. ॥ ૫૮ ॥

ભાવાર્થ—કાર્યને વાસ્તે કારણોની જરૂર છે. જો અનુકૂળ સાધનો હોય તોજ સાધ્યની સિદ્ધિ થાય કોઈ પણ કાર્ય ધરા-
બર રીતે સિદ્ધ થાય તે સાડ પાંચ કારણોની જરૂર છે, એમ જૈન શાસ્ત્ર જણાવે છે તે પાંચ કારણો નીચે પ્રમાણે છે. (૧)

૨૬૬

સ્વભાવ(૨) નિયતિ-નિશ્ચય-ભવિતવ્યતા (૩) કાલ. (૪) કર્મ અને (૫) ઉદ્યમ. આ પાંચ સામગ્રીની જરૂર છે. વસ્તુને સ્વભાવ ન હોય તો તે કેવી રીતે બની શકે ! જડ વસ્તુનો જ્ઞાન એ સ્વભાવ નથી તો બીજા કારણે મળે તો પણ જડ વસ્તુમાં કદાપિ જ્ઞાન આવે નહિ. વળી કાર્ય સિદ્ધિ સારૂ ભવિતવ્યતાની જરૂર છે. જો ભવિતવ્યતા ન હોય તો, જો તેમ બનવાનું નિશ્ચિત ન હોય તો, કાંઈક પ્રતિકૂળ કારણુ વિદ્યનરૂપ થાય, અને તેથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી અટકે, જેમ જેમ જુદી જુદી ઋતુમાં જુદાં જુદાં ફળ પાકે છે, તેમ કાળ પણ મોક્ષને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ સંભવી શકે. કર્મ પ્રમાણે માણસને ધર્મની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે જુદી પ્રમાણે કાર્યની સિદ્ધિમાં કર્મને પણ જરૂરનું અંગ ગણવું જોઈએ. અને સૌથી અગત્યનું સાધન ઉદ્યમ છે. જો અધી સામગ્રી મળી હોય, પણ માણસ ઉદ્યમ ન કરે, પુરૂષાર્થ ન સ્ફુરવે તો વિજય કદાપિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ માટે આ પાંચે કારણે કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે જરૂરનાં છે. જેટલી સાધનની ન્યૂનતા તેટલી સાધ્ય સિદ્ધિમાં આમી; એજ આ શ્લોકનો સાર છે. ॥ ૫૮ ॥

अबतरणम्—केचित्कालेनैकेन हेतुना मुक्तिं मन्यन्ते तेषां
मतनिरासार्थमाह ॥

શ્લોક:

कथं कार्यस्य सिद्धिः स्यात् कालेनैकेन हेतुना ॥
एकान्ततो हि मिथ्यात्वं विज्ञेयं सुविचक्षणैः ॥५९॥

૧૬૭

ટીકા—એકેન કાલેન હેતુના હેત્વન્તઃ પાતિના કાર્યસિદ્ધિઃ કથં સ્યાત્ નહિ સર્વ શરીર કૃત્યં હસ્તેન નિર્વર્તેતે, પશ્ચહેતુકં કાર્યં હઠેનૈકહેતુ નિવર્ત્ય મન્યમાનસ્ય મિથ્યાત્વં સુવિચક્ષણૈઃ સ્યાદ્વાદતત્ત્વજ્ઞાનકુશલૈર્વિજ્ઞેયં બોદ્ધવ્યમ્ ॥ ૫૯ ॥

અવતરણુ—એવો મત કેટલાક ધરાવનારા છે કે યોગ્ય કાલ આવશે એટલે સર્વ સારાંવાનાં થશે, માટે ઉદ્ધમની શી જરૂર છે? તેવા મતની અસત્યતા બતાવવાને અંતકાર કહે છે કે—

અર્થ—એકલા કાલરૂપ હેતુ વડે કાર્યની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે? વિચક્ષણુ પુરૂષોએ એકાંત કાળને માનનાર મતને મિથ્યાત્વ માનવું બેઠાંએ ॥ ૫૯ ॥

ભાવાર્થ—કાળ એ એક કારણુ છે. પાંચમાનું એક છે. પણ જે મનુષ્યો એમ માને છે કે યોગ્ય કાલ આવશે એટલે સર્વ તેની મેળે થઈ જશે, તેવું માનનારા મોટી ભુલ કરે છે. ધારો કે કાળ અનુકૂળ છે, છતાં બે મનુષ્ય ઉદ્ધમ ન કરે, તો શું કાલના માહાત્મ્યથી કાર્ય સિદ્ધિ થઈ શકશે? કદાપિ નહિ તેમજ કાળના માહાત્મ્યથી શું વસ્તુને સ્વભાવ બદલાઈ જશે? કદાપિ નહિ. તેમજ માણુસના કર્મમાં નહિ લખેલું હોય તો કાળ એકલો શું કરશે?

આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે કાર્ય સિદ્ધિને વાસ્તે એકલા કાળને હેતુભૂત માનનારાઓ એકાંતવાદીયો છે; અને સઘળી એકાંત વિચાર શ્રેણિની માફક તે વિચારશ્રેણિ પણ નયાભાસવાળી છે. કાળપણુ જરૂરતું સાધન છે, પણ કાળ

૧૬૮

એજ સર્વસ્વ નથી, આ બાબત સ્યાદ્રાદૈશૈલીના બાહુકારોએ
શુદ્ધમથી વિચારી લેવી, અથવા પાંચ કારણોની સહાય
વાંચી સમજવી.

અવતરણમ્—પશ્ચાનામપ્યનેકાન્તનયેન हेतुतामभिधाय ते-
ष्वपि पुरुषार्थस्य मुख्यत्वमाह ॥

શ્લોકઃ

પુરુષાર્થઃ પ્રકર્ષેણ કર્તવ્યો વિબુઘૈર્જનૈઃ ॥

દુર્લભમુદ્યમં વિદ્ધિ સમ્પ્રતિ પશ્ચમારકે ॥ ૬૦ ॥

ટોકા—વિબુઘૈઃ પષ્ટિતજનૈઃ પુરુષાર્થ ઉદ્યમઃ પ્રકર્ષેણાતિ-
શયેન કર્તવ્યઃ પશ્ચમારકે સમ્પ્રત્યધુનોદ્યમં દુર્લભં દુષ્પ્રાપં
જાનીહિ યતઃ ।

ઉદ્યમેન હિ સિધ્યન્તિ ન કાર્યાણિ મનોરથૈઃ ॥

ન હિ સુપ્તસ્ય સિંહસ્ય પ્રવિશન્તિ મુખે મૃગાઃ ॥ ૧ ॥

આલસ્યં હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્થોમહારિપુઃ ॥

નાસ્ત્યુદ્યમસમો વન્ધુર્યં કૃત્વા નાવસીદતિ ॥ ૨ ॥ ૬૦ ॥

અવતરણુ—પાંચે કારણુ કર્મસિદ્ધિ સાડ જરૂરનાં
છે, તેમાં પણ ઉદ્યમની સુખ્યતા છે એ બાબત હવે
અન્યકાર પ્રબોધે છે.

અર્થ—ડાહ્યાપુરૂષોએ વિશેષ પ્રકારે ઉદ્યમ કરવો
જોઈએ. આ પાંચમા આરામાં ઉદ્યમ દુર્લભ છે એમ
સમજો. ॥ ૬૦ ॥

૧૬૨

ભાનાર્થ—જે કે પાંચે કારણે આવશ્યક છે, પણ તેમાં દેશ, ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવના ભેદે કરીને ગુરુરાજ કેઈ અંગની પ્રાધ્યાનતા બતાવી શકે, અને બીજાને ગૌણ કહે તે તે નયવાદ પ્રમાણે યોગ્ય છે. હાલના સમયમાં લોકો કર્મવાદી બહુ બની ગયા છે. કર્મમાં લખ્યું હશે તેમ થશે, તેમાં આપણું શું ચાલે? અથવા તે તેઓ એમ પણ કહેતા અચકાતા નથી કે “ભાઈ આ પાંચમે આરો કરીણુ છે, તેમાં ધર્મ શી રીતે કરી શકાય? ધર્મ ચાલણીની પેઠે ચલાશે એવું શાસ્ત્રકારો કહી ગયા છે, માટે ઉદમ કરીને શું પ્રયોજન?” આવા આવા અનેક બંતના ઉદગારો લોકોનાં મુખમાંથી નીકળતા આપણે સાંભળીએ છીએ. અને તેથી તેઓ ઉદમવાદને ભુલી ગયા છે. કર્મના કરનાર પણ આપણે હતા, અને તે કર્મને ફેરવી શકનાર પણ આપણે છીએ, અને ઉદમથી તે કાર્ય થઈ શકે તેમ છે, આ બાબત તરફ તેઓ તદ્દન દુર્લક્ષ કરે છે. કર્મનો નિયમ યથાર્થ રીતે તેમના સમજવામાં આવેલો નથી. જે કે હાલ આપણે “આપણા પૂર્વકૃત કર્મના બળથી ગમે તેવી સ્થિતિમાં મુકાયેલા હોઈએ, તેો પણ આપણું ભવિષ્ય આપણા હાથમાં છે” એ સિદ્ધાંતનો યોધ કરવાની ઘણી જરૂર છે. અને તેથી જ આ અન્યકાર યોધ આપે છે કે આ પાંચમા આરામાં ઉદમ દુર્લભ છે. ઉદમથી સર્વ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકે છે. કહ્યું છે કે—

ધર્મોઽપેન ભવ્યાસ્તુ પ્રાપ્નુવન્તિ પરંપદમ્

અતો ધર્મોઽમઃ શ્રેષ્ઠઃ સર્વકર્મપ્રણાશકઃ ॥ ૧ ॥

૧૭૦

ઉઘમથી સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, મનોરથ માત્રથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, સુતેલા સિંહના મુખમાં કંઈ મૃગો પ્રવેશ કરતા નથી; આલસ્ય શરીરમાં રહેલો મહાશત્રુ છે. ઉઘમ સમાન બંધુ નથી. ધર્મોઘમથી લબ્ય પુરૂષો મોક્ષપદ મેળવે છે, માટે સર્વ કર્મનો નાશ કરનાર ધર્મોઘમ શ્રેષ્ઠ છે.

અવતરણમ્—પુરુષાર્થપ્રકર્ષસ્ય કર્મગ્રન્થિભેદનં કાર્યં તત્રાપિ ગુર્વાજ્ઞાયાઃ પ્રાધાન્યં ચાહ ॥

શ્લોકઃ

મિનત્તિ કર્મણો ગ્રન્થિ, છિનત્તિ સર્વસંશયાન્ ॥

ગુર્વાજ્ઞાયા યતેત સ્વ, સમ્યગ્ ધર્મે સુખપ્રદે ॥૬૧॥

ટીકા—ઉચ્ચમવાન્ પુરુષો જ્ઞાનાવરણીયાચ્છકર્મણો ગ્રન્થિ મિનત્તિ સર્વ સંશયાન્ છિનત્તિ છેદયતિ।અતઃ સુખપ્રદે મોક્ષફલકે સ્વસ્ય સ્વકીયસ્ય, શુદ્ધસ્વરૂપ ધર્મે ગુર્વાજ્ઞાયા ગુરુદર્શિતેન પથા યતેત યત્નં કુર્યાત્ યતઃ। ગુરુ આણાણ મુરસ્વપહો ઇતિ૬૧

અવતરણુ—પુરૂષાર્થની સાથે ગુરૂ આજ્ઞાની પણ જરૂર છે એ બાબત અન્યકાર હવે રજી કરે છે.

અર્થ—પુરૂષાર્થ કર્મની અન્થિને તોડે છે, સર્વ સંશયોને ટાળે છે, માટે ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાને સુખ

૧૭૧

આપનારા રૂઠા ધર્મમાં તેણે પ્રવર્તવું. ॥ ૬૧ ॥

ભાવાર્થ—ઉઘમથી માણસ કેવાં કેવાં કાર્ય કરી શકે છે તે આ સ્લોકમાં જણાવવામાં આવેલું છે. પ્રથમતો કર્મની અન્થિ-કર્મના અંધ તે મનુષ્ય તોડી નાખે છે. આત્મા પોતાના પુરૂષાર્થવડે કર્મને વિખેરી નાખે છે. આત્મા કર્મનો કર્તા, ભોક્તા તેમજ સંહર્તા પણ છે. આશ્રવનો કરનાર કર્તા છે, તેમજ નિર્જરા અને છેવટે મોક્ષનો કર્તા પણ આત્મા છે. જેવી રીતે આપણે તેને વાપરીએ તેવી રીતે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે. માટે આસ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીને પુરૂષાર્થ કરવો. ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારો નિષ્કામ પુરૂષાર્થ કરે છે; અને તેથી પાપ કે પુણ્ય અંધાતા નથી. પાપ જેમ અંધનરૂપ છે, તેમ પુણ્ય પણ અંધનરૂપ છે. એક લોઠાની બેડી છે, એક સોનાની બેડી છે, પણ બન્ને બેડીરૂપ છે, માટે તે બન્ને પ્રકારની બેડીથી મુક્ત થવાય તે ઉપાય આદરણીય છે. જો કે પ્રારંભના પગથીયામાં પુણ્ય આદેય છે; પણ આગળ જતાં તે પણ હેય છે, એમ વિચારવાનું છે. માટે નવાં કર્મ ન અંધાય તેમ નિરપૃહતાથી પ્રવર્તવું અને શુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયાવડે પૂર્વનાં કર્મનો સંહાર કરવો, એટલે વખત જતાં સર્વ કર્મનો અંત પુરૂષાર્થી પુરૂષ લાવી શકે છે.

પુરૂષાર્થી બેસી રહેતો નથી, પણ ઉઘમ કરે છે; જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સર્વદા પ્રયત્નશીલ હોય છે; જે જે શંકાઓ પડે તેનું ગુરૂગમવડે સમાધાન મેળવે છે.

૧૭૨

પુસ્તકો અવલોકી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. વળી તે ધ્યાન કરે છે, અને ધ્યાનદ્વારા, સમાધિદ્વારા, આત્મરમણતાદ્વારા વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે છે, તેજ વખતે તેના સંશયો ટળી જાય છે. આત્મામાં દરેક વસ્તુનું તેના ગુણ પર્યાય સહિત પ્રતિબિંબ પડે છે, તેથી આત્મજ્ઞાનીને કોઈપણ વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવા બાહ્ય વિષયોમાં લમવું પડતું નથી તે અંતર્મુખ દૃષ્ટિવાળે છે, અને તરત જ તેની શંકાઓ ટળી જાય છે. આ કેવી રીતે થાય છે તે તેના અનુભવીઓ વધારે સારી રીતે સમજી શકે.

પણ કર્મચન્થી લેદાય, સર્વ સંશયો ટળી જાય, તે માટે ગુરૂની આજ્ઞાનુસાર ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું જરૂરનું છે. ધર્મ સુખને આપવાવાળો છે. આ સુખ તે મોક્ષ સુખ છે. મોક્ષ સુખ પણ ધર્મની સમ્યક્ રીતે આરાધના કરવાથી મળી શકે છે તો પછી ઇંદ્રાદિકનાં સુખ તો મળી શકે તેમાં આશ્ચર્ય શું? ગુરૂની આજ્ઞા એ શબ્દો એટલા માટે સુકવામાં આવેલા છે કે આત્મજ્ઞાનના વિકટ માર્ગમાં ગુરૂ બરાબર દોરી શકે છે. ગુરૂવિના તે માર્ગમાં અડચણ આવે ત્યારે શું કરવું તે સુઝતું નથી, અને પછી જીવ ગભરાય છે, અને એકાએક તે ઉચ્ચ અધિકાર પરથી પતિત થાય છે. માટે જ તેવા સમયે ગુરૂનું આલંબન હોય તો તે બહુ જ ઉપયોગી નીવડે છે.

અવતરણમ્——કેચિદેકાન્તોઘ્રમવાદિન ઉઘ્રમેનૈવ મુર્તિં
મન્યમાનાઃ તાનુપાલભતે.

૧૭૩

શ્લોક:

ન હ્યેકોપ્યુદ્યમઃ કાર્યે, એકાન્તેનૈવ કારણમ્ ॥

યથાયોગ્યં હિ વિજ્ઞેયમ્, કારણં દુઃસ્વારણમ્ ૬૨

ટીકા—કાર્યે મુક્તિરૂપકાર્યે એકાન્તેનોદ્યમ એવૈકઃ કારણં નાસ્તિ । અપિ શબ્દાત્ સ્વભાવાદયોઽપ્યેકાન્તકારણત્વેન નિરાકૃતા વેદિતવ્યાઃ તદેવ સાધયતિ હિ યસ્માત્કારણાત્ દુઃસ્વારણં કારણં યથાયોગ્યં વિજ્ઞેયમ્ ॥ ૬૨ ॥

અવતરણુ—ત્યારે શું ઉદ્યમ જ આદરવો અને ખીન્ન કારણોનો ત્યાગ કરવો, એવી શકાતું નિરાકરણ કરતા ગ્રંથકાર જણાવે છે કે:—

અર્થ—કાર્ય સિદ્ધિ અર્થે એકલો ઉદ્યમ પણ એકાન્તપણે કારણ નથી. દુઃખને નિવારનાર કારણ યથાયોગ્ય જાણી લેવું. ॥ ૬૨ ॥

ભાવાર્થ—ઉપરના શ્લોકમાં આપણે ઉદ્યમની વિશેષ પ્રશંસા કરી અને સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે ઉદ્યમ જ પ્રધાન છે. એમ વિવેચન કર્યું તે ઉપરથી કદાચ કોઈ એમ માનવાને દોરાય કે ઉદ્યમ જ કારણ છે, અને ખીન્ન કારણો નિર્રથક છે, તો તેમ માનવું અયુક્ત છે, એમ જણાવવાને ગ્રંથકાર લખે છે કે, એકલા ઉદ્યમને કારણપણે માનવો એ એકાન્તિક મત છે; અને તે સ્વાદ્વાદ અથવા અનેકાન્તિક મત પ્રમાણે ન્યાભાસ યુક્ત છે. માટે ઉદ્યમ અને ખીન્ન ચાર કારણો પણ કાર્ય સિદ્ધ્યર્થે જરૂરનાં છે.

૧૭૪

પ્રધાનતા આપણે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ અને ભાવ પ્રમાણે જેને આપવી હોય તેને આપીએ, પણ ખીજને પણ ગૌણ તરીકે કબુલ રાખવા જોઈએ. કોઈ વખત કર્મની પ્રધાનતા હોય તો ખીજ ચારની ન્યૂનતા હોય; વળી કોઈક સમયે સ્વભાવનું પ્રાધાન્ય હોય તો બાકીનાં ચાર ગૌણપણે વર્તતાં હોય, પણ દરેક કાર્યમાં પાંચ કારણો અવશ્ય હોવાં જોઈએ, એ બાબત તો નિર્વિવાદિત રીતે સિદ્ધ છે. આ પાંચ કારણોના સંબંધમાં છેવટે અંતકાર એવો અભિપ્રાય આપે છે કે જેથી દુઃખનો અંત થાય તે કારણને પ્રાધાન્ય આપવું, પણ ખીજનો સર્વથા અપલાપ ન કરવો ખીજ ભલેને ગૌણ રહેતો, તેમાં કાંઈ વાંધા જેવું નથી. પાંચ કારણો મળ્યા વિના કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહિ, એજ આ શ્લોકનો સાર છે.

एवं पञ्चकारणानि विज्ञाय सम्यगुद्यमेन मुक्त्यर्थं जनसंसर्गात्यागपूर्वकमात्मा ज्ञातव्यस्तदाह ॥

શ્લોક:

मुक्त्यर्थं त्यक्तलोकानां यतितव्यं हितैषिणाम् ॥
शुद्धासंख्यप्रदेशैश्च आत्मव्यक्तित्यतो भवेत् ६३

ટીકા—મુક્ત્યર્થમ્—મોક્ષાર્થમ્ લોકસંસર્ગવિમુક્તાનાં મોક્ષ-કટ્ટણીનાં યતિતવ્યમ્ । તત્રાત્મનો મુક્તિર્ભવતિ તર્હાત્મવ્યક્તિઃ કાદિશીત્યપેક્ષાયમાહ શુદ્ધાઽસંખ્યપ્રદેશૈશ્ચાઽઽત્મવ્યક્તિત્યતઃ કાર્ણાદ્ભવેત્ સંસારાવસ્થાયમાત્મનોઽસંખ્યપ્રદેશઃ કર્મલિપ્તવે

१७९

नाऽशुद्धास्तेन जीवस्य संसारानर्थपात आत्मप्रदेशेषु यावत्कर्म
 पंकस्य गंधोऽपि स्यात् तावन्नानर्थनिवृत्तिरितिभावः मुक्ताव-
 स्थायां तु आत्मनोऽसंख्यप्रदेशाः शुद्धाः सन्ति केचिन्नैयायि-
 कादय आत्मानं सर्वप्रव्यापकं मन्यन्ते तेषामयमभिप्रायः आ-
 त्मनो यदि संकोचविकाशशालित्वं मन्येत तदा सावयवत्वेना-
 नित्यता स्यात् परं तन्न रोचते विद्वन्मनोभ्यस्तथाहि यद्यात्मनो
 व्यापकं स्वरूपं तदा स्वर्गादिगमनमसंभवि गमनं ह्येकत्रस्थित-
 स्य दृश्यते । न तु व्यापकस्याकाशादेः किञ्च यद्यात्माव्यापक-
 स्तदा स्वात्मवत् परात्मस्थसुखदुःखादिगुणान् कथं न विद्या-
 त्सर्वत्रात्मनो विद्यमानत्वात् केचिदात्मानमणुपरिमाणं सिद्धा-
 न्तयन्ति तेषामयमभिप्रायः यत्राघातेन मरणं स्यात् तानि मर्म-
 स्थानानि परन्त्वन्यत्र मर्मस्थानेषु क्षतः प्राणी भैषज्यप्रतिकारेण
 जीवन्नपि दृश्यते । हृदयमर्मस्थाने त्वाहतो धन्वन्तरिणापि भैष-
 ज्यसहस्रेणापि जीवयितुं न पाय्यत इति हृदयदेशे निष्ठञ्जीवोऽ
 णुपरिमाण इति परमत्रापि मतेनैव दोषविनिर्मुक्तिस्तथाहि ।
 यद्यणुपरिमाणको जीवस्तदा शरीरे यद्देशेनावच्छेदेन विद्यते
 तत्रैवाघातवेदना । सुखवेदना वानुकुलसम्पर्कात्स्थान्न स्याच्च
 करचरणादिक्षतो जीवो दुःखानुभविता दृश्यते तु प्रतिकुलेनानु
 कुलेन वा सर्वाङ्गीणस्पर्शेन दुःखं सुखं वानुभवात् न द-
 श्यते च भिन्नशरीरे पतन्तीमापदं भुञ्जान इति मध्यमपरिमाणं
 (शरीराविच्छिन्नपरिमाणमा) ह जैनाचार्याः पिपीलिका

૧૭૬

શરીરં ધારયંસ્તત્પરિમાણો હસ્તિશરીરં ધારયંસ્તચ્છરિરપરીમા-
 ણ ઇતિ સદ્ગોચવિકાશશાલિનં ચ પ્રાહુઃ । નનુ સદ્ગોચવિકા-
 શિત્વાત્સાવયવત્વાચ્ચ પટાદિવદનિત્યતા સ્યાદિતિ ચેન્નાત્મનોઽ
 રૂપિત્વાદ્ રૂપિણ્યેવ પટાદૌ સદ્ગોચાદિનાઽનિત્યતાવસરઃ કિંચ્ચ
 પર્યાયાર્થિકનયેનાનિત્યતાપિ જૈનાગમે સ્વીકૃતૈવાન્યથા મનુષ્ય
 શરીરસ્થસ્ય જીવસ્ય દેવાદિગતિર્દુર્લભેતિ સમ્પન્નઙ્ગી સહસ્રધા
 પ્રયુજ્ઞાનાનાં સ્યાદ્વાદેનાં નાતિપરોક્ષમિતિ સદ્ગ્રેષઃ । અધિક-
 દિદક્ષુણાં તુ વિચિન્તે સમ્પાતિતર્કાદયો ગ્રન્થસાગરાસ્તતોઽધિક-
 મવસેયમ્ ।

અવતરણુ--આ પ્રમાણે પાંચ કારણો બાણી અને ઉદમને પ્રાધાન્ય આપીને શુ' કરવું તે અંથકાર દર્શાવે છે.

અર્થ--મુક્તિને અર્થે લોક સંસર્ગનો ત્યાગ કર્યો છે એવા આત્મહિતાર્થોએ આત્માના શુદ્ધ અને અસંખ્ય પ્રદેશથી એવો પ્રત્ય કરવો કે આત્માની વ્યક્તિ થાય આત્મશુભ પ્રકટ થાય ॥ ૬૩ ॥

ભાવાર્થ--મુક્તિને અર્થે પ્રથમતો એ જરૂરનું છે કે જેમ અને તેમ સાંસારિક પદાર્થો ઉપરથી મમત્વ ભાવ ઓછો કરવો. વસ્તુઓના ત્યાગની સાથે વસ્તુ ઉપરથી મારા-પણાનો ભાવ ત્યાગવા આત્માહિતાર્થોએ પ્રત્યનશીળ થવું. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અપરિગ્રહવૃત્તિ ધારણ કરવી, એ આત્મમાર્ગમાં અતિ જરૂરનું છે. જે મનુષ્યો આહ્યથી વસ્તુમાત્રનો ત્યાગ કરે છે, પણ અંતરથી તે વસ્તુઓનું જ ધ્યાન ધર્યા કરે છે, તે મનુષ્યો ઢોંગી છે.

૧૭૭

તેવા મનુષ્યો કદાપિ આત્મશ્રેય સાધી શકવા સમર્થ થતા નથી. માટે વસ્તુઓની અસારતા સમજી તે પર વૈરાગ્ય ભાવ રાખવો. વળી કેટલાક એવા પણ મનુષ્યો માલૂમ પડે છે કે જેઓ વૈરાગ્યની મોટી વાતો કરે છે, પણ કેઈ પણ વસ્તુ ઉપરથી જરાપણ મમત્વ ભાવનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. સહેજ પણ ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં અથવા અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં, તેમના મનમાં અનેક પ્રકારની ચિંતા સ્પુરે છે. તેઓ મનની સ્થિરતા જાળવી શકતા નથી, અને ગાંઠા મનુષ્યની માફક વર્તે છે; આવી વૈરાગ્યવૃત્તિ પણ અનુચિત છે. માટે બાહ્ય અને અંતર ત્યાગ બંનેની જરૂર છે. બાહ્ય ત્યાગ કરતાં પણ અંતર ત્યાગની વિશેષ આવશ્યકતા છે, એ બાબત ભુલવી જોઈએ નહિ. આ પ્રમાણે જેને સ્થિતિ મેળવી છે, તેવો મનુષ્ય ખરેખરી રીતે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગને માટે લાયક અધિકારી બને છે. જેનું મન વૈરાગ્ય ભાવનાથી રંગિત છે, તે મનની સ્થિરતા પ્રમાણમાં વિશેષ જાળવી શકે છે, અને તેથી તે પોતાનું આત્મબળ આચ્છાદિત ગુણોને પ્રગટ કરવામાં વાપરી શકે છે. મન સ્થિર અને શાંત હોય છે, ત્યારે તે નિર્મળ અને કલ્લોલરહિત સરોવર તુલ્ય ભાસે છે; જેમ નિર્મળ સરોવરમાં સૂર્યનો પ્રકાશ પરિપૂર્ણ રીતે પડે છે, તેમ આવા વૈરાગ્ય ભાવનાના બળથી શાંત થયેલા મનમાં આત્મ જ્યોતિનો પ્રકાશ બરાબર રીતે પડે છે. જેમ મનની વધારે નિર્મળતા અને શાંતતા, તેમ આત્માનો વિશેષ પ્રકાશ પ્રગટ થવાનો એ નિઃસંશય છે, માટે

૧૭૮

વૈરાગ્ય લાવના રાખવી, એક સ્થળે લખેલું છે કે વિવેકધૈ-
રાગ્યવતો બોધ एव महोदयः જેનામાં નિત્ય અને અનિત્ય
વસ્તુનો વિવેક બાગૃત થયેલો છે, જે જડ અને ચેતન વ-
સ્તુ વચ્ચેનો ભેદ યથાર્થ સમજે છે, તે વિવેકી મનુષ્યમાં
અનિત્ય અને જડ વસ્તુ પ્રતિ વૈરાગ્ય લાવ પ્રકટે છે. અને
વૈરાગ્ય લાવ હૃદયમાં બાગવાથી શું પરિણામ આવે છે, તે
આપણે ઉપર વિચારી ગયા, માટે વિવેક અને વૈરાગ્યથી
મોટા ઉદ્યને આપનારૂં જ્ઞાન પ્રકટે છે એ વાત સત્ય ઠરે
છે. તે જ્ઞાન તે આત્મજ્ઞાન છે. આ રીતે વૈરાગ્યલાવનાને
હૃદયમાં રાખવાથી, અને તદનુસાર ઉચ્ચ વર્તન રાખવાથી
આત્માના ગુણો પ્રકટ થાય છે. આત્માનો દરેકે દરેક પ્રદેશ
શુદ્ધ થાય તેવી રીતે ઉદ્યમ કરવો એજ સાર છે.

अवतरणम्—आत्मनः प्रतिप्रदेशमनन्तशक्तयो विद्यन्तेऽन-
न्तपर्यायाश्च विद्यन्ते तदाह ।

શ્લોક:

ज्ञात्वा प्रतिप्रदेशं च—शक्त्यानन्त्यं सदा सदा ॥
पर्यायानन्ततामात्मा—ज्ञेयो ध्येयश्च योगिभिः॥६४॥

ટીકા—આત્મનો ડસંખ્યાતપ્રદેશેષુ પ્રત્યેકપ્રદેશે સર્વસ્મિ-
ન્કાલે શક્તીનામાનન્ત્યં, સર્વસ્મિન્ કાલે ચ પર્યાયાનામાનન્ત્યમ્ ।
ભવતિ તજ્ઞાત્વા યોગિભિરાત્મા જ્ઞેયો ધ્યેયશ્ચ અયં ભાવઃ યથા
કિંચિત્તૃણાદિપુદ્ગલદ્રવ્યમરણ્યે સ્થિતં પાન્થચરણવેધકારિ ભ-
વતિ તદેવ ચ ગોમહિષ્યાદિભક્ષિતં ક્ષુધાનિવર્તકં ગોદુગ્ધપરિણતં

१७९

कफवर्धकं महिषीदुग्धपरिणतं पित्तकारि पुनर्विष्टारूपेण परिणतं यदि नोदरान्निस्सार्यते तदा वायुवर्धकं निस्सारितं तु पुनःक्षेत्रेऽत्रोत्पत्तिनिबन्धनमित्येकस्मिन्नपि पुद्गलखण्डेऽनन्ताः शक्तयो विद्यन्ते किम्बहुना नैव जगति किमपि पुद्गलद्रव्यं दृष्टि पथमायाति यत्सर्वरूपं परिणन्तुं न शक्नोतीति। सवैरपि विचारशालिभिरनुभूतं—तथा प्रत्येकमात्मप्रदेशेऽनन्ताः शक्तयो वर्तन्ति तथाहि—यथा पुरुषश्चक्षुः कनीनिकासम्बद्धैरात्मप्रदेशैः कश्चिद्दीनं दयादृष्ट्या पश्यन् पुण्यं बध्नाति कश्चित् क्रूरदृष्ट्या पश्यन् पापमर्जयति शाताकृति मुनिमवलोकयन् कर्म निर्जरयति द्वेषशुद्ध्या महात्मानं पश्यन्ननन्तसंसारमर्हति स एव कालान्तरेण प्राप्तद्धिः सन् स्वदृष्ट्या कश्चिद्दरिद्रं चक्रवर्त्तनं करोति, चक्रवर्त्तनं द्रिद्रयतीति चक्षुः कनीनिकावच्छेदेन स्थितात्मप्रदेशा अनेकपरिणतिहेतवः तथैकोऽप्यनेकथा विद्वद्भिरनुभूतः किं बहुना नैव विद्यते कश्चिदेवात्मप्रदेशो यत्रानन्ताः शक्तीरनुभवेन दर्शयितुं वयं न शक्नुम इति ज्ञास्यन्त्यध्यात्मरसवेत्तारो महात्मानः। ननु तत्र शुभाशुभाऽत्म परिणतिरेव कारणं न तु शुद्धात्मप्रदेशाः अन्यथा सिद्धा अपि पापं पुण्यं चार्जयेयुस्तत्र शुद्धात्मप्रदेशसच्चादिति चेत्सत्यं न पापाद्यर्जने शुभाशुभात्मपरिणति कारणमिति को निषेधति, एकं कार्यं प्रत्यनेकेषां कारणत्वात्किंतु प्रत्येकात्मप्रदेशाः कर्मसहिता अपि कारणमिति मन्तव्यमन्यथाऽत्मानं विहाय शुभा शुभपरिणत्योरसत्त्वात् कथं कर्मबन्धे हेतुता स्यात् सि-

૧૮૦

દ્વાત્મપ્રદેશાનાં તુ શુભાશુભપરિણત્યાભાવાન્ન કર્મવન્ધહેતુતા ।
 કિંચ્ચ યૈરાત્મપ્રદેશૈરાત્મા પશ્યતિ તૈરપિ ક્ષયોપશમવશાચ્છૃણોતિ
 જિઘ્રતિ ચેતિ કર્મમલાઙ્કિતાનામપિ શક્તિવાહુલ્યં પ્રતીયતે તર્હિ
 સર્વકર્મણાં ક્ષયે તુ ક્ષાયિકભાવલાભાત્ સર્વૈરપિ પ્રદેશૈસ્તર્વદાઽન
 ન્તાઃ શક્તીર્દિધાતીતિ કઃ શંકાવકાશઃ ઇતિ સુધીભિર્વિભાવની-
 યમ્ । પ્રત્યેકમાત્મપ્રદેશેષ્વનન્તજ્ઞાનદર્શનચારિત્રમુખદાનલાભ
 ભોગોપભોગવીર્યાદ્યનંતગુણશક્તીનાં સ્થિતિસ્તથાઽનન્તપર્યાયાણાં
 ચ સ્થિતિરિતિ ॥ ૬૪ ॥

અવતરણુ—આત્માના દરેક પ્રદેશમાં અનન્ત શક્તિ
 ઓ અને અનંત પર્યાયો રહેલા છે, તે બાબત હવે અંત-
 કાર બોધે છે.

અર્થ—આત્માના દરેક પ્રદેશે શક્તિઓનું અનંતપણું
 અને પર્યાયોનું અનંતપણું સર્વદા રહેલું છે, એમ બાણી
 યોગિયોએ તેનું ધ્યાન કરવું. ॥ ૬૪ ॥

ભાવાર્થ—જેન શાસ્ત્ર પ્રમાણે આત્માના અસંખ્ય
 પ્રદેશ છે. કોઈપણ પદાર્થનો નિર્વિભાજ્ય ભાગ જે તે પદાર્થ
 સાથે સંબંધાયેલો હોય છે તેને પ્રદેશ કહેવામાં આવે
 છે. આવા આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ છે. આત્માના અસંખ્ય
 પ્રદેશો અરૂપી છે, પરમાણુઓ રૂપી છે. આત્માના પ્રદેશો તો
 પરમાણુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ અરૂપી હોવાથી અનિત્યતા વિગેરે
 દોષોનો અવકાશ તેમનામાં રહેતો નથી. દરેક પ્રદેશમાં અ-
 નંત શક્તિ રહેલી છે. એક પુદ્ગલના સ્કન્ધમાં પણ અનેક
 શક્તિ રહેલી છે, દાખલા તરીકે એક ઘાસનું તણખલું
 જો પગમાં પેસી બંધ તો પગમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે;

૧૮૨

તે જો ગાય કે ભેંસ ખાય તો દુધ રૂપે પરિણમે, વળી તેનો કેટલોક ભાગ વિષ્ટારૂપે પણ બદલાઈ જાય; વળી તે વિષ્ટા ક્ષેત્રમાં અન્નને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ ભૂત થાય. આવી રીતે એક પુદ્ગલ સ્કન્ધમાં અનેકરૂપે પરિણામ પામવાની શક્તિ રહેલી છે, વિશેષતો શુ', પણ એવો એક પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય સ્કન્ધ આ જગતમાં વિદ્યમાન નથી કે જેનામાં દરેક પ્રકારની પૌદ્ગલિક શક્તિ ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય. જો પુદ્ગલમાં આટલી શક્તિ હોય તો પછી આત્મપ્રદેશમાં અનંત શક્તિ હોય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. આત્માના દરેક પ્રદેશે અનન્ત જ્ઞાન, અનંત દર્શન અને અનંત ચારિત્ર રહેલું છે. પણ આ સર્વ જેમ સૂર્ય વાદળથી આચ્છન્ન થાય, તેમ કંઈક ગયું છે. જેટલા પ્રમાણમાં વાદળ ખસતું જાય, તે પ્રમાણમાં સૂર્યનો પ્રકાશ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેજ રીતે જેટલું કર્મ ઓછું થતું જાય, તેટલી આત્મજ્યોતિ પ્રકટ થતી જાય છે. આત્મામાં કંઈ નવી શક્તિ પહારથી આવતી નથી, શક્તિ તો ત્યાંની ત્યાંજ છે; ફક્ત તેને પ્રકટ કરવાને તેને આવરણ કરનારાં કારણો દૂર થાય તેવો પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. આત્માના દરેક પ્રદેશે આટલી બધી શક્તિ રહેલી છે, તો પછી સંપૂર્ણ આત્માની કેટલી બધી શક્તિ હશે, તેના ખ્યાલ લખવા કરતાં અનુભવનારને વધારે સારી રીતે આવી શકશે. આત્માની કેટલી બધી શક્તિ છે, તેના જો તમારે ખ્યાલ લાવવો હોય, તો આજસુની માફક બેશી ન રહેતાં ઉદ્યમવન્ત થાઓ, તમે જેટલું કામ હાલ કરી શકો છો, તેના કરતાં જરા વિશેષ કાર્ય કરવાનું માથે લ્યો. તમારામાં તે કરવાનું સામર્થ્ય છે, એવી ભાવના લાવો. અને

૧૮૨

જરૂર તમે તે કાર્ય કરી શકશો. તમને તમારા આત્મખ-
ળમાં વિશ્વાસ આવશે. અને તમે ખીજાં દુર્ઘટ કાર્યો પણ
ધીમે ધીમે કરી શકશો. આ સિદ્ધાંત કેવળ હેતુ વગરનો
નથી, તે અનુભવમાં આણેલો મત છે, અને તમે પણ જો
પ્રયત્ન કરો તો તે તમારા અનુભવમાં આવી શકે. આ-
ત્માને કશું અશક્ય નથી. “ મારાથી શું થશે.” એવા
વિચારથી જો તમે કોઈ કાર્યનો પ્રારંભ કરશો તો જરૂર
તમે તેમાં નિષ્ફળતા મેળવશો. પણ આ કામ તો હું
કરી શકીશ. હું તે જરૂર પરિપૂર્ણ કરીશ, એવી દૃઢ-
ભાવના રાખી જો તમે કાર્યનો પ્રારંભ કરશો તો નક્કી તમે
તેમાં વિજય મેળવશો. કારણ કે તે ભાવનાથી તમારામાં
રહેલી આત્મશક્તિ વિશેષ સ્ફુરે છે, અને ખીલતને અબ્બયખ
લાગે તેવાં કાર્યો તમે ઘણીજ ત્વરાથી અને સહેલાઈથી કરી
શકો છો. ઘણી વાર આપણે કર્મ, અને કર્મની પ્રકૃતિઓ,
અને તેના વિભાગો, સ્થિતિ, રસ વગેરે સાંભળીએ છીએ,
ત્યારે આપણે નિરુત્સાહી બની જઈએ છીએ. આપણે ધા-
રીએ છીએ કે, આટલી બધી કર્મ વર્ગણાનો હું શી રીતે
અંત આણી શકીશ? આટલું બધું હેવું મારાથી શી રીતે
વળાશે? પણ આ સ્થળે કર્મની પ્રકૃતિના સિદ્ધાંતના ઉપદે-
શકે શ્રાતાવર્ગને જણાવવું જોઈએ કે કર્મ આટલું બધું
ભારે છે, છતાં આત્માના એક પ્રદેશમાં અનંતી કર્મ વ-
ર્ગણાઓને સંહાર કરવાનું બળ રહેલું છે. માટે જરા પણ
ગભરાવું નહિ. કર્મને બાંધનાર આત્મા છે, તેમ છોડનાર
પણ આત્મા છે. માટે આત્મશક્તિમાં વિશ્વાસ રાખી આ-

૧૮૩

ગળ વધવું, અને શુભ કાર્ય માટેનો ઉદ્યમ જરા પણ પડતો મુકવો નહિ.

વળી આત્માને અનંત પર્યાયો છે. આત્માની અનંત શક્તિઓ છે. દરેક પ્રદેશે અનન્ત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનન્ત ચારિત્ર, અનન્ત સુખ, અનન્ત દાન, અનન્ત લાભ, અનન્ત ભોગોપભોગ, અનન્ત વીર્ય, વગેરે અનેક ગુણો છે. આમ હોવાથી બુદ્ધ બુદ્ધ ગુણરૂપે આત્મા પરિણામ પામે, તે આત્માના પર્યાયો કહેવાય છે; અનન્ત ગુણો હોવાથી આત્માના પર્યાયો પણ અનંત છે.

અવતરણમ્—પૂર્વોક્તા આત્મનોઽસંખ્યાતપ્રદેશાઃપ્રતિપ્રદેશમનન્તજ્ઞાનાદયો વિચ્ચન્તે નનુ તર્હિ પ્રતિપ્રદેશં વિચ્ચમાનાનન્તજ્ઞાનાનાં ભિન્નોપયોગકારિતા વાઽસંખ્યાતપ્રદેશસ્થાનાં સંભૂયાનન્તજ્ઞાનાનામેકૈવોપયોગકારિતેતિ તદ્દર્શયતિ ॥

શ્લોકઃ

एकोसंख्यप्रदेशानामात्मैका चोपयोगिता ॥

अन्यथा ज्ञानभेदेन आत्मासंख्यत्वमापतेत् ॥६५॥

ટીકા—અસંખ્યાતપ્રદેશાનાં એક એવાત્મા સ્વામી । અસંખ્યપ્રદેશા એવાત્માન હ્યસંખ્યપ્રદેશેભ્યો ભિન્ન આત્માસ્તિ, । પ્રદેશાનામિતિ ષષ્ઠી તુ કરચરણાદીનામવયવાનાં એકં શરીરં સ્વામીતિવત્ નહિ કરચરણાદિભ્યો ભિન્નં શરીરમુપલભ્યતે કરચરણાદય એવ તુ શરીરમિતિ । અસંખ્યપ્રદેશીયજ્ઞાનૈર્વ્યક્તિરૂ-

૧૮૪

પોપયોગિતાઽઽત્મનઃ એકૈવ । અન્યથા પ્રતિપ્રદેશમુપયોગિતા
ભેદેનાઽસંખ્યાતપ્રદેશસ્થિતાનાં જ્ઞાનાનાં ભિન્નભિન્નજ્ઞેયરૂપકાર્યકા
રિત્વેનાઽત્મસંખ્યત્વમાપતેત્ અસંખ્યાતા આત્માનઃ સ્યુઃ ૬૧

અવતરણ—આપણે ઉપરના શ્લોકમાં વિચારી ગયા
કે આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ છે, અને દરેક પ્રદેશે અનન્ત
જ્ઞાન, અનન્ત દર્શન વગેરે માલૂમ પડે છે. હવે આ પ્રત્યેક
પ્રદેશે વર્તતા અનન્ત જ્ઞાનતું જુદું જુદું ઉપયોગ જ્ઞાન
આત્માને થાય કે અસંખ્ય પ્રદેશતું લેણું મળીને એક ઉ-
પયોગ જ્ઞાન આત્માને થાય, એ શંકાતું હવે ગ્રન્થકાર સ-
માધાન કરતાં લખે છે કે:—

અર્થ—અસંખ્ય પ્રદેશનો એકજ આત્મા છે, અને
ઉપયોગ પણ એકજ છે. નહિ તો જ્ઞાન લેદદથી આત્માની
અસંખ્યતા માનવી પડે. ॥ ૬૫ ॥

ભાવાર્થ—અસંખ્ય પ્રદેશનો સ્વામી આત્મા એક
છે. અસંખ્ય પ્રદેશથી લિન્ન આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ નથી.
જેમ ચરણ, હસ્ત, કાન, નાક, આંખ, જીભ, ઘડ, માથું
વગેરે શરીરના સમગ્ર અવયવથી લિન્ન શરીર જેવી વસ્તુ
નથી, તેમ આત્મા પણ પ્રદેશોથી જુદો નથી.

જેમ પ્રજા તે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સમુદાય સિવા
યની અલગ સંસ્થા નથી, તેજ રીતે આત્મા પણ આત્માના
અસંખ્ય પ્રદેશના સમુદાય સિવાયની લિન્ન વસ્તુ નથી
ને કે આત્માને અસંખ્ય પ્રદેશ છે, છતાં તે પ્રદેશદ્વારા
મળેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ તો એક જ છે. આત્માના અસંખ્યા-

૧૮૫

ત પ્રદેશ લેગા મળીને ઉપયોગ થાય છે. આત્માને એક જ સમયે અનંત વસ્તુનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. જો દરેક પ્રદેશને થતું જ્ઞાન લિન્ન લિન્ન કલ્પીએ તો આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ હોવાથી અને પ્રતિપ્રદેશનો ઉપયોગ લિન્ન લિન્ન ઈસ્વાથી અસંખ્ય આત્મા થાય. માટે અસંખ્ય પ્રદેશોનો લેગો મળી એક ઉપયોગ થાય છે, એ ઉપયોગમાં અનંત વસ્તુઓ ભાસે છે, પણ આત્મા તો એકજ છે.

અવતરણમ્—અસંખ્યપ્રદેશૈરેક एवात्माऽસंખ્યપ્રદેશાના-
મુપયોગિતૈકૈવૈતિ કથનાનન્તરં શુદ્ધપ્રદેશાનાં સ્વરૂપં વ્રૂતે ॥

શ્લોક:

પ્રદેશાન્નિર્મલાનન્દાન્ જ્યોતીરૂપાન્ સનાતનાન્ ॥
શુદ્ધાત્મનઃ પ્રજાનીહિ, સુખં યત્રાનુભૂયતે ॥૬૬॥

ટીકા—નિર્મલાન્-કર્મદોષરાહિતાન્ । આનન્દાન્ સુખૈક-
સ્વભાવાન્ । જ્યોતીરૂપાન્ જ્ઞાનરૂપાન્ । સનાતનાન્ ત્રિકાલ-
નાશરહિતાન્ । શુદ્ધાત્મનઃ પ્રદેશાન્ સત્તાતઃ જાનીહિ યત્રાત્મનિ-
રમ્યમાણે સુખમનુભૂયતે યોગિભિરિતિ શેષઃ ॥ ૬૬ ॥

અવતરણ—આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ છે, અને તે છતાં અસંખ્ય પ્રદેશો નો મળી એક જ ઉપયોગ છે, એમ આપણે છેલ્લા બે શ્લોકમાં વર્ણવી ગયા, હવે આત્માના તે પ્રદેશોનું સ્વરૂપ અંશકાર પ્રતિપાદન કરે છે.

અર્થ—શુદ્ધ આત્માના પ્રદેશોને નિર્મળ, આનંદ

૧૮૬

સ્વભાવવાળા, જ્યોતીરૂપ સનાતન જાણેા. ત્યાંજ (યોગી-
ઓથી) સુખ અનુભવાય છે ॥ ૬૬ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા સ્વભાવે નિર્મળ છે, અને તેથી તેના પ્રદેશો પણ નિર્મળ છે. તે પ્રદેશો કર્મ મળથી રહિત છે. આ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે નિશ્ચય નયથી અપેક્ષાએ છે એ વાત વિસરવી જોઈતી નથી. વળી તે પ્રદેશો આનંદ સ્વભાવવાળા છે; ખરેખર આનંદરૂપ છે. તે પ્રદેશોમાં આનંદ ઓતપ્રોતરૂપે રહેલો છે. સ્વભાવ રમણતાનું સુખ અનુભવીયોનીજ જાણમાં આવે છે. સર્વ બાહ્ય ઉપાધિઓની ચિંતાથી આત્મા જ્યારે મુક્ત થાય, અને સ્વસ્વરૂપમાં લીન થાય તે વખતે જે આનંદ આત્મા અનુભવે તે શબ્દથી કહી શકાય તેમ નથી. જેઓએ થોડો સમય પણ અંતર્મુખ મન તથા ઇન્દ્રિયોને વાળી, માનસિક સ્થિરતાનું સુખ લોગવ્યું છે, તેઓને આત્માના આનંદ સ્વરૂપની સહેજ ઝાંખી આવી શકે. આપણે બાહ્ય વિષયમાં આપણા મન તથા ઇન્દ્રિયોને એટલાં બધાં રોકીએ છીએ કે આમ મનને સ્થિર કરવાનો અને અંતર્મુખ બનાવવાનો આપણને જરાપણ પ્રસંગ મળતો, નથી, તેથી આત્મા આનંદસ્વરૂપી છે, એવું આપણને લાગ્યેજ લાન થાય છે પણ યોગીઓ જેઓએ પોતાના ચિત્તને નિરોધ્યું છે તેઓ તેનો આસ્વાદ લેઈ શકે છે. વળી તે પ્રદેશો જ્યોતીરૂપ છે તે જાતે પ્રકાશે છે, અને સર્વ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે. તેમની જ્યોતિ સૂર્યની જ્યોતિ કરતાં પણ વિશેષ છે. ભક્તામરમાં લખેલું છે કે:—

૧૮૭

સૂર્યાતિશાયી મહિમાસિ મુનીન્દ્ર લોકે ।

હે મુનીન્દ્ર ! તમારો મહિમા સૂર્ય કરતાં પણ અધિક છે. તે પ્રદેશો વળી સનાતન છે, એટલે ત્રણે કાળમાં નિત્ય છે. ભૂત કાળમાં, ભવિષ્ય કાળમાં અને વર્તમાન ત્રણે કાળમાં તે પ્રદેશો પોતાની એક સરખી સ્થિતિ જાળવી શકે છે. સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓને કાળની અસર લાગે છે, પણ તે આત્મ પ્રદેશોને લાગતી નથી, માટે તે અવિનશ્વર છે. એવા પ્રદેશોવાળો આત્મા છે; એમ વિચારવું જોઈએ. વળી તે આત્મપ્રદેશોમાં રમનાર અવ્યાખાધ સુખ લોગવે છે. પણ તે પ્રદેશોમાં કેણુ રમી શકે ? જેણે ઇન્દ્રિયો તથા મનને વશ કર્યાં છે, અને જેને આત્મા સિવાયની અન્ય વસ્તુઓની અસારતા તથા અનિત્યના અનુભવી છે, તે મનુષ્ય આત્માભિમુખી થાય છે, અને તેજ તે સુખનો ભોક્તા થાય છે. ખાખરમાં સુખ માનનારી ખીસકોલી સાકરનો સ્વાદ જેમ સમજી ન શકે, તેમ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાંજ રાચી માચી રહેલા જીવો આ અધ્યાત્મ રસનો અનુભવ કરી શકવા સમર્થ થતા નથી. કેવળ યોગીઓજ તેનો અનુભવ લે છે; તેઓ પણ શબ્દદ્વારા દર્શાવી શકતા નથી. કારણ કે તે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાને પુરતા શબ્દો આપણી વાણીમાં મળતા નથી. ॥ ૬૬ ॥

अवतरणम्—आत्मनः स्वरूप विषय भेदं च प्रतिपादयति

श्लोक कुलकम्

आत्माऽस्पर्श्यः कथं स्पर्श्यः अग्राह्यो ग्राह्यतां कथं

१८८

प्राप्नोतीति विचार्य्यः सः चेतनो योगिभिर्धिया ६७
 गन्धातीतः स आत्मापि गन्धं जानाति ज्ञानतः ।
 रसातीतः स आत्मापि, रसं जानाति ज्ञानतः ६८
 स्पर्शातीतः स आत्माऽपि, स्पर्शं जानाति ज्ञानतः ।
 वर्णातीतः स आत्माऽपि वर्णं जानाति ज्ञानतः ६९
 पुण्यातीतस्स आत्मापि पुण्यं जानाति ज्ञानतः ।
 पापातीतस्स आत्मापि पापं जानाति ज्ञानतः ७०

टीका-निश्चयनयेनाऽत्माऽस्पर्श्यः कथं तेन नयेन स्पष्टुम्
 योग्यो भवति । पुनः सोऽग्राह्य इन्द्रियाविषयः कथमिन्द्रियविष-
 यतां व्रजेदिति बुद्ध्या योगिभिरात्मा विचारयितुं योग्यः ॥
 स आत्मा गन्धातीतः किन्तु ज्ञानतो गंधं जानाति । स आत्मा
 रसातीतः किन्तु ज्ञानतो रसं जानाति । स आत्मा स्पर्शातीतः
 किन्तु ज्ञानतः स्पर्शं जानाति । स आत्मा वर्णातीतः किन्तु
 ज्ञानतो वर्णं जानाति । स आत्मा संसारावस्थायां शुद्धनिश्च-
 यनयेन विचार्य्यमाणः पुण्यातीतः किन्तु ज्ञानतः पुण्यं जानाति
 स आत्मा संसारावस्थायां शुद्धनिश्चयनयेन विचार्य्यमाणः
 पापातीतः किन्तु ज्ञानतः पापं जानाति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥ ७० ॥

अवतरणु—पांचे धन्द्रिये अथवा मनशी शु' आ-

૧૮૯

તમા બાણી શકાય કે કેમ તે બાબત અન્યકાર હવે ચાર શ્લોકના કુલકથી જણાવે છે.

અર્થ—આત્મા અસ્પર્શ્ય છે, તો તેનો સ્પર્શ કેવી રીતે થઈ શકે? આત્મા અગ્રાહ્ય છે, તો તે કેવી રીતે અહણુ થઈ શકે? એવો આત્મા યોગીઓએ બુદ્ધિવડે વિચારવા યોગ્ય છે. આત્મા ગન્ધની પેલી પાર છે છતાં જ્ઞાનથી ગન્ધને બાણુ છે. આત્મા રસની પેલી પાર છે, છતાં જ્ઞાનથી રસને બાણુ છે. આત્મા સ્પર્શની પેલી પાર છે, છતાં આત્મા સ્પર્શને જ્ઞાનથી બાણુ છે, આત્મા વર્ણની પેલી પાર છે; છતાં આત્મા જ્ઞાનથી વર્ણને બાણુ છે. આત્મા પુણ્યની પેલી પાર છે, છતાં જ્ઞાનથી આત્મા પુણ્યને બાણુ છે, આત્મા પાપની પેલી પાર છે, છતાં આત્મા જ્ઞાનથી પાપને બાણુ છે. ॥ ૬૭ ૭૦ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા સ્પર્શ, ગન્ધ, રસ, અને વર્ણની પેલી પાર છે, એટલે ઇન્દ્રિયોવડે તે અહણુ થઈ શકાય તેમ નથી; તેમજ તેનામાં આ ગુણો પણ નથી. આત્માને કોઈ પણ પ્રકારનો સ્પર્શ નથી, તેમ આત્માને કોઈ પ્રકારનો રસ નથી. આત્માને ગન્ધ નથી, તેમ તેનો વર્ણ પણ નથી. આવો આત્મા યોગીઓએ વિચારવા યોગ્ય છે, યોગીઓએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ, વગેરે પુદ્ગલના ધર્મો છે, આત્મા પુદ્ગલથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનું દ્રવ્ય હોવાથી આ પુદ્ગલના ગુણો આત્માને લાગુ પડતા નથી. આત્માના ગુણો તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, અન્યાબાધ

૧૯૦

સુખ, અનંત વીર્ય વગેરે છે. આ સ્ત્રોતોમાં જણાવેલા વિ-
 ચારો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોવડે બાહ્ય શો-
 ધવાથી આત્માનો અનુભવ કદાપિ થવાનો નથી. જે છે તે
 અંતરમાં છે, માટે ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ વાળી, તથા મનને
 સંયમમાં લાવી, જે અંતરમાં શોધવામાં આવે તો તે ત્યાં
 જડી શકે. નહિ તો બહિર્ વિષયોમાં ભટકવાથી કદાપિ
 આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. તે રીતે ભૂતકાળમાં કેઈ
 કરી શક્યું નથી, અને ભવિષ્યમાં કેઈ કરી શકશે નહિ.
 આ સાથે અન્યકાર એક આખત જણાવે છે જે ઘણી અ-
 ગત્યની છે, અને તે એ છે કે આત્મા ઇન્દ્રિયોના ધર્મો ર-
 હિત છે, છતાં ઇન્દ્રિયોદ્વારા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય તે
 પ્રાપ્ત કરવાની તેનામાં શક્તિ છે, અને તે શક્તિ આત્મજ્ઞાનની
 છે. આત્મજ્ઞાનદ્વારા આત્મા વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
 જાણી શકે છે. જૈનધર્મ સંબંધી પોતે ભાષણ કરેલું છે
 તેમાં વિદુષી એની બીસાંટ લખે છે કે “મુક્ત આત્મા
 એ ઇન્દ્રિય રહિત, પણ ઇન્દ્રિય શક્તિ સહિત હોય છે”
 આનો અર્થ એજ છે કે જેઓએ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું છે એવા
 મુક્તાત્માઓને શરીર નહિ એટલે પંચેન્દ્રિયો હોતી નથી,
 પણ ઇન્દ્રિય દ્વારા જે જે જાણી શકતા હતા, તે સર્વજ્ઞ
 થવાથી કેવલ જ્ઞાનથી સર્વ જાણી શકે છે. કેવળ જ્ઞાનમાં
 પંચ ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન સમાઈ જાય છે, તેથી તેઓ
 ઇન્દ્રિયાતીત કહેવાય છે. એમનું સ્વરૂપ આપણને લા-
 જેલી ઇન્દ્રિયોથી પણ જાણી શકાય નહીં. વર્ણી આત્મા
 પુણ્ય અને પાપની જેલી પાર છે, એટલે પુણ્ય અને પાપ

૧૯૧

આત્માને અસર કરી શકવા સમર્થ થતા નથી. આ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આત્મસંબંધમાં લખાયેલું છે; જ્યાં સુધી આત્મા પરમાત્મ પદ પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી તેા પુણ્ય પાપના ઝપાટામાં તે આવે છે, પણ જ્યારથી આત્મ જ્ઞાન થયું, અને પુણ્યમાંથી સુવાસ રૂપુરે તેમ દરેક પ્રવૃત્તિ આત્મા નિઃકામ બુદ્ધિથી કરતો થયો, ત્યારથી પુણ્ય અને પાપ આત્મા ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવતા બંધ થયા, એમ માનવું જોઈએ. શુભ કૃણની ઇચ્છાથી કરેલા સારા કામથી પુણ્ય બંધાય છે, અને અશુભ અથવા નિન્દ્ય પરિણામથી પાપ બંધાય છે. પણ જે મનુષ્ય કૃણની ઇચ્છા વિના કાર્ય કરે છે; ઉદ્યમાં આવેલા શુભાશુભ સંજોગો સમભાવે વેદી (લોગવી) લે છે, અને અહનિશ સ્વસ્વભાવમાં રમણતા કરે છે, તે પુણ્ય પાપથી મુક્ત થાય છે. તે સારી પેઠે સમજે છે કે પાપ એ લોહની બેડી છે, અને પુણ્ય એ સુવર્ણની બેડી છે, પણ બન્ને બેડી તેા છે, માટે તે એકે બેડીમાં બંધાવા માગતો નથી, અને તેથી દરેક કાર્ય એ-હિક કે પારલૌકિક સુખની અભિલાષા વિના કરે છે, ઔદયિક યોગે તે દરેક કામ કરે છે; ઉદ્યમાં આવેલું છે, માટે તે કર્મ કરે છે, પણ તેમાં જરા માત્ર પણ હર્ષ શોક ધરતો નથી; સુખ દુઃખમાં ઉદાસીન વૃત્તિ રાખે છે, અને આ રીતે પુણ્ય પાપના બંધનમાંથી સદાને માટે મુક્ત થાય છે. આ રીતે પુણ્ય પાપથી મુક્ત થવા છતાં પુણ્ય અને પાપ શું છે તે તે આત્મા યથાર્થ રીતે જ્ઞાનવડે બાણે છે.

૧૨૨

કોઈના મનમાં એવી શંકા થાય છે કે જ્યાં પાંચે ઇન્દ્રિયોનાં વિષયો નહિ, પુણ્ય નહિ, પાપ નહિ, તો ત્યાં કેવી સ્થિતિ હશે? તે તો શુન્યાવસ્થા હશે, અથવા તો પથર જેવી જડ અવસ્થા હશે. આવી શંકાના સમાધાન અર્થે આ શ્લોકમાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે સુકત જીવો સંપૂર્ણ જ્ઞાની હોય છે; તેઓ સર્વ બાબતો બરાબર જાણે છે, અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો લોગવતાં ઉત્પન્ન થતાં દુઃખનો અનુભવ કર્યા સિવાય, અથવા પાપ પુણ્યમાં લેપાયા સિવાય ઇન્દ્રિયોથી મળતું જ્ઞાન અને પાપ પુણ્ય જાણી શકે છે. આપણે બધા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં એટલા બધા લુપ્થ થઈ ગયેલા છીએ કે આવી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં શું સુખ આનંદ કે ઉચ્ચતા હશે, તેનો આપણને ખ્યાલ આવી શકતો નથી. પણ જો તેનો કાંઈ પણ આસ્વાદ લેવાની ઉત્કંઠા હોય તો તે રસ્તે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને તેને વાસ્તે ઇન્દ્રિયજય, દેહાધ્યાસનો ત્યાગ અને મનોનિવૃત્તિ સરલ માર્ગ છે. આ ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં રાખી જે મનુષ્ય એક યે માસ સુધી પણ બરા અંતઃકરણથી પ્રયત્ન કરશે, તે આત્મજ્ઞાનીઓને જે સુખ મળે છે તે સુખ સમુદ્રનું એકાદ બિન્દુ મેળવવા ભાગ્યશાળી થશે, પણ જો હિમ્મત નહિ હારતાં ઉદ્યમ બંધ રાખશે તો વિશેષ વિશેષ અનુભવ થશે, અને છેવટે પોતે પણ આત્મજ્ઞાની થશે. આગળ શું કરવું તે કહેવાની જરૂર નથી, તેતો તે જાણવાની ઇચ્છવાળાને સ્વયમેવ જણાઈ જશે, પણ પ્રથમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

૧૯૩

અવતરણમ્—આત્માઽન્યપદાર્થાન્ જ્ઞાનેન જાનાતિ કિંત્વ-
ન્ય દ્રવ્યાણ્યાત્માનં ન જાનાંતિ તત્સ્પષ્ટયતિ

શ્લોકઃ

અન્યાન્ જ્ઞાનેન જાનાતિ આત્મા સર્વાર્થસાધકઃ
અન્યઃ કોઽપિ ન જાનાતિ આત્માનમિતિ નિશ્ચયઃ

ટીકા—સર્વાર્થસાધકઃ—સ્વકીયાનન્તગુણનિર્વર્તક આત્મા-
ન્યાન્ ધર્માસ્તિકાયાદીનનન્તપર્યર્થસહિતાન્ જ્ઞાનેન જાનાતિ—
સાક્ષાત્કરોતિ । આત્મદ્રવ્યભિન્નોઽન્યઃ કોપિ પદાર્થ આત્માનં
ન જાનાતીતિ નિશ્ચયઃ સિદ્ધાન્તઃ ॥ ૭૧ ॥

અવતરણુ—આત્મા અન્ય દ્રવ્યોને જાણે છે, પણ અ-
ન્ય દ્રવ્ય આત્માને જાણતાં નથી, તે બાબત હવે અન્યકાર
નિવેદન કરે છે.

અર્થ—સર્વ અર્થને સાધવાવાળો આત્મા અન્ય દ્રવ્ય
ને જાણે છે; પણ અન્ય કોઈ પણ દ્રવ્ય આત્માને જાણતું
નથી; એજ નિશ્ચય સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૭૧ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા સર્વ અર્થને સાધવાવાળો છે. આ-
ત્મામાંજ સર્વ પ્રકારના પુરૂષાર્થ સાધવાતું સામર્થ્ય રહેલું
છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી હોવાથી કેવલ આત્માજ બીજાં
દ્રવ્યોને તેમજ પોતાને જાણવાની શક્તિ ધરાવે છે બીજાં
બધાં દ્રવ્ય કરતાં આત્માની ભિન્નતા સુખ્યત્વે જ્ઞાનને

૧૨૪

લીધે છે. જ્ઞાન વડે તે સર્વ દ્રવ્યને જાણી શકે છે, ખીજાં બધાં દ્રવ્ય જ્ઞેય (જાણવાયોગ્ય) છે. પણ તેમનામાં ખીજાને જાણવાનો ધર્મ રહેલો નથી. માટે જ્ઞાન એજ આત્માનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે. આત્મા જગતના સર્વ પદાર્થોને તેમના ગુણ પર્યાય સહિત જાણે છે, તેમજ પોતાને પણ જાણી શકે છે, ત્યારે ખીજાં દ્રવ્ય પોતાને કે પરને જાણવાનું બિલકુલ સામર્થ્ય ધરાવતા નથી. માટે આત્મા ખીજા દ્રવ્ય કરતાં ભિન્ન છે, એ વિચારવું જરૂરનું છે. કેવળ વિચારીને ખેસી ન રહેતાં તેને અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરવો. આવો જડ અને ચેતનનો ભેદ જેના જાણવામાં યથાર્થ રીતે આવ્યો તે માણસ કદાપિ અન્યાયમાર્ગે એક પગલું પણ ભરે નહિ. આત્માના સ્વાભાવિક ગુણો જેથી અધકારમાં પડે તેવું હલકું કામ કરવા તે કદાપિ દોરવાય નહિ. જગતની હરેક વસ્તુનો ભોગ આપવો પડે તો તે આપે, પણ જેથી આત્મગુણો પ્રકટ થાય તેવોજ મનથી ઉદ્ધમ તે સદા રાખ્યાં કરે, આવો મનુષ્ય ખરો જ્ઞાની કહી શકાય. એવા પુરૂષ વિષેજ કહ્યું છે કે:—

જાણ્યુ તો તેનું ભણું, મોહે નવિ લેપાય,
સુખ દુઃખ આવે જીવને, હર્ષ શોક નવિ થાય.

માટે પુદ્ગલનો સ્વભાવ વિચારી સુખ દુઃખમાં હર્ષ શોક ન ધરતાં આત્માની સ્થિરતા રહે, તેવી રીતે વર્તન રાખવું એજ લાલકારી માર્ગ છે.

અવતરણમ્—ઋયમિતિ ચેદ્ યુક્તિમાહ.

૧૯૫

શ્લોક:

જ્ઞેયં સર્વં જગજ્ઞાતા આત્મા ચૈતન્યતઃ સ્વયમ્ ।
વસ્તૂનાં દર્પણે ભાસસ્તથૈવાત્મનિ ભાસનમ્ ॥૭૨॥

ટીકા—આત્મભિન્નં સર્વં જગદ્ જ્ઞેયમેવ । તત્ર ન જ્ઞાતૃત્વ-
મત આત્માનં ન જાનાતીત્યર્થ આત્મા તુ જ્ઞાનશક્તિતઃ સ્વયં
જ્ઞાતા ન દ્વાત્મનો જ્ઞાનેઽન્યાપેક્ષતાઽસ્તિ । આત્મનિ જ્ઞેયત્વજ્ઞાતૃ-
ત્વમુભયધર્મસમ્પન્નત્વાદાત્મૈવ સર્વવસ્તૂનાં જ્ઞાતા પુનઃ સ્વજ્ઞાનજ્ઞે-
યશ્ચ તત્ર ભાસનશક્તૌ દૃષ્ટાન્તમાહ । યથા વસ્તૂનાં દર્પણે ભાસ-
સ્તથૈવાત્મનિ સર્વેષાં વસ્તૂનાં ભાસનમ્ । નહિં તત્ર દર્પણપ્રતિ-
બિંબનવત્ પ્રતિબિંબનં પૌદ્ગલિકામિતિ વિશેષઃ ॥ ૭૨ ॥

અવતરણુ—ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાન્તને સમર્થન કર-
તા અંકાર લખે છે કે—

અર્થ—સકલ જગત્ જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય) છે અને
તેનો જાણકાર (જ્ઞાતા) આત્મા ચૈતન્યને લીધે છે. જેવી
રીતે દર્પણમાં વસ્તુઓનો ભાસ પડે છે, તેવી રીતે આત્મામાં
ભાસ પડે છે. ॥ ૭૨ ॥

ભાવાર્થ—સકલ જગત્ના પદાર્થો જાણવા યોગ્ય છે;
અને આત્મા યોગતાની ચૈતન્યશક્તિ-જ્ઞાનબળવડે તે સર્વ
પદાર્થોને જાણી શકે છે. જો આમ હોય તો પછી
આપણને કેમ કેવળ જ્ઞાન થતું નથી ? એવી શંકા કોઈના
મનમાં સ્વાભાવિક રીતે સ્ફુર્યા વિના રહેશે નહિ. તો તેના

૧૨૬

પ્રત્યક્તર રૂપે જણાવવું જરૂરનું છે કે આત્મા જ્યારે નિર્મળ થાય ત્યારે તેની આ શક્તિ પ્રકાશી નીકળે છે. જેમ સૂર્યથી સર્વ પદાર્થ જોઈ શકાય, પણ જો વાદળ આવ્યું હોય તો આપણે વસ્તુઓને ધરાધર નિહાળી શકતા નથી. સૂર્ય તો તેની મેળે પ્રકાશ્યાં જ કરે છે, પણ વાદળ આપણને અંતરાય રૂપ થાય છે; તેમ આ સ્થળે પણ આત્મામાં તો સર્વ પદાર્થો જાણવાની શક્તિ રહેલી છે, પણ કર્મ આપણને અંતરાય રૂપ થાય છે. અને તેથી સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન આત્માને થતું નથી. તો પછી એ પ્રશ્ન આપણા આગળ ખડો થાય છે કે આ કર્મને શી રીતે તોડવાં કે આત્મપ્રકાશને કોઈ પણ પ્રકારનું વિદ્ન આવે નહિ. એ પ્રશ્ન અતિ અગત્યનો છે, અને તેનો આપણે અત્રે વિચાર કરીશું. આ કાર્યને વાસ્તે મનની નિર્મળતાની જરૂર છે. અને મનની નિર્મળતા મેળવવાને ઇન્દ્રિયોના વિકારોનો મભાવ ભાવ ત્યાગવો જોઈએ, તેની સાથે મનની અંદર ઉઠતા અનેક વિકારો અને તરંગો ઉપર જય મેળવી તેમને મનમાંથી દૂર ખસેડવા જોઈએ. આથી મન શાંત અને શુદ્ધ બનશે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી આત્મધ્યાન કરવું જરૂરનું છે, આત્મા પર મનને સ્થિર કરવાથી કર્મવર્ગણાઓ સ્વયમેવ ખરવા માંડે છે, અને આત્મ પ્રકાશ વિશેષ વિશેષ સ્ફુરવા માંડે છે. આમ ઉત્તરોત્તર આગળ વધતાં સર્વ કર્મ રજકણો દૂર ખસી જાય છે; અને મન શુદ્ધ અને નિર્મળ બને છે, તે વખતે આત્માનો પ્રકાશ યથાર્થ થાય છે. શાંત અને નિર્મળ સરોવર પર સૂર્યનો પ્રકાશ ધરાધર પડે છે, તેમ આ વિ-

૧૨૭

કારો રહિત અને શુદ્ધ બનેલા માનસિક સરોવર પર આ-
 આત્મ સૂર્ય ધરાધર પ્રકાશે છે. અને સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન
 આપણને થાય છે. આત્મા તો સ્વભાવે જ્ઞાનમય છે. તેના પ્રકા-
 શમાં જે કર્મ વાદળ આવેલું હતું, તે ખરી પડતાં આત્મ
 પ્રકાશ પ્રકટે છે. પુરૂષાર્થ સિદ્ધિ ઉપાય નામના ગ્રંથના
 મંગલા ચરણમાંજ લખેલું છે કે “ દર્પણની માફક જેમાં
 સકલ પદાર્થ સમૂહનું પોતાના બધા પર્યાયો સહિત પ્રતિ-
 બિંબ પડે છે તે આત્મ જ્યોતિ જ્યવંતી થાયો ”
 દર્પણ આગળ જે જે વસ્તુ ધરવામાં આવે તેનું તેમાં પ્ર-
 તિબિંબ પડે છે. જે પ્રમાણમાં દર્પણનો કાચ નિર્મળ તે
 પ્રમાણમાં તે પદાર્થનું પ્રતિબિંબ વધારે સારું પડે છે; તેજ
 રીતે જે પ્રમાણમાં આત્મા નિર્મળ થયેલો હોય છે, તે પ્ર-
 માણમાં પદાર્થોનું પ્રતિબિંબ તેમાં પડે છે. જે આત્મા ત-
 દન નિર્મળ બનેલો હોય છે, તો જગતના બધા પદાર્થોનું
 પ્રતિબિંબ (ભાસ) તેમાં પડે છે. સર્વ વસ્તુ હસ્તામલક-
 વત્ જ્ઞાનીને થાય છે. સઘળી વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવવાને
 બાહ્યથી પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેણે એવું સ્વરૂપ ખીલવું
 છે કે જે સ્વરૂપ વડે તે જાણવા યોગ્ય સર્વ પદાર્થનું યથાર્થ
 જ્ઞાન મેળવી શકે છે.

વળી ઉપરના શ્લોકમાં સહેજ જણાવ્યું હતું; છતાં
 જણાવવું જરૂરનું છે કે કે આત્મા આ પ્રમાણે બીજા દ્રવ્ય
 ને જાણવાનું બળ ધરાવે છે એટલું જ નહિ પણ પોતાનું
 સ્વરૂપ પણ જાણવાનું સામર્થ્ય તેનામાં છે. આ સ્વરૂપ શ-
 બ્દોથી સમજી શકાય તેમ નથી. અનુભવ કરનાર યોગી

१९८

आने न तेनुं रहस्य भराभर न्प्राय.

अवतरणम्—सर्वपदार्थावभासने चेतने ज्ञातृत्वरूपासाधारणभर्ममुक्त्वाऽऽत्मनः नित्यत्वं साधयति.

श्लोकः

ज्ञातृताशक्तितः सर्वपदार्थो ज्ञायते ध्रुवम् ।
नित्यत्वादात्मनःपूर्वजन्मनो ज्ञातृशक्तितता ७३

टीका—सर्वोपि पदार्थः स्थावरजंगमात्मक आत्मनो ज्ञातृताशक्तित एव ध्रुवं ज्ञायते न कदाचिदपि ज्ञानशक्तेरत्यन्ताभावः सा च ज्ञानशक्तिरनाद्यपर्यवसाना कुत इति चेत्तदाह आत्मनो नित्यत्वादिति नन्वात्मनो नित्यत्वमेव कथं निरधारित्यत आह यतः पूर्वजन्मनाजन्मान्तरसम्बन्धिनी ज्ञातृशक्तितानुभूयते अयं भावः कतिचिज्जना अमुकग्रामेऽहमजनिपि तन्नामा मे ब्राह्मणः पिता तत्रैव ग्रामे मातापि तन्नाम्ना मामाहयन्ती स्मर्यते नैव धनिकपुत्रो भूत्वा शुष्कान्नमश्नामीत्याद्याचक्षाणो ममोद्वाहः पाटलिपुत्रनगरे जातस्तन्नाम्नी मे भार्या तत्रोद्याने च स्वीयवयस्यैः सह क्रीडितं ममासीदिति विशेषवृत्तं दृश्यते लब्धजातिस्मरणो दद्यापि तन्नैवात्मनो नित्यत्वमन्तरेण युज्यत इति नित्य एवात्मेति मन्तव्यम् । ननु केचित्तु यथागुडादिद्रव्यसमुदायेन मादकशक्तिरेका सर्वद्रव्यविलक्षणा प्रादुर्भवति तथा शुक्रशोणितादिष्वविद्यमानाप्या-

१९९

त्मशक्तिरुदेति तत्समुदायेन नैव विद्यते काश्चिज्जन्मान्तरफल-
भोक्ताऽऽत्मा तदभावे च धर्मकर्मनित्यनैमित्तिकानुष्ठानादयोपि
दूरादपसारिता एव (धर्मव्याजपरैर्धूर्तैर्लोकाद् वृत्तिर्विनिर्मिता
धर्मध्यानादिपूजादि सर्वं मूढप्रवञ्चनम्)

स्याच्चेदृश्यते किन्न नैवास्तीति मन्महे ।

आत्मानं फलभोक्तारं नैव प्रत्येति बुद्धिमान् ।

इत्याद्याचक्षाणा उच्छृङ्खलाः कथं तूष्णीं नीयन्त इति
चेदत्र ब्रूमः यदि जन्मान्तरकृतकर्माऽत्रजन्मनि न फलं भुङ्क्ते
तद् समानमीहमानानां केचित्तत्फलमभ्रुवते नापरैः फलगन्धोपि
हानिः प्रत्युत चाप्यते विना शुभादिकर्मभ्यां नास्तिकः सम्मुखे
बुधां यद्वातद्वा ब्रुवन् प्राज्ञैरर्धचन्द्रेण सार्यते इत्युक्तदिशा उद्योग-
वतां समानविभवानां तुल्यैः फलैर्भवितव्यम् । दृश्यते तु सर्वे
षां भिन्नफलतेत्यनेकजन्मवानात्मास्तीत्यप्रत्यक्षोप्यनुमयिते । प्र-
कृते यदि जन्मान्तरीय आत्मा न स्यात्तदुत्पन्नमात्रस्य बालस्य
मातृस्तन्यपाने प्रवृत्तेः किं कारणमिति नास्तिको ब्रवीतु । तस्य
मते जन्मान्तरीयस्यात्मन एकस्याभावात् ममेदं स्तन्यपानमिष्टमि-
ति स्मरणरूपज्ञानस्य तज्जन्यायाः स्तन्यपानेच्छायाश्चाभावात् ।
अस्माकं जन्मान्तरानुभूतस्मृतिरिदानीमपि विद्यत आत्मन
एकत्वादिति न दोषलेशशेषोपीति विचारयन्तु विद्वांसः । नन्वे-
कसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायेन स्मृतावप्युद्धो-
धकं कारणं तच्च न पश्याम इति सिद्धान्तिमतेऽपि कथं स्त-

૨૦૦

ન્યપ્રવૃત્તિરિતિ ચેચ્છૃણુ જીવાનાં ધ્યાયકસ્યાદૃષ્ટ્યૈવોદ્બોધકવા-
ન્નાનુપપત્તિઃ સ્મરણસ્ય ત્વન્મતે ત્વાત્મનોઽભાવાદદૃષ્ટમ્ કુતસ્ત્ય-
મિત્યસ્મિન્નપિ પક્ષે મૂર્કાભાવ એવ તે શરણમિતિ નાસ્તિ શશક-
શિરાસિ સિંહનખપ્રહારાવસરઃ ॥ ૭૩ ॥

અવતરણુ—આત્મામાં પોતાનો પૂર્વ જન્મ જાણવા-
ની પણ શક્તિ રહેલી છે કારણ કે તે નિત્ય છે, તે બા-
બત હવે અન્યકાર જણાવે છે.

અથ—સર્વ પદાર્થ આત્માની જાણવાની શક્તિથી
જરૂર જણાય છે. અને આત્માના નિત્યપણાને લીધે તેનામાં
પૂર્વ જન્મ જાણવાનું પણ બળ છે. ૭૩ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા સ્વભાવે જ્ઞાનમય છે, તેથી તે-
નામાં આ જગતના સર્વ પદાર્થો જાણવાની શક્તિ રહેલી
છે. જ્ઞાન એજ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે. શરીર બાળક થાય
છે, પુખ્ત વયનું થાય છે અને વૃદ્ધ બને છે, પણ આ ત્રણ
દશામાં મનુષ્ય તો તેનો તેજ રહે છે, તેમ આત્મા બુદ્ધી બુદ્ધી
ગતિમાં બાય છે, છતાં તેનો તેજ રહે છે, કારણ કે તે
નિત્ય છે. જેમ જીવું વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી માણસ નવું વસ્ત્ર
પહેરે છે, તેમ આત્મા જીવું શરીરનો ત્યાગ કરી નવું
શરીર લે છે. વસ્ત્ર બદલવાથી માણસ બદલાતો નથી, તેમ
દેહ બદલવાથી આત્મા બદલાતો નથી. કોઈ મનુષ્યે આજે
પાંચસે રૂપૈયાનું દેવું કર્યું હોય, તે રાત્રે સુઈ રહે, બીજે
દિવસે જાગે, સ્વારે તે કાંઈ દેવામાંથી છુટો થતો નથી,
તેને તે આગળના દિવસે કરેલું દેવું આપવુંજ પડે છે.

૨૦૧

જેમ રાત્રિએ ઉઘી જવાથી, અને રાત્રિમાં વિસ્મરણ થવાથી માણસ દેવાથી મુક્ત થતો નથી, તેજ રીતે આત્માને પૂર્વભવમાં કરેલાં કાર્યોનું પરિણામ ભોગવવું પડે છે. તે ખીજે દેહ ધારણ કરવાથી છુટો થઈ શકતો નથી. આત્મા તો જ્ઞાતા હોવાથી પૂર્વભવમાં થયેલા સર્વ અનુભવોનું તેને જ્ઞાન હોય છે; એવો એક પણ અનુભવ નથી કે જે આત્માના જ્ઞાનની હદમાં ન આવી જાય, છતાં નવું દેહ ધારણ કરેલું હોવાથી, તે અનુભવની આપણા આ નવા શરીરના મગજને ખબર પડતી નથી; અને તેથી કેટલાક એમ કહેવાને દોરવાય છે કે પુનર્જન્મ વગેરે બાબતો ખોટી છે, જે પુનર્જન્મ હોય તો માણસને તેનો પાછલો ભવ કેમ યાદ આવતો નથી? આ શંકા બરાબર વાજબી નથી. કારણ કે આ જગતમાં કેટલાક એવા પુરૂષો આપણને મળી આવે છે કે જેઓને ગયા ભવનું સ્મરણ હોય છે. કાંઈ નિષિત્ત કારણ મળતાં તેઓને તેઓનો પૂર્વભવ યાદ આવી જાય છે; અને તે ભવમાં જુદાં જુદાં પ્રસંગોમાં પોતે શું કર્યું હતું, તેનું તેઓ બરાબર રીતે વર્ણન કરી શકે છે. સામાન્ય મનુષ્યોમાં આવા પૂર્વભવ જાણવાના પ્રસંગો કોઈ કોઈ વારજ બને છે, પણ જે યોગીઓ છે, જે ધ્યાનમાં તદ્દલીન થઈ શકે છે, જેઓ મનને અંતર્મુખ વાળી આત્માપર એકાગ્ર કરે છે, તેઓને પૂર્વભવનો સાક્ષાત્કાર ઘણીવાર થાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આત્મા તો સર્વ બાબતો જાણે છે, તેને થયેલા અનુભવથી તે અજાણ હોતો નથી. પણ જ્યારે ઈન્દ્રિયો વશ થાય છે, અને મન શાંત

૨૦૨

આમ છે, ત્યારે તે આત્માનું જ્ઞાન આપણા મગજમાં પણ ઉતરી શકે છે, અને તે વખતે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થાય છે. આમ બની શકે છે, એનું કારણ એટલું જ છે કે, આત્મા ત્રણે કાળમાં નિત્ય છે. પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરવું હોય તો બુદ્ધધર્મમાં નીચે પ્રમાણે યોજના બતાવેલી છે, જે ખાસ કરીને નોંધ રાખવા લાયક હોવાથી અત્રે તે દાખલ કરી છે. આજ રાત્રે સુઈ રહેતાં પહેલાં આખા દિવસમાં તમે કરેલાં કાર્યની પર્યાલોચના (review) તપાસ કરી જાઓ. પણ તે તપાસ કરવામાં ખાસ બાબત એ યાદ રાખવા જેવી છે કે સવારથી આરંભીને રાત સુધીના કાર્યનો વિચાર કરવાને બદલે તમારે રાતથી આરંભીને સવાર સુધીના કાર્યોનું અવલોકન કરવું જોઈએ, આ પણ પહેલાં મેં શું કર્યું, તે પહેલાં હું ક્યાં હતો, ત્યાં મેં શું કર્યું હતું? તે અગાઉ હું શું કરતો હતો. ? આમ વિચાર કરતાં છેક સવારમાં પોતે જાગૃત થયે ત્યાં સુધીનો વિચાર કરી જવો. બીજે દિવસે એ દિવસની પર્યાલોચના આ રીતે કરી જવી. ત્રીજે દિવસે ત્રણ દિવસના કાર્યની તપાસ કરી જવી. આ રીતે દરરોજ કાળમાં પાછા જવાની ટેવ રાખવી. આ રીતે તમને તમારી આખી જીંદગીનાં કાર્યો યાદ આવશે; તમારી બાલ્યાવસ્થા યાદ આવશે, તેના અગાઉ તમારી શી સ્થિતિ હતી, એમ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં કોઈક વખતે તમને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન સ્ફુરી નીકળશે. આ જ્ઞાનને જૈનભાષામાં બતિસ્મરણ જ્ઞાન કહે છે. તેવું જ્ઞાન મેળવવાનું બળ આત્મામાં રહેલું છે. આત્મા નિત્ય હોવાથી તેને એક

૨૦૩

ભવમાં મેળવેલું જ્ઞાન તેના બીજા ભવમાં ઉપયોગી થાય છે. ઘણાક બાળકો તીવ્ર બુદ્ધિવાળા જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ તેમણે પૂર્વભવમાં મેળવેલું જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન સાથે તેઓ જન્મ લે છે, અને તેથી ઘણી બાબતો સહજમાં તે જાણી શકે છે, આપણુ પૂર્વભવનો એક સબળ પુરાવો છે. આવા અનેક દાખલા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મોજુદ છે. પણ અત્રે આપણે એક હાલના સમયમાં બનેલો દાખલો રજુ કરીશું.

સર વીલીયમ રોવન હેમીલ્ટનની બુદ્ધિ અગાધ હતી. જ્યારે તે ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારે તેણે હીબ્રુભાષા શિખવાનું શરૂ કર્યું. સાત વર્ષની વયે તે તે ભાષામાં તે એટલો બધો નિપુણ થયો કે ડબ્લીનની ટ્રીનીટી કૉલેજના એક ફેલોએ તેના સંબંધમાં જણાવ્યું કે બી. એ. ની પરીક્ષા આપવાને તૈયાર થતા ઉમેદવારો કરતાં પણ તેનું જ્ઞાન વિશેષ હતું. તેર વર્ષની વયે તેણે તેર ભાષાનું પુષ્કળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. યુરોપની જુની અને નવી બધી ભાષાઓ શિખવા ઉપરાંત પરસીયન, એરેબીક, સંસ્કૃત, હિંદુસ્તાની અને મલય-ભાષાપર પણ તેને કાબુ મેળવ્યો હતો. તેનો એક સગો લખે છે કે જ્યારે તે છ વર્ષનો હતો ત્યારે ગણિતનો અધરામાં અધરો દાખલો તે મોંઢેથી કહીને તેની નાની ગાદી સાથે રમવાને કુદકા મારી ચાલ્યો જતો. અઠાર વર્ષની વયનો જ્યારે તે થયો, ત્યારે આયલેન્ડના રાયલ બગોળવેત્તાએ તેના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે પોતાનો મત આપ્યો હતો. "This young man I do not say, will be, but is the first mathematician of his age" હું એમ નથી.

૨૦૪

જણાવતો કે આ જીવાન માણસ તેના જમાનામાં મોટામાં મોટો ગણિત શાસ્ત્રી થશે, પણ તે છે. આ અને આના જેવા ખીજા દાખલાઓ ઉપર જો તમે વિચાર કરશો તો જણાશે કે આ સર્વ પૂર્વલવમાં મેળવેલા જ્ઞાનને લીધે છે. આત્મા દરેક વખતે નવો જન્મતો નથી; પણ તે તેનું 'પાછતું' લેણું અને દેવું લેધને જન્મે છે. આત્મા નિત્ય છે, અને તે કારણથી પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન તેને થઈ શકવાનો સંભવ છે.

અવતરણમ્—કેચિદાત્માનં ક્ષણિકં મન્વતે તન્મતે પુણ્ય-
પાપાદિભોક્તૃત્વં ન ઘટતે ઇતિ વ્યાચષ્ટે ॥

શ્લોક:

આત્માનં ક્ષણિકં કેચિદાહુસ્તેષાં મતક્ષતિઃ ॥

પુણ્યપાપસ્ય ભોક્તૃત્વં ઘટતે ક્ષણિકે કથમ્ ॥૭૪॥

ટીકા—કેચિત્વાત્માનં ક્ષણિકમાહુસ્તેષામયમાશયઃ—યથા
દીપકાલિકા પ્રતિક્ષણં લીયમાનાકાશેઽપ્યુદયમાના દૃષ્ટા યથા
વા સર્વેપિ ઘટપટાદયો ભાવા યત્રકાલ ઉત્પન્નાસ્તદા દૃષ્ટિતર્પણા
અત્યાહ્લાદજનકા અનુભૂયન્તે પુનસ્ત એવપદાર્થાઃ કાલાન્તરેણ
ઘૃણાસ્પદાનિ શિથિલાવયવાઃ શીર્ણવ્યક્તયઃ પંચૈર્ષૈર્ષૈર્દૃશ્યન્તેઽતો
ઽનુમીયતે પ્રતિક્ષણં પૂર્વસ્વરૂપેણ નષ્ટા ઉત્તરસ્વરૂપેણ લબ્ધાત્મ-
લાભા ભવન્તિ યદ્યુત્પત્તિદ્વિતીયક્ષણે ન નષ્ટાસ્તદા તૃતીયક્ષણેપિ
નાશે કો હેતુઃ । એવં વર્ષસહસ્રેણાપિ જીર્ણશીર્ણાવસ્થાં
ન પ્રાપ્નુયુઃ પદાર્થા અતો મન્યામહે । પ્રતિક્ષણં નશ્યન્ત્યુ

૨૦૫

ત્પચ્ચન્તે ચ યથા વા કટાહપરિમિતે દુગ્ધે કિશ્ચિદ્દધનિ પ્રક્ષિપ્તે ત્રિચતુઃપહરાનન્તરં કટાહો દધિપૂર્ણો દૃશ્યતે દુગ્ધસ્ય નામાપિ ન શ્રૂયતે દુગ્ધગુણા અપિ રસગન્ધાદયો નાનુભૂયન્તેऽતો મન્યામહે સર્વં દુગ્ધં નષ્ટં દધ્યુત્પન્નં તત્ત્વ દધિ પ્રહરચતુષ્ટયે કસ્મિન્ ક્ષણ ઉત્પન્નમિતિ જિજ્ઞાસાયાં નૈવ કસ્મિંશ્ચિદપ્યેકસ્મિન્ ક્ષણે કિન્તુ પ્રતિક્ષણં દુગ્ધભાવસ્ય વિનાશો દધિભાવસ્યોત્પતિઃ પ્રત્યક્ષાભાવેપિ દધિપરિણત્યાઽનુમીયતે તદ્વદાત્માપિ પ્રતિક્ષણમુત્યાદવિનાશ-શાલી મન્તવ્યઃ (ઉત્પચ્ચમાનં ભજતે વિનાશં પ્રતિક્ષણં તત્ત્વમિતિ પ્રતીતઃ પ્રત્યગ્રજીર્ણત્વશુણા ગુણાનાં દશાનુભૂતા સ્વલુ જાગરૂકા) इति तेषां मतक्षतिस्तन्मतं नोपपद्यते यतः पापपुण्यस्य भोक्तृत्वं क्षणिके मते कथं घटते नैव घटत इत्यर्थः अयं भावः येनाऽऽत्मना हिंसा कृता स तु द्वितीयक्षणे नष्टः पुनः पापफलभाक् को भवेत् ? फलकाले क्षणिकत्वाद्धिसितुरभावात् । हिंसायाश्च फलेनावश्यभवितव्यम् । अतः पापकर्त्ता न भुञ्जीत दुःखं क्षणिकशासने अन्य आत्मा तु भुञ्जीत पश्य मोहविदम्बनम् ” इत्यापि नात्युक्तिर्भवेत् । सिद्धान्तमते तु आत्मनोऽनादिनिधनत्वाद् यो हिंसति स एव हिंसाफलं दुःखं भुङ्क्ते हिंसाकाले फलकाले चैकस्यैवात्मनस्सत्त्वादिति ॥७४॥

અવતરણુ—આત્માને કેટલાક ક્ષણિક માને છે, અને કેટલાક નિત્ય માને છે. જે પુરૂષો આત્માને ક્ષણિક માને છે, તેમના વિચારમાં શુ' દૂષણુ આવે છે તે ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે—

૨૦૬

અર્થ—કેટલાએક આત્માને ક્ષણિક માને છે, તેઓના મતનો ક્ષય થાય છે. ક્ષણિક માનીએ તો પુણ્ય પાપ શી રીતે આત્માને લાગુ પાડી શકાય ?

ભાવાર્થ—કેટલાકનો મત એવો છે કે દરેક ક્ષણે આત્મા નાશ પામે છે, અને નવો ઉત્પન્ન થાય છે. એક અપેક્ષાએ-પર્યાયની અપેક્ષાએ આમ માનવું તે યુક્તિહીન નથી. પણ જે લોકો કેવળ આવીજ અપેક્ષાને વળગી રહે છે, અને ખીજી અપેક્ષાઓનો બિલકુલ તિરસ્કાર કરે છે, તેઓના મતમાં બારે દૂષણ આવે છે, તે હવે આપણે વિચારવાનું છે. જો ક્ષણિક મત અંગીકાર કરીએ તો પુણ્ય પાપનો લોકતા કોણ બની શકે? પાપ કરનાર આત્મા પાપ કરી વિનાશ પામ્યો, હવે તે પાપનું ફળ કોણ લોગવે? પાપ કરનાર આત્મા તો તેજ ક્ષણે નાશ પામ્યો, અને ખીજો નવો આત્મા જો તે પાપનું ફળ લોગવે તો અકૃતાગમનો દોષ આવે. નવા આત્માએ કાંઈ પણ કર્મ કર્યું નથી, તો પછી ખીજાએ કરેલા પાપનો લોકતા તે શી રીતે થઈ શકે? વળી પાપ કરનાર આત્મા છુટી ગયો તેમાં પણ કૃતનાશનો દોષ સંભવે છે. તેણે કરેલું પાપ તે લોગવ્યા વિના ચાલ્યો ગયો. આ રીતે આત્માને ક્ષણિક માનવામાં બે મોટા દોષ આવે છે, એક કૃતનાશ અને ખીજો અકૃતાગ્યાગમ. જો આત્મા દરેક ક્ષણે નાશ પામતો હોય તો પુણ્ય કરવાનું પ્રયોજન શું રહ્યું? તેમજ પાપથી અટકવાનું કારણ પણ કયાં રહ્યું? માટે આત્માને ક્ષણિક માનવો એ મોટી ભુલ છે. જો આત્માને ક્ષણિક માનીએ તો પછી આ-

૨૦૭

પણુને જે ખાખતો યાદ રહે છે તે શી રીતે રહી શકે ? કારણ કે જેને અનુભવ થયો હતો તે આત્મા તો ક્ષણિક હતો તેથી નાશ પામ્યો, તો પછી ખીણ ક્ષણે નવા ઉત્પન્ન થનાર આત્માને પૂર્વ ક્ષણમાં અનુભવ મેળવી નાશ પામનાર આત્માનો અનુભવ શી રીતે રહી શકે ? જે આ રીતે સ્મરણ શક્તિનો અભાવ માનવામાં આવે તો જગત્નો વ્યવહાર પણ ચાલી ન શકે, અને અનર્ચપરંપરા થાય, જે લોકો આત્માને નિત્ય માનતા નથી, તેમને વાસ્તે નીતિનો પાયો પણ ટકતો નથી. જે આત્મા ક્ષણિક હોય તો પછી નીતિને માર્ગે ન ચાલવામાં શો ભય છે ? જે આત્મા દરેક ક્ષણે નાશ પામે તો પછી હિંસા શી રીતે સંભવી શકે ! આત્મા ક્ષણભંગુર હોવાને લીધે નાશ પામવાનો જ હતો પછી હિંસા કરનારને દ્રુષણ શી રીતે લાગે ? આ રીતે જે દ્રુષણ ન લાગે તો દરેક પુરૂષ હિંસા કરવાને દોરવાય માટે આત્માને ક્ષણિક નહિ માનવો એજ આ શ્લોકનો સાર છે.

અવતરણમ્—અનેકાન્તસિદ્ધાન્તે તુ હિંસાત્ફલયોઃ સામાનાધિકરણ્યેન ફલભોક્તૃત્વમુપપદ્યત ઇત્યાચ્છે.

શ્લોકઃ

પુણ્યપાપસ્ય ભોક્તૃત્વં, નિત્યેઽનિત્યે તુ ચેતને
ઘટતે ત્વં વિજાનીહિ, તદ્ભોક્તા વ્યવહારતઃ ॥૭૫॥

ટીકા—નિત્યેઽનિત્યે તુ ચેતને દ્રુગ્યાર્થિકનયેન નિત્યે

૨૦૮

પર્યાયાથિકનયેનાનિત્યે ચેતને તુ પુણ્યસ્ય પાપસ્ય ચ ભોક્તૃત્વં
 ઘટત્ત્વં ઇતિ ત્વં વિજાનીહિ વિવેકદૃષ્ટ્યા વિચારય તેપાં પાપપુ-
 ણ્યાનાં ભોક્તા વ્યવહારત્ત્વ એવ નિશ્ચયાપેક્ષયા તુ પુણ્યપાપે એવ
 ન વિચેતે કુતસ્તદ્ભોક્તૃત્વં યદિ નિશ્ચયાપેક્ષયાપિ ફલભોક્તૃત્વં
 સ્યાત્તદા કર્મવિનિર્મુક્તિર્દુર્લભૈવેત્યર્થઃ ॥ ૭૧ ॥

અર્થતરણુ—આત્માને કેવળ નિત્ય માનવામાં પણ
 દૂષણ આવે છે, કેવળ અનિત્ય માનવામાં પણ આધ આવે
 છે, તો પછી આત્માને કેવા પ્રકારનો માનવો કે જેથી કેઈ
 પણ પ્રકારનું દૂષણ કે આધ ન આવે, અન્યકાર તે બાબત
 દર્શાવે છે.

અર્થ—જો આત્માને નિત્યાનિત્ય માનવામાં આવે તો
 પુણ્ય પાપનું ભોક્તૃત્વ આત્માને ઘટી શકે—લાગુ પાડી શકાય.
 તે આત્મા વ્યવહારથી ભોક્તા છે, એમ તું જાણ ॥ ૭૫ ॥

સાવાર્થ—જો આત્માને ક્ષણિક માનવામાં આવે તો
 ઉપર જણાવેલાં દૂષણો આવે છે, ત્યારે આત્માને કેવળ નિ-
 ત્ય માનીએ તો કેમ ? તેમ કરવામાં પણ આત્માને કેટલાંક
 દૂષણ આવે છે. આત્માને નિત્ય માનવામાં પણ પુણ્ય પાપ
 ઘટી શકતાં નથી.

જો આત્મા નિત્યજ હોય તો પછી દાન, શીળ, તપ
 પૂજા, પ્રતિક્રમણ કરવાથી શો લાભ ? કારણ કે તેથી આ-
 ત્માના ગુણમાં તો જરા પણ ફેર પડશે નહિ, એકાન્ત
 નિત્ય આત્મા માનવાથી વ્યવહાર ધર્મ ઉડી જાય છે, અને

૨૦૨

ખંધ મોક્ષ કલ્પનારૂપ થાય છે. દ્રવ્યાર્થિકનયથી આત્મા નિત્ય છે, પણ પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ આત્મા અનિત્ય છે, અને બંને નયથી સાથે વિચાર કરીએ તો આત્મા નિત્યાનિત્ય ઠરે છે. પુણ્ય પાપ આત્મા લોગવે છે, એ સર્વ વ્યવહારનયથી છે; જો કેવળ નિશ્ચય નયથી વિચારીએ તો પુણ્ય પાપ જ નથી, તો પછી તેનું લોકતાપણું આત્મામાં શી રીતે સંભવે ? જો નિશ્ચય નયથી આત્મા પુણ્ય પાપનો લોકતા માનીએ તો કદાપિ કર્મથી આત્મા મુક્ત ન થાય, અને મોક્ષ દુર્લભ થાય. માટે જ્યાં સુધી વ્યવહાર ધર્મ છે, ત્યાં સુધી નીતિના નિયમો પ્રમાણે શુદ્ધ ક્રિયાઓ કરવી કારણ કે શુદ્ધ વ્યવહારથી ચિત્ત શુદ્ધિ થાય છે, અને આ ચિત્ત શુદ્ધિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં એક ઉત્તમ સાધન છે. માટે પ્રારંભમાં આવા ઉત્તમ સાધનનો કદાપિ અનાદર કરવો નહિ. જ્યારે સાધનની પણ ન જરૂર રહે તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પણ તે સાધનો પ્રથમ પોતાને ઉપયોગી હતા, અને ઊભા અનેક જીવોને ઉપયોગી છે, અને થશે એવો વિચાર રાખી સાધનોની ઉપેક્ષા કરવી નહિ જે મોટા પુરૂષો આચરે છે, તે પ્રમાણે સામાન્ય મનુષ્ય વર્ગ દોરાય છે, માટે મોટા પુરૂષોએ પોતાની જોખમદારી સમજી વ્યવહાર માર્ગને નિશ્ચય માર્ગના સાધનરૂપ બનાવવો જોઈએ.

અવતરણમ્—પૂર્વોક્તાત્મધ્યાનપરાયણા અપિ મહાત્માનો
 ઝનેકાઃ સિદ્ધીર્લેખિર ઇતિ નિદર્શનેનાપિ સ્વમતપુષ્ટિં દર્શયતિ—

૨૧૦

શ્લોક:

भूता महर्षयो ये ये, आत्मध्यानं कृतं च तैः
यद्ध्यानेन परा शान्तिर्लब्धयोऽनेकशस्तथा ॥७६॥

ટીકા—યે યે મહર્ષયો ભૂતાસ્તૈરપ્યાત્મધ્યાનં કૃતં યદ્યસ્મા
ત્કારણાદ્ ધ્યાનેન પરા શાન્તિરાત્મરમણરૂપા લબ્ધયશ્ચાણિમ-
મહિમાદિજનિકાઽનેકશોઽર્જિતા ઇતિ ક્ષણિકપક્ષોઽતિદુર્બલઃ ક-
થમન્યથા શાન્તિર્લબ્ધયશ્ચૈકાત્મના પ્રાપ્યેરન્ ॥ ૭૬ ॥

અવતરણુ—જે મનુષ્યો ઉપર પ્રમાણે આત્માનું સ્વ-
રૂપ સમજી આત્મધ્યાન કરે છે, તેમને શો લાભ થાય
છે, તે હવે અંતકાર દર્શાવે છે,

અર્થ—જે જે મોટા આચાર્યો થઈ ગયા, તેમણે
આત્મ ધ્યાન કર્યું હતું, તે ધ્યાનથી ઉત્કૃષ્ટ શાંતિ અને અ-
નેક પ્રકારની લાભિઓ-સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ—જે જ્ઞાન દુઃખનો અંત લાવે છે, તેજ
ઉત્તમ જ્ઞાન કહી શકાય ઉપર પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ ધુ-
દ્ધિથી જાણ્યું, પણ જ્યાં સુધી તે સ્વરૂપનો અનુભવ કર-
વાને પ્રયત્ન ન કરીએ, ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન થુક ગંભીરી શ-
કાય. અનુભવ કરવાને વાસ્તે આચાર્યોએ જે માર્ગ અહણુ
કરેલો છે તેને યોગ ધ્યાન કે સમાધિ કહે છે તે ધ્યાનની
દુક સમજ અત્ર અપ્રાસંગિક ગણાશે નહિ.

આત્મધ્યાન, આત્મરમણતા, સ્વરૂપ, અનુભવ એવા
એવા શબ્દોનું નામ લીધાથી કાંઈ કામ સરે નહિ. તે

૨૧૧

સ્થિતિ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ છે. તે મળ્યા પછી કાંઈ મેળવવાનું આકી રહેતું નથી. તેને વાસ્તે આરંભ કરવો જોઈએ. તેવો આરંભ પ્રથમ ઇન્દ્રિય નિગ્રહથી થવો જોઈએ. ઇન્દ્રિયને કાબુમાં રાખવાની નાની નાની આખતોમાં ટેવ પાડવી જોઈએ. મન એ ઇન્દ્રિયોનું સ્વામી છે. ઇન્દ્રિયરૂપ ઘોડા વિષયના માર્ગે ઘોડી જતા હોય, તેમને પ્રથમ મનરૂપ લગામ વડે વશ કરવા જોઈએ. ઇન્દ્રિયોની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવાને બદલે ઇન્દ્રિયોને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચલવો. તમારા મનની સાથે કેટલાક નિયમો લ્યો. મનથી અમુક પ્રકારે ચાલવાનો નિશ્ચય કરો; અને ઇન્દ્રિયોથી દોરાઈ નહિ જતાં ઇન્દ્રિયોને વશ રાખો, અને તમારા મનથી નિશ્ચિત કરેલા નિયમ પ્રમાણે વર્તો. આ કામ પ્રથમ કઠિન લાગશે. ઇન્દ્રિયો હમેશના રીવાજ સુજબ પોતના વિષયો ગ્રહણ કરવાને તરપર થઈ જશે, પણ તે વખતે તમારે તમારું માનસિક બળ વાપરવાનું છે. તે વખતે તમારે ઇન્દ્રિયોને જણાવવું જોઈએ કે “ હું તમારો સ્વામી છું, હું તમને મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચલવીશ. ” આવી રીતે જુદે જુદે પ્રસંગે જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવાનો આરંભ કરો. ખરી વાત છે કે કેટલીક વાર ઇન્દ્રિયો એટલું બધું પ્રાબલ્ય દાખવશે કે તમારા મનના દબ નિશ્ચયને ડગાવી દેશે, અને તમે ઇન્દ્રિયોને આધીન થઈ વર્તશો. પણ તેથી જરા પણ ડગશો નહિ, જરા પણ હીમ્મત હારશો નહિ. તે બનાવને તમારી ભુલ તરીકે સ્વીકારજો. ફરીથી આધીન નહિ થવાનો વિચાર દબ કરજો. આમ કેટલીક વાર ઠોકરો ખાધ

૨૧૨

પછી તમે તમારી ઇન્દ્રિયો અને શરીરને સ્વાધીન રાખી શકશો, આ પ્રમાણે જ્યારે તમારી ઇન્દ્રિયો બરાબર વશ થઈ જાય, એટલે તમારા મનને કાબુમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરજો. મનનો નિગ્રહ કરવાનું કામ કાંઈ સુગમ નથી, તો-પણ તે થઈ શકે તેમ છે. ભૂતકાળમાં અનેક પુરૂષો તે કામ કરવા સમર્થ થયા હતા, હાલ થાય છે, અને ભવિષ્યમાં થશે. માટે તમે પણ જે દઢ નિશ્ચય કરો, અને એ કામમાં વળગ્યા રહો તો તમે પણ તે કામ-મનને કાબુમાં રાખવાનું કામ-કરી શકો. તેને વાસ્તે બે સાધન છે, એક અભ્યાસ અને બીજું વૈરાગ્ય. તમે જે જે કામ કરતા હો તેમાં તેને સ્થિર રાખવાનો પ્રથમ અભ્યાસ પાડો. સો વાર નાશી જાય તોપણ ફરી ફરીને મનને ઠેકાણે લાવી તમે જે વિષય ઉપર સ્થિર કરવા માગતા હો તે વિષય ઉપર સ્થિર કરો. મન વાયુ જેવું ચંચળ અને વશ કરવું દુષ્કર છે, છતાં આ પ્રમાણે દરેક બાબતમાં દરરોજ અભ્યાસ પાડવાથી તમે તેને પ્રથમ એકાગ્ર કરી શકશો. એકાગ્ર કર્યા પછી, તમે તેને ધ્યાન કરવામાં વાપરી શકશો. એકાગ્ર થયેલું મન ધ્યાન કરવામાં બહુ ઉપયોગી સાધન નીવડશે. તમારું આ એકાગ્ર થયેલું મન હલકા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ન રોકતાં ઉચ્ચ આત્મિક વિષયો તરફ દોરાવવું જોઈએ. આને વાસ્તે વૈરાગ્યની જરૂર છે. જે વૈરાગ્ય ભાવના હૃદયમાં જાગૃત થયેલી નહિ હોય તો મન ખહારના વિષયોમાં એટલું બધું ભટકતું થશે કે તેને વશ કરી શકાશે નહિ. માટે આ રીતે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી મનને વશ કરવું. જ્યારે મન વશ થાય ત્યારે

૨૧૩

આત્મ ધ્યાન સહેલાઈથી કરી શકાશે. જેમ બીજા વાવીએ અને તેનું ફળ આવે છે, પણ વચ્ચેમાં અંકુરો પુટે છે, ઘાસના સાંઠા પેદા થાય છે; તેમ આત્મ ધ્યાનનું ખડું ફળતો આ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પરમ શાંતિ છે. પણ ઘાસના સાંઠાની પેઠે માર્ગમાં જે લાલ થાય છે, તે લખ્વિઘ્વો છે. સાધ્ય તરફ લક્ષ રાખી ખરા મુમુક્ષુઓએ આ લખ્વિઘ્વોથી લોભાઈ જવું નહિ. જે મનુષ્યો રહેજ રહાજ લખ્વિઘ્વો મળતાં તેમાં લોભાઈ જાય છે, અને તેનો ઉપયોગ કરવા તથા બીજાને ચમત્કાર બતાવવા દોરવાય છે, તેઓ અનાજ મેળવવાનું મુકી દેઈ સાંઠાથી સંતોષ માનનારા ગણી શકાય. તેઓ આગળ ઉન્નતિ કરી શકતા નથી. માટે જે જે લખ્વિઘ્વો મળે તેને પણ આત્મજ્ઞાન મેળવવાનાં સાધન તરીકે વાપરવી જોઈએ. કારણ કે આત્મ જ્ઞાનથીજ પરમ શાંતિ મળ્યા પછી બીજું કાંઈ મેળવવા યોગ્ય રહેશે નહિ.

અવતરગમ્—આત્મનો નિત્યત્વં તદ્ધ્યાનેન મહાનર્થનિવૃત્તિરૂપા પરા શાન્તિર્લવ્ધયશ્ચ લૌકિકફલરત્નભાણ્ડારા ભવન્તીતિ નિર્ણીતમિદાર્નીં મો ભવ્યા યદિ વો નૃજન્મસાફલ્યં રોચતે તદાઽઽત્મચિન્તન એવ મનોઽવધેયમિત્યુપદિશતિ ॥

શ્લોક:

પરિત્યજ્યાન્યકાર્યાણિ ચિદાનન્દં મજસ્વ મો
ઇષ્ટાવાપ્તિર્યતો મુક્તિરુપાદેયં સદુત્તમમ્ ॥ ૭૭ ॥

२१४

टीका—अन्यकार्याणि शुभाशुभरूपाणि कर्मनिबन्धनानि परिग्रहार्भजजन्यानि परित्यज्य ननु शुभकार्यस्य तूपादेयत्वा-
 र्यागोपदेशः कथमभ्यधायीति चेत्सत्यं शुभकार्यं सर्वथा को
 निषेधति किन्तु यः शुद्धात्मध्यानानधिकारी तस्मै पुण्यानुबन्धि-
 कार्थोपदेशस्तस्यापि स्वर्गादिफलत्वाद् शुद्धात्मध्यानाधिकारिण
 स्तु संसारहेतुत्वाच्छुभाशुभमुभयमपि त्याज्यमिति भावः । उक्तं
 च तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यायां वाचकमुख्यैरुमास्वातिभिः “परमार्था-
 लाभे वा दोषेष्वारम्भकस्वभावेषु कुशलानुबन्धमेव स्यादनवद्यं
 यथा कर्म ” परमार्थलाभे तु पुण्यानुबन्धमपि कर्म त्याज्यं दोषे
 ष्वारम्भकस्वभावेषु सत्सु परमार्थो यो मोक्षं प्रसूते शुद्धध्याना-
 दिस्तस्यालाभे तु तथा प्रयतितव्यं यथा पुण्यानुबन्धमेवानवद्यं
 कर्म स्यात् । मोक्षो यदि न लभ्येत तदा स्वर्गादिजनकमेव
 कर्म कुर्यान् मोक्षलाभे तु सर्वं त्यक्तव्यमिति श्लोकार्थः । हे
 भव्य सर्वाणि पौद्गलिकरुचिरूपकार्याणि समन्तात्त्यक्त्वा चि-
 दानन्दं भजस्व शुद्धध्यानस्याति लाभसूचनार्थं भो इति स-
 म्बोधन निर्देशः । एतत्सर्वं तवैव हितं नास्माकं प्रयोजनम् जा
 नीहाति सूचनार्थं भजस्वेत्यात्मनेपदम् । ननु भवदुपदेशेन
 यादे कश्चिज्जीवो मुक्तिपथमाप्नुयात्तदा भवतामपि महालाभः ॥

“ यस्योपदेशमाहात्म्यान्मुक्तिर्यद्याप्यते जनैः

स मुनिः सर्वतो भावैस्तीर्थकृत्त्वेन पूज्यते ”

इति न्यायात्तदा कथमात्मनेपदसङ्गतिरिति चेत्तदा तु

૨૧૫

“ મજસ્વે ” તિપદદ્વયં હે સ્વ ! આત્મીયાચિદાનન્દં મજ પરમ-
 પ્રેમાસ્પદત્વાત્ત્વમાત્મીયોઽસિ શુદ્ધધ્યાનાધિકારી चासीत्येवमुप-
 देशः ॥ यतो यस्मादात्मभजनात् स्वर्गसाम्राज्याद्यात्मिकेष्वावा-
 प्तिर्मुक्तिश्च भवति पुण्यानुबन्धिपुण्यकर्मकरणात्स्वर्गादिसुख-
 लाभ एव न तु मुक्तिर्लभ्यते शुद्धात्मध्यानेन तु मुक्तिर्मुक्तिश्च
 लभ्येते तत्र मुक्तिर्मुख्या मुक्तिस्त्वानुषंगिकात्मरमणरूपेति
 भावः । इति सदुत्तमं सतां महात्मनां ध्यानरसिकानामुत्तमं
 सर्वस्वरूपमुपादेयम् यावत् हि सुखभोगेच्छा जागर्ति तावद्-
 धिकदूरे गच्छन्ती मुक्तिरनुभूयते ॥ ७७ ॥

અવતરણુ---મનુષ્ય જન્મનું સાર્થકય શામાં રહેલું
 છે, તે હવે અન્યકાર પ્રકટ કરે છે.

અર્થ—ખીજા કાર્યોનો ત્યાગ કરી, ચિદાનંદનું ભજન
 કરો, તેથી ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થશે, અને તેથી મુક્તિ મળ-
 શે, માટે સારા પુરૂષોએ તે ઉત્તમ ચિદાનંદનું અહણુ
 કરવું. ॥ ૭૭ ॥

ભાવાર્થ—વારંવાર આ અર્થમાં જણાવવામાં આવેલું
 છે કે મનુષ્ય જન્મનું ખરૂં સાર્થકય ધન પેદા કરવામાં,
 સ્ત્રીવિલાસ લોગવવામાં. માન કે કીર્તિ મેળવવામાં કે પાંચ
 ઇન્દ્રિયોના વિષયની તૃપ્તિમાં આવેલું નથી. કારણ કે તે
 માંથી મળતું સુખ વિષય સુખ ક્ષણિક છે; આ સર્વ મર-
 જીની પેલી પાર આત્માની સાથે આવતું નથી. આ બધું
 તેનું ખરૂં આત્મિક ધન નથી માટે જે પુરૂષો ખરો શા-
 શ્વત આનંદ મેળવવાને હૃદયથી ઇચ્છતા હોય, તેવા વૈરા-

૨૧૬

ગ્ય સંપન્ન મુમુક્ષુઓને વાસ્તે આ શ્લોકમાં ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવવામાં આવેલો છે. શુભ કે અશુભ સર્વ કાર્યોનો ત્યાગ કરી કેવળ ચિદાનંદ સ્વરૂપી આત્માનું ભજન કરવાનો માર્ગ અત્ર જણાવવામાં આવેલો છે. આ શ્લોક એકાએક કોઈના વાંચવામાં આવે તો તે એમ માનવાને દોરાય કે આ શ્લોક ક્રિયા માર્ગનો ઉચ્છેદક છે, પણ જરા શાંત મનથી તેનું મનન કરનારના અનુભવમાં આવશે કે અંતકર્તાનો આશય તેવો નથી. જે મનુષ્ય ખરો આત્મજ્ઞાસુ થાય છે, તે પોતાને કરવા યોગ્ય કર્તવ્યોનો અનાદર કરતો નથી, પણ તે કર્તવ્યોને પણ આત્મજ્ઞાન અનુભવવાના સાધન તરીકે વાપરે છે. ઉદય આવેલાં કર્મ કરતાં છતાં પણ સાધ્ય બિન્દુ તે કદાપિ ચુકતો નથી. આવા કોઈ આત્મ જ્ઞાન રસિક પુરૂષ વિષે કહેવામાં આવેલું છે કે:—

આત્મક્રોડ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાનેષ બ્રહ્મવિદાં વરિષ્ઠઃ ।

તે આત્મામાંજ ક્રીડા કરે છે, તે આત્મામાંજ રમે છે, એવો ક્રિયાવાન બ્રહ્મજ્ઞાનિયોમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે.

આ રીતે જે કેવળ આત્માનું ચિંતન કરે છે, અને અન્ય ક્રિયાઓને આત્મજ્ઞાનના સાધન તરીકે વાપરે છે, તે મુમુક્ષુ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરે છે, અર્થાત્ મોક્ષ મેળવી શકે છે. જે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ, તે પણ ચિદાનંદના ધ્યાનથી મેળવાય છે, તો પછી અન્યકાર એજ કહે છે કે સારા પુરૂષોએ તે મેળવવા પ્રયત્નશીલ થવું, અને તેને વાસ્તે ગયા શ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ધ્યાન એ ઉત્તમ માર્ગ છે. આત્મ અને રાદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી

૨૧૭

જાણાસુએ ધર્મ અને શુકલ ધ્યાનનું સેવન કરવું. શુકલ ધ્યાનમાં ઉચે ચઢતાં ખડું લેદજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, જડ વસ્તુને આત્માથી ન્યારી ગણુતાં અનુભવતાં શિખે છે, અને તેજ વખતે જડવસ્તુ ઉપર ખરો જાગરનો વૈરાગ્ય બગૃત થાય છે, અને આત્મજયોતિ પ્રકટી નીકળે છે. આ પગથીયાં લેખમાં બહુ સારી રીતે શોભે છે, પણ તે ઉપર ચઢવાને પ્રથમ પગથીયેથી શરૂયાત કરવી બેઇએ.

અવતરણમ્—આત્માઽઽત્મનઃ સ્મરણેનૈવ મુક્તિમવાપ્નોતિ
તત્કથયતિ

શ્લોકઃ

પ્રમું વિમું પરેશાનમાત્માઽઽત્માનં સ્મરેદ્યદા ।
તદા સ તન્મયો ભૂત્વા સ્યાજ્જન્માદિવિનાશકઃ

ટીકા—યદાઽત્મા પ્રમું—કર્મછેદનસમર્થમ્ વિમું જ્ઞાનેન જ્ઞે-
યભાસનપરિણત્યપેક્ષયા લોકાલોકવ્યાપકં પરેશાનમ્—ક્ષાયિક-
ભાવેનાનન્તજ્ઞાનદર્શનચારિત્રસુખવીર્યશક્તિરૂપૈશ્વર્યવિશિષ્ટમ્ ।
આત્માનમ્ પ્રતિસમયં પર્યાયાણામુત્પાદવ્યયરૂપેણ સતતગમનશી-
લમ્ સ્મરેત્તદા સ આત્મા તન્મયઃ પરમાત્મમયો ભૂત્વા જન્માદિ-
વિનાશકઃ સ્યાત્ ॥ ૭૮ ॥

અવતરણુ—આત્મજ્ઞાન થવાને માટે ઉત્તમોત્તમ ઉ-
પાય બાહ્ય સાધન નહિ પણ આત્મસ્મરણુ છે, એ ગ્રન્થ-
કર્તા ખુલ્લા શબ્દોમાં દર્શાવે છે.

૨૩૮

અર્થ—જ્યારે કોઈ આત્માને પ્રભુ, વિભુ, પરમઈશ તરીકે સ્મરે, ત્યારે તે તન્મય થાય છે, અને જન્મ વગેરેનો નાશ કર્તા નીવડે છે. ॥ ૭૮ ॥

ભાવાર્થ—આત્માનું કેટલું બધું સામર્થ્ય છે, તેની આપણને બિલકુલ જાણ નથી. તે વાસ્તે અન્યકર્તા કરીને જાણાવે છે કે આત્માની શક્તિ અનંત છે. આત્માના એટલા બધા ગુણો છે કે કોઈ અનુભવી રાતને દિવસ આખી જીંદગી સુધી તેનું વર્ણન કરવાને પ્રયાસ કરે તો પણ તે સમર્થ થઈ શકે નહિ. છતાં આ જગતમાં જ્યાં સુધી આપણી અંતર ચક્ષુ સ્પુરી નથી, ત્યાં સુધીતો શબ્દો જ તેનું સ્વરૂપ જાણાવી શકે. માટે કેટલાક વિશેષણો આ શ્લોકમાં આત્માના આપેલા છે. તે વિશેષણો ઉપર મનન કરી વાચક વર્ગે પોતાના હૃદય આગળ આત્માનું સ્વરૂપ લાવવા પ્રયત્ન કરવો. આત્મામાં કર્મને: છેદ કરવાની શક્તિ પ્રભાવ છે, માટે તે પ્રભુ કહેવાય છે. વળી જ્ઞાનવડે લોકાલોકના પદાર્થો જાણવાને શક્તિમાન છે, એટલે કે કેવળ જ્ઞાનવડે સર્વ વ્યાપી હોવાથી તે વિભુ કહેવાય છે. આ સાથે અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર, અનંત વીર્ય વગેરે અનંતરૂઢિ આત્મા પાસે હોવાથી તે પરમઈશ કહેવાય છે. આ સઘળા વિશેષણો જેને યથાર્થ રીતે લાગુ પડે છે, તેવા આત્માનું જે સ્મરણ કરે છે, તે તન્મય થાય છે. સ્મરણ કરવું એટલે એક વાર સંભારી જવું એવો અર્થ નથી. જેમ પોતાને ઠહાલી વસ્તુનું કોઈ મનુષ્ય એક દિવસમાં હજાર વાર સ્મરણ કરે છે, તેમ જે ખરા પ્રેમથી

૨૧૯

આત્માનું કોઈ મનુષ્ય ક્ષણે ક્ષણે સ્મરણ કરે તો, તે આત્માની સાથે તન્મય થઈ જાય છે. યોગસારમાં લખ્યું છે કે:—

યદા ધ્યાયતિ યદ્યોગી, યાતિ તન્મયતાં તદા ।

ધ્યાતવ્યો વીતરાગસ્તન્નિત્યમાત્મવિશુદ્ધયે ॥

જ્યારે યોગી જેનું ધ્યાન કરે છે, ત્યારે તે તન્મય થાય છે. માટે આત્માની વિશુદ્ધિ માટે, નિરંતર વીતરાગનું ધ્યાન કરવું કે જેથી આત્મા વિશુદ્ધ થાય.

આ પ્રમાણે નિરંતર આત્મસ્મરણથી, આત્મધ્યાનથી, આત્મરમણતાથી, આત્મા પરમાત્મા થાય છે, અને જન્મ જરા મરણ તેને અસર કરી શકતાં નથી. પણ નિરંતર આત્મસ્મરણ કોણ કરી શકે ? જેનું મન સંસારના માયાવી અસત્ય અને દુઃખપૂર્ણ પદાર્થ ઉપરથી ઉઠી ગયું છે, અને જે કાંઈ નિત્ય અને શાશ્વત આનંદ આપનાર તત્ત્વ શોધ તો હોય તેવો મનુષ્ય આ કામ બરાબર કરી શકે છે. તેનું મન વિષયો તરફ નહિ દોરાતાં આત્માભિમુખ વળે છે; અને તેથી તે પળે પળે આત્માનું સ્મરણ કરે છે. તેનું આત્મજીવન આત્મમય બની રહે છે. તેજ મનુષ્ય બરાબર આનંદનો લોકતા થાય છે.

અવતરણમ્—નામાન્તરેણાત્માનમુપદિશતિ.

શ્લોક:

મહેશ્વરં મહાધારં અચ્યુતાનન્દકં સ્મરેત્ ।

સ પ્રાપ્નોતિ ધ્રુવં સૌખ્યં ભૂત્વા શ્રીજગદીશ્વરઃ ૭૯.

૨૨૦

ટીકા—ય આંત્મા મહેશ્વરમ્ ઇન્દ્રાદિપૂજ્યાનંતરત્નધારકમ્
મહાધારમ્ અનંતગુણપર્યાયાણામાધારીભૂતમ્ । અચ્યુતાનન્દકમ્
સાર્વકાલિકાનન્દરૂપમ્ સ્મરેદ્ધ્યાયેત્ । સ મુમુક્ષુરાત્મા શ્રી
જગદીશ્વરો ભૂત્વા ધ્રુવં સંશયાદિરહિતમનશ્વરસૌખ્યં પ્રાપ્નો-
તીતિ ભાવઃ ॥ ૭૯ ॥

અવતરણુ—ગયા શ્લોકમાં આત્માના કેટલાક વિશે-
ષણો આપવામાં આવ્યા. આ શ્લોકમાં આત્માના બીજા
નામો આપી આત્માને ઓળખાવવાનો અન્યકર્તા યત્ન કરે છે.

અર્થ—જે મહેશ્વર, મહાધાર, અચ્યુતાનંદ,—એવા
આત્માનું સ્મરણુ કરે છે, તે જગદીશ્વર થઈને નિત્ય સુખ
મેળવે છે. ॥ ૭૯ ॥

ભાવાર્થ—આત્માને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બુદ્ધાં
બુદ્ધાં શાસ્ત્રો ભિન્ન ભિન્ન નામ આપે છે, પણ વસ્તુતઃ તે
સર્વ આત્માનાંજ વિશેષણો છે. આ લેદની અંદર રહેલું
એકય એટલું બધું પ્રબળ છે કે એક સંસ્કૃત કવિએ
લખ્યું છે કે:-

યં શૈવા સમુપાસતે શિવ ઇતિ બ્રહ્મેતિ વેદાન્તિનો

બૌદ્ધા બુદ્ધ ઇતિ પ્રમાણપટવઃ કર્ત્તંતિ નૈયાયિકાઃ ।

અર્હન્નિત્યથ જૈનશાસનરતાઃ કર્મેતિ મીમાંસકાઃ

સોઽયં વો વિદધાતુ વાંચ્છિતફલં ત્રૈલોક્યનાથો જિનઃ ૧

જેને શૈવ લોકો શિવ કહી ઉપાસે છે, જેને વેદા-
ન્તીઓ બ્રહ્મ કહે છે, જેને બૌદ્ધ લોકો બુદ્ધ કહેવામાં ચ-
તુર હોય છે, જેને નૈયાયિકો કર્તા કહે છે, જેને જૈનશાસ્ત્ર

૨૨૧

લીન પુરૂષો અર્હત કહી ભજે છે, જેને મીમાંસકો કર્મ કહે છે, એવો ત્રિલોકનો નાથ તમને વાંચિત કૃપા આપો. “ વર્હશન જીન અંગ ભણીજે ” એ શ્રીમાન્ આનંદધનજીનું વાક્ય પણ જણાવે છે કે જુદી જુદી અપેક્ષાથી વિચારતાં વર્હશન સત્ય છે, અને તે સર્વનો જૈન ધર્મમાં સમાવેશ થઇ શકે. આ દૃષ્ટિ બિન્દુ હૃદયમાં રાખી હવે આપણે આ શ્લોકમાં આપેલાં વિશેષણો તપાસીએ. ચોસઠ ઇન્દ્રો પણ જેની પૂજા કરે છે, એવું જેનું એશ્વર્ય છે તે મહેશ્વર કહેવાય છે. અનંત ગુણ પર્યાયનું નિવાસ-સ્થાન-આધાર આત્મા છે, માટે તે મહા-આધાર-મહાધાર કહેવાય છે. જગતના વિષયોથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ જ્યારે ક્ષણિક છે, ત્યારે આત્માનો આનંદ શાશ્વત છે, માટે આત્માને અચ્યુતાનંદ-શાશ્વત આનંદનું સ્થાન ગણવામાં આવેલું છે. આવા આવા વિશેષણોવાળા આત્માનું જે મનુષ્ય નિરંતર સ્મરણુ કહે છે, તે જગદીશ્વર થાય છે, તે ત્રણ ભુવનનો સ્વામી થાય છે, અને તેની સાથે નિત્ય સુખનો તે લોકતા થાય છે. આત્મા સ્વભાવેજ આનંદ સ્વરૂપી છે. આનંદ તેનાથી ભિન્ન નથી. આનંદ આત્મા અનુભવે છે. તે શાશ્વત આનંદ મેળવ્યા પછી કાંઇપણ મેળવવા યોગ્ય આત્માને રહેતું નથી.

તે આનંદસ્વરૂપ શુદ્ધ અને નિષ્કામ સમણતાથી ખીલે છે-પ્રટક થાય છે. જગત્ માત્રનું ભલું થાઓ, એવી ભાવના સર્વદા ભાવવી, સર્વદા શાંતિપાઠનો હૃદયથી ઉચ્ચાર કરવો, અને વ્યવહારમાં પણ જેમ અને તેમ પ્રાણી માત્રનું

૨૨૨

યથાશક્તિ ભદ્રું કરવા તત્પર રહેવું. આમ કરવાથી હૃદયમાં ખરો પ્રેમ જાગૃત થાય છે, અને તે ખરો પ્રેમીજ મનુષ્ય માત્રનું ભદ્રું ઇચ્છનાર આત્માજ શાશ્વત આનંદ પ્રેમવવા ભાગ્યશાળી થાય છે.

અવતરણમ્—આત્મૈવ શિવસ્વયમ્ભવાદિપદવાચ્યસ્તદુપાસનયાઽઽત્મા સ્વયં શિવાદિરૂપો ભવતીતિ પ્રરૂપયતિ ।

શ્લોક:

શિવં સ્વયંભુવં ભક્તયા, વન્દસ્વાન્તર દૃષ્ટિઃ
ભોક્તા સ્વકીયઋદ્ધીનાં, શંકરસ્ત્વં સદાશિવઃ ૮૦

ટીકા—શિવં કલ્યાણાગારમ્ । સ્વયંભુવમનાદિસંસિદ્ધમન તુ કેનાપિ કૃતમાત્માન ભક્તયા મહતાદેરણાન્તરદૃષ્ટિતેઽધ્યાત્મદૃષ્ટ્યા વન્દસ્વ પર્યુપાસય તતઃ સ્વકીયઋદ્ધીનાં ભોક્તા સૈસ્ત્વં સદાશિવસ્વરૂપઃ શક્કરઃ કલ્યાણકારી ભવાસિ યો હ્યાત્મધ્યાનરતઃ સ સ્વયં લબ્ધકલ્યાણઃ પરેષાં કલ્યાણકારીતિ શ્વાવઃ ॥ ૮૦ ॥

અવતરણુ—શિવ, સ્વયંભૂ, વગેરે વિશેષણો, લગાડવામાં આવે છે, તે ખરી રીતે આત્માને જ લાગુ પડે છે, તે હવે ગ્રન્થકર દર્શાવે છે.

અર્થ—શિવ અને સ્વયંભૂ રૂપ આત્માનું આંતરદૃષ્ટિથી વંદન કર. પોતાની રૂદ્ધિનો ભોક્તા તું જ શંકર અને શિવ છે.

૨૨૩

ભાવાર્થ—આત્માને જે અનેક વિશેષણો આપવામાં આવે છે તેમાં તેને શિવ અને સ્વયંભૂ પણ કહેવામાં આવે છે. જે નામ આત્માને આપવામાં આવેલાં છે, તે બધાં સાર્યક—નામ પ્રમાણે ગુણવાળા—છે શિવ એટલે કલ્યાણ; તે કલ્યાણના નિવાસ સ્થાનરૂપ ભંડારરૂપ આત્મા છે. આત્મા કલ્યાણ નિધિ છે. વળી તે સ્વયંભૂ છે, તે પોતાની મેળે આવિર્ભાવની અપેક્ષાએ પ્રકટ થાય છે, તે કાળથી અમર્યાદિત છે. કોઈ આત્માનો કર્તા નથી, આત્મા સર્વનો કર્તા છે. આવું જે આત્માનું સ્વરૂપ છે તેનો અંતર દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો; તેની ઉપાસના કરવી, ખરા ભાવથી તેની ભક્તિ કરવી. જે મનુષ્ય ખરા અંતઃકરણથી આત્મ તત્ત્વની ઉપાસના કરે છે, તેજ પુરૂષ આત્મિક રૂદ્ધિ ભોગવવાને પાત્ર થાય છે. ભક્તિ અખંડિત હોવી જોઈએ, તો રૂઝ પણ અખંડિત મળે. “ધાર તરવારની સોહેલી દોહેલી ચૌદમા જન તણી ચણું સેવા” એ શ્રીમાન્ આનંદ ધનજીના મહા વાક્યો પણ સૂચવે છે કે આત્મપ્રભુની ઉપાસના—ભક્તિ કરવી, તે તરવારની ધારપર ચાલવાં કરતાં પણ અતિ વિકટ કામ છે. તલવારની ધાર પર ચાલનારને પણ મન બરાબર નિયમમાં રાખવું પડે છે, શરીર વશ કરવું પડે છે, છતાં તે કામ આત્મ પ્રભુની સેવાની આગળ પ્રમાણમાં કાંઈ નથી. તું પોતેજ શિવ અને શંકર છે. આત્મા પોતેજ કલ્યાણ સ્વરૂપી છે, અને પરતું કલ્યાણ કરનાર છે. ભક્તામરમાં પણ કહ્યું છે કે:—

૨૨૪

ત્વં શંકરોઽસિ ભુવનત્રયશંકરત્વાત્ ॥

ત્રણ જગતનું ભલું કરવાથી હે પ્રભુ ! તું શંકર છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આત્માના ગુણો તથા પ્રભવ અનન્ત છે. તે પ્રથમ શાસ્ત્રોદ્ધારા જાણતું જોઈએ. અને જાણીને તે અનુભવવાને પ્રયત્ન સેવવો જોઈએ, જે જ્ઞાન થાય, અને જ્ઞાન ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા (દર્શન) હોય તે જરૂર તે પ્રમાણે તે મનુષ્યનું ચારિત્ર પણ થવાનું, મઃટે ગુરૂપાદ્ધારા તેમજ સમ્યગ્ શાસ્ત્રદ્ધારા ઉત્તમ પ્રકારનું પ્રથમ જ્ઞાન મેળવવા પ્રયાસ દરેક આત્મહિતાર્થીએ કરવો જોઈએ.

અવતરણમ્—બહિરાત્માઽન્તરાત્મપરમાત્મેતિ ત્રૈવિધ્યમુપપાદ્યાર્ષપશ્ચમશ્લોકૈર્બહિરાત્મબુદ્ધિં ત્યક્ત્વાઽન્તરાત્મબુદ્ધિસ્થેન પરમાત્મશક્તિરુદ્ભાવનીયેતિ પ્રદર્શયતિ ।

શ્લોકઃ

આત્માનં તુ ત્રિધા વિદ્ધિ બાહ્યોપાધ્યાદિભેદતઃ ।
આત્મબુદ્ધિં શરીરાદૌ બહિર્ધીમાન્નરઃ સ્મૃતઃ ॥૮૧॥

ટીકા—હે બાહ્યોપાધ્યાદિભેદતો બાહ્યોપાધિર્બહિરાત્મા । આન્તરોપાધિરન્તરાત્મા । નિરુપાધિઃ પરમાત્મેતિ ભેદત આત્માનં ત્રિધા વિદ્ધિ જાનીહિ તત્ર શરીરાદૌ પૌદ્ગલિકવસ્તુન્યાત્માયમિતિ બુદ્ધિ—ર્યસ્ય સ નરો બહિર્ધીમાન્ સ્મૃતઃ । યો હિ સ્થૂલોઽહં કૃશોહં દરિદ્રોઽહં ધનવાનહમિતિ બુદ્ધિમાન્ સ બહિરાત્મા સ્મૃત ઇત્યર્થઃ ॥ ૮૧ ॥

૨૨૫

અવતરણુ—આ પ્રમાણે અચાર સુધી જુદાં જુદાં વિશેષણુ આપી આત્મ સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. હવે આત્માના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, તે ખતાવે છે. તે ત્રણ વિભાગ બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા; આ ત્રણનું સ્વરૂપ સમજી આપણે તેમના સંબંધમાં કેવી વૃત્તિ રાખવી તે હવે અન્યકર પાંચ શ્લોકથી દર્શાવે છે. તેમાં પ્રથમ બહિરાત્માનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે.

અર્થ—બાહ્ય ઉપાધિ વગેરે લેદથી આત્માને ત્રણ પ્રકારનો જાણવો. જેને શરીર વગેરેમાં આત્માની યુદ્ધિ છે, તે મનુષ્યને બહિર્ધી—બહિરાત્મભાવવાળો જાણવો. ॥ ૮૧ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા વસ્તુતઃ એક છે, છતાં જુદી જુદી ઉપાધિના સંબંધમાં આવતાં તે ત્રણરૂપે પ્રકાશે છે. તેથી કરી તેના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે. તે ત્રણ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) બહિરાત્મા, (૨) અંતરાત્મા, (૩) પરમાત્મા. બાહ્ય વસ્તુમાં આત્મ યુદ્ધિવાળો તે બહિરાત્મા; સમ્યક્ત્વ પામેલો જીવ અંતરાત્મા કહેવાય છે, તેરમા ગુણસ્થાનકવાળા તથા અયોગી તે સર્વ પરમાત્મા કહેવાય છે. આ તેના મૂળ સ્વરૂપે તેની વ્યાખ્યા થઈ. હવે તેમાંથી પ્રથમ બહિરાત્મ ભાવનું સ્વરૂપ વિચારીએ. શરીર વગેરે બાહ્ય પૌદ્ગલિક જડ વસ્તુમાં મારાપણાનો ભાવ ઉત્પન્ન કરવો, તે વસ્તુઓ એજ આત્મા છે, એમ માનવું, આ સર્વ બહિરાત્મભાવ છે. આ ભાવને લીધે પુરૂષ ઘણી વાર એમ કહે છે કે” હું રૂપાળો છું, હું કાળો છું, હું દરિદ્ર છું, હું ધનવાન છું, ” આ સર્વ વિશેષણુ ખરી રીતે શરીર તથા બાહ્ય

૨૨૬

પદાર્થોને લાગુ કરી શકાય. પણ બૂલથી આત્મા પોતાને લગાડે છે. આ બહિરાત્મભાવથી જગતમાં મનુષ્ય રખડે છે અને દુઃખી થાય છે. સુતારને કામ કરવાને ઓબર હોય, તેવાં આત્માને કામ કરવાનાં શરીર વગેરે ઓબર છે. તે મરણુ પછી આત્માની સાથે આવતાં નથી, પણ અંહી પડી રહે છે, માટે તેમને આત્માનાં માનવાં, અથવા તેમને આત્મા તરીકે માનવાં, એ મોટી ભુલ છે. આ દેહાધ્યાસ અથવા બહિરાત્મ ભાવ એટલે સુધી વ્યાપેલો છે કે જ્ઞાની પુરૂષો પણ કેટલીક વાર તે ભુલમાં પડી જાય છે, અને શરીરને સંતોષવાને પોતે જાણેલા ઉચ્ચ નિયમોનો ભોગ આપે છે. આમ થવું જોઈએ નહિ. દેહ અથવા દેહના ધર્મોનો આરોપ આત્મામાં કરવો નહિ. જો આ દેહાધ્યાસ છુટી જાય તો પછી દેહથી ખંડાર રહેલી વસ્તુઓ, જેવી કે ધન, ધાન્ય, ઘર, વસ્ત્ર, ઉપરથી મારાપણાનો ભાવ ઉઠી જાય, તેમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. આ દેહાધ્યાસ ત્યાજ્ય છે, એ પ્રથમ હૃદયથી વિચારી, તદનુસાર વર્તન રાખવું જોઈએ. નાની નાની બાબતોમાં પ્રથમ મનની સમતોલ વૃત્તિ રાખતાં શિખવું જોઈએ. ચાકરે ઘોડીયામાં એક કાઠ પાડ્યો તો શું થઈ ગયું? ભોજનમાં જરા મીઠું ઓછું પડ્યું તો શું ખસી ગયું? કોઈ સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાવાને ન મળ્યું તો તેથી શું ગેરલાલ થયો? સભામાં જરા આગળ જગ્યા ન મળી તો તેથી તને શી હાનિ થઈ? આવી આવી નાની બાબતોમાં પ્રથમ ઉદાસીન ભાવ રાખવો જોઈએ.

૨૨૭

આવી રીતે મહાવરો પાડવાથી મોટી આખતોમાં પણ ઉદાસીન ભાવ રાખતાં શિખી શકાશે, અને દેહને ગમે તે થઈ જાય તોપણ મનની શાંતતામાં જરા પણ વિક્ષેપ થશે નહિ. શરીરને અતુકૂળ સંયોગોને નાશ થવા છતાં તથા પ્રતિકૂળ સંયોગો મળવા છતાં તેવો મનુષ્ય એક સરખી વૃત્તિ રાખી શકશે. કારણ કે શરીર તે આત્મા નથી, તે પછી શરીરને માથે આવી પડતું સુખ દુઃખ શી રીતે આત્માને લગાડી શકાય ? આવો ભાવ રાખવાથી ઉદયમાં આવેલાં શરીર આશ્રયી કર્મો તે શાંત મનથી ભોગવી લે છે. અને તે ભોગવતાં નવાં કર્મ બાંધતો નથી. આવા બધા લાભ ધ્યાનમાં લેઈ બહિરાત્મભાવનો જેમ ત્યાગ થાય તે પ્રમાણે વર્તન રાખવું એજ સાર છે.

શ્લોક:

बहिर्धिया भयभ्रान्ती रागादिक्लेशसन्ततिः॥
त्यक्त्वा देहात्मबुद्धिं त्वं देहाद्भिन्नं विभावय ८२

ટીકા—बहिर्धिया बाह्यबुद्ध्या भवभ्रान्तिः संसारपर्यटनं रागादिक्लेशसन्ततिः स्वाभिमतवस्तुनि रागोऽनभिमते द्वेषोऽनिष्टेऽभिमते प्राप्ते वा नभिमते क्लेशस्तेषां सन्ततिः परम्पराऽनुभूयतेऽतो देहात्मबुद्धिं त्यक्त्वा प्रौढलिकवासनां निर्जित्य त्वं देहाद्भिन्नं विभावय दैहिकदृष्टिमपसार्यान्तःप्रविश्य च समाधेहि । एवं कृते चान्तरात्मा लप्स्यत इत्थर्थः ॥ ८२ ॥

૨૨૮

અવતરણુ—બહિરાત્મ ભાવ રાખવાથી કેવું ખરાબ પરિણામ આવે છે, તે હવે ગ્રંથકાર દર્શાવે છે:—

અર્થ—બહિરાત્મ ભાવથી સંસારમાં રખડવું પડે છે. રાગ વગેરે કલેશનો પ્રવાહ ચાલે છે, માટે દેહાત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી તું આત્માને દેહથી ભિન્ન ગણુ. ॥ ૮૨ ॥

ભાવાર્થ—બહિરાત્મભાવ એ શું તે આપણે ગયા પ્રલોકમાં વિચારી ગયા; દેહ અને ઇન્દ્રિયો તથા જગતની બાહ્ય વસ્તુઓમાં મારાપણાનો ભાવ તે બહિરાત્મભાવની ટુંક વ્યાખ્યા છે. હવે બહિરાત્મભાવનું શું પરિણામ આવે છે, તે આ પ્રલોકમાં વિચારવામાં આવેલું છે. તેવી વૃત્તિથી મનુષ્ય જે વસ્તુઓ આત્માની પોતાની નથી, તેને આત્માની તરીકે લેખે છે. અને તેથી તે વસ્તુઓ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે. આ ઇચ્છા તેને જન્મ મરણના ચક્ર સાથે બાંધે છે, તેથીજ કરીને આ પ્રલોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જીવને સંસારમાં ભટકવું પડે છે. વળી તેજ વૃત્તિને લીધે ઘણી વસ્તુઓ ઉપર રાગ-આસક્તિ થાય છે, અને તે મળવામાં જે વિઘ્ન કર્તા થાય તેનાપર દ્વેષ પણ થાય છે. આ રીતે રાગ દ્વેષનો પ્રવાહ પણ બહિરાત્મભાવને લીધે ચાલે છે. જેનામાંથી આ દેહાત્મ બુદ્ધિ ટળી ગઈ છે, તેને વાસ્તે સંસારમાં ભટકવાનું અર્ધું ચક્રતો બંધ થઈ ગયું, એમ જરૂર માનવું, માટે આ ભાવના ઉત્પન્ન કરવાને શું કરવું, તે હવે ગ્રંથકાર દર્શાવે છે. તે જણાવે છે કે દેહ એ આત્મા છે એવી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરો,

૨૨૯

અને આત્મા દેહથી જુદો છે, એવી ભાવના રાખો, દેહમાં આત્માનો અ.રોપ દૂર થવાથી આ જગતમાં દેખાતી સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ ઉપર મનુષ્ય ઉદ્દાસીન ભાવ રાખતાં શિખે છે, દેહને એક વસ્તુ તરીકે લેખે છે, અને આત્માથી તે ભિન્ન છે, એમ અનુભવે છે. તે અનુભવ થતાં બાહ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ કે વિયોગમાં સમભાવ તે રાખી શકે છે, તે સમભાવનું સુખ અલૌકિક છે. અધ્યાત્મસારમાં લખ્યું છે કે સ્વર્ગનું સુખ તો દૂર રહ્યું, મુક્તિનું સુખ તેથી પણ દૂર છે, પણ મનની પાસે રહેલું એવું સમતાસુખ સ્પષ્ટ છે; આવું સુખ મનુષ્ય દેહાત્મભાવ-બહિરાત્મભાવના ત્યાગથી શીઘ્ર મેળવી શકે છે. માટે તે દેહાત્મબુદ્ધિ ટાળવાને ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે નાની નાની બાબતોથી ટેવ પાડવી એ જરૂરનું છે.

શ્લોક:

દેહસ્થોઽપિ ન દેહી યો, વાચા ભિન્નસ્તથાઽમૃતઃ ।
દુગ્ધે નીરં તથા દેહે, આત્માઽસંખ્યપ્રદેશકઃ ૮૩

ટીકા—યોન્તરાત્મા દેહસ્થોપિ દેહે તિષ્ઠન્નપિ નિશ્ચયનયાપેક્ષયા ન દેહી સર્વથા દેહસમ્બન્ધે તુ દેહાદિનિર્મુક્તિરેવદુર્લભ્યેત તથા વાચા ભિન્નઃ પુદ્ગલરૂપયા વાચાઽસંશ્લિષ્ટસ્તત્ર નૈવ વાચ-સ્સમ્પર્કોઽસ્તિ । યદ્વા વચનાતીતો નૈવ વચનેન તસ્ય નિરુક્તિઃ સમ્ભવતિ । અનન્તશક્તિકપુદ્ગલરાચિતાનાં ઘટાદીનામપ્યેકાન્તેન

૨૩૦

નિર્વચનમસંભવિ પુનરાત્મનસ્તુ કા કથા નિરુક્તાવભિમાનં યે
 દધતે તાર્કિકાદયઃ હર્ષમિશ્રાદિભિસ્તે તુ સ્વળ્ડનાદૌ સુશિક્ષિતા
 ઇતિ વેદાન્તાચાર્યૈરપ્યુક્તત્વાત્ તથાઽમૃતો મરણધર્મ્મરહિતો મો-
 ક્ષરૂપો વા તથા દુગ્ધે નીરમિવ દેહે વ્યાપ્નુવન્નાત્માઽસંખ્યપ્રે-
 શકઃ અયં ભાવઃ યથા પયઃ પાનીયં યો ભિન્નત્વેઽપિ પરસ્પર-
 સંશ્લેષાદભેદ ઇવ દૃશ્યતેઽત એવ દુગ્ધામિલિતં જલમપિ દુગ્ધમૂ-
 લ્યેન ક્રીણાન્તિ લોકાઃ પરં દુગ્ધાસ્વાદરસિકૈસ્તદાનામપ્યનુભૂ-
 યતે જલસમ્પૃક્તામિદં દુગ્ધં યતો નાસ્વાદ્યન્તે દુગ્ધસમ્બન્ધિનો
 મધુરાદિગુણાસ્તથાઽઽત્માપિ પૌદ્ગલિકદેહાદ્વિન્નોપ્યનાદિકાલપ-
 રસ્પરસંશ્લેષાદ્ દેહગુણસ્થૂલકૃશત્વાદિ સામાનાધિકરણ્યેનૈવ
 સ્વગુણવાન્ દૃશ્યતેઽત એવ દેહસમ્બન્ધિનો ધનપુત્રકલત્રાદીન્
 સ્વીયત્વેન વ્યવહરન્તિ લોકાઃ પરન્ત્વાત્મસુખરસાસ્વાદભાવુકૈ-
 સ્તુ બાહ્યદાષ્ટિમપસાર્થ્ય કૃતાન્તરાત્મબુદ્ધિભિર્નિઃસંશયમનુભૂયતે
 નૈતે ધનપુત્રકલત્રાદયો માં નિર્લેપશ્ચેતનં સમ્બઞ્નંતિ યદિ મત્સ-
 મ્બન્ધસ્વભાવાઃ સ્યુસ્તદા રત્નત્રયવન્ મુક્તાવપ્યુપતિષ્ઠેરન્ પરમા-
 ત્માવસ્યાયામાપિ વાનુભૂયેરન્ પરતંત્રે તુ કેવલજ્ઞાનમાહાત્મ્યાદ્
 બહિરાત્મભાવગન્ધોઽપિ નાસ્તિ । ઇતિ સુષ્ટૂકં દેહસ્થોઽપિ ન
 દેહીતિ ॥ ૮૩ ॥

અવતરણુ—આત્મા અને દેહને કેવો સંબંધ છે,
 અને આત્માનું કેવું સ્વરૂપ છે, તે હવે અન્થકર્તા પ્રકટ
 કરે છે.

૨૩૧

અર્થ—દેહમાં રહેવા છતાં પણ જે દેહી નથી; જે વાણીથી લિન્ન અને અમર છે. દુધની અંદર જળની માફક અસંખ્ય પ્રદેશી આત્મા શરીરમાં રહેલો છે.

ભાવાર્થ—આત્મા દેહમાં રહે છે, પણ દેહને અને આત્માને ખરો સંબંધ નથી, આ વાક્ય નિશ્ચયનયથી સમજવાનું છે; જે દેહ અને આત્માને ખરો સંબંધ હોય તો કદાપિ આત્મા મુક્ત થઈ શકે નહિ. જ્યાં સુધી દેહાત્મબુદ્ધિ છે, જ્યાં સુધી વ્યવહાર છે, જ્યાં સુધી આત્માનું ખરું સ્વરૂપ સમજવામાં આંચું નથી, ત્યાં સુધી આ મારો દેહ છે, અને હું આ દેહમાં રહું છું, વગેરે ભાવ રહે છે, અને પ્રવૃત્તિ પણ તેવા પ્રકારની થાય છે. વારંવાર જણાવવામાં આંચું છે તેમ દેહ તો આત્માને કામ કરવાનું સાધન છે. વળી આત્મા વાણીથી લિન્ન છે. વાણી પુદ્ગલરૂપ છે, વાણી એ પુદ્ગલનો ધર્મ છે, તેનાથી આત્મા અસંશ્લિષ્ટ છે, એટલે વાણીથી આત્માને પહોંચી શકતી નથી. વાણી અને મનની પણ પેલીપાર આત્મા છે. એક સ્થળે કહેલું છે કે—

યતો વાચો નિવર્તન્તે અમાપ્ય મનસા સહ.

શાબ્દિક તાલ્લિક પંડિત છાકે; તે પણ વહાં જઈ થાકે. શબ્દ તીર પણ જ્યાં નહિ પહોંચે, શબ્દવેધીનાં તાકે. ભયા અનુભવ રંગ મજાદારે, ઉસકીવાત ન વચને થાતી. મનની સાથે વાણી પણ જ્યાં પહોંચ્યા સિવાય પાછી વળે છે, તે પરમપદ તે આત્મપદ છે. ત્યારે દેહ અને આત્માને કેવો સંબંધ છે એ આપણે વિચારીએ, ઉપમા આપીને

૨૩૨

એ સંબંધ ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે. જેમ દુધ અને પાણી જુદા ધર્મવાળાં છતાં એવી રીતે મળી જાય છે કે બન્ને એક સ્વભાવવાળાં હોય એમ માનવાને આપણે દોરવાઈ જઈએ છીએ. સામાન્ય મનુષ્ય તો દુધ અને નીર ભેગાં થયાં હોય તો તેનો ભેદ સમજી શકતો નથી. અને જળના ગુણ દુધને આરોપે છે; પણ હંસ જેવા જ્ઞાની પુરૂષો કેટલાક માલૂમ પડે છે. જેઓ તત્ત્વજ્ઞાનથી દુધ અને જળનો ભેદ સમજે છે, અને યોગમાર્ગથી તે બેને જુદું કરતાં પણ શીખે છે. (અ) હંસ: “હું તે તે,” “હું તે આત્મા” આવું જ્ઞાન ધરાવનાર હંસ કહેવાય છે. અને હંસ જેમ દુધને જળથી ભિન્ન કરી દુધનો આસ્વાદ લે છે, અને જળને પડતું મુકે છે, તેવી રીતે જ્ઞાની પુરૂષો જડ દેહને પડતો મુકી આત્માનો આસ્વાદ અનુભવે છે. ઘણા કાળથી અજ્ઞાનને લીધે આપણે દેહ અને દેહના સંબંધી ધન, પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી, વગેરે આપણાં તરીકે લેખીએ છીએ, પણ વસ્તુતઃ તેમને અને આપણે જરા પણ સંબંધ નથી. કારણ કે જ્યારે આ દેહજ આપણો નથી તો પછી દેહને આ શ્રદ્ધી રહેલી વસ્તુઓ શી રીતે આપણી થઈ શકે? આ શ્લોકમાં આત્માને અમર કહેલો છે, તે વિશેષણ પણ બહુ અર્થ સૂચક છે. જ્યારે દેહ મરે છે, ત્યારે આત્મા મરતો નથી, તે ત્રણ કાળમાં એક સરખો નિત્ય રહે છે, અને તે નિત્ય આત્મા ક્ષણભંગુર દેહથી ભિન્ન છે, એવું ભાન કરાવવાને “અમર” એ વિશેષણ મુકવામાં આવેલું લાગે છે.

૨૩૩

શ્લોક:

રૂપિસ્થોપિ ન રૂપી યઃ સોઽરૂપ્યાત્મા નિરજ્જનઃ ॥
નિર્લેપોઽનશ્વરઃ સાક્ષાત્, કૈવલ્યેન પ્રકાશતે ॥૮૪॥

ટીકા—રૂપિસ્થોપિ રૂપિપૌદ્ગલિકદેહસ્થો રૂપી ન ભવતિ રૂપસમ્પર્કવાન્ ન ભવતિ યઃ સોઽન્ટરાત્મા કૈવલ્યેન કેવલજ્ઞાનેનાઽરૂપી નિરૂપાધિકત્વાદ્ રૂપોપાધિરહિતઃ । નિરજ્જનઃ—શુદ્ધસ્વરૂપઃ । નિર્લેપઃ—કર્મમલલેપરહિતઃ । અનશ્વરો—ઽવિનાશરૂપઃ પરમાત્મરૂપઃ સાક્ષાત્ પ્રકાશતે । ફલિતાન્ટરાત્મકત્તવ્યવિધિરન્ટરાત્મૈવ કેવલજ્ઞાનલાભાત્ પરમાત્મા ભવતીતિ ભાવઃ ॥

અવતરણુ—આત્માના ખીબા કેટલાક ગુણો આ શ્લોકમાં વર્ણવવામાં આવે છે.

અર્થ—રૂપીમાં રહેલો છતાં, જે રૂપી નથી. તે અરૂપી આત્મા નિરંજન છે, તે નિર્લેપ છે, સાક્ષાત્ અનશ્વર છે, અને તે કૈવલ્ય જ્ઞાનથી પ્રકાશે છે. ॥ ૮૪ ॥

ભાવાર્થ—શરીર રૂપી છે, તેની અંદર આત્મા રહેલો છે, છતાં આત્મા પોતે અરૂપી છે; તે કેવળ ચક્ષુથી દેખાતો નથી એટલું જ નહિ પણ પાંચે ઇન્દ્રિયોથી પણ ગ્રાહ્ય થતો નથી. પ્રથમ આપણે વિચારી પણ ગયા છીએ કે આત્મા ગન્ધાતીત છે, વર્ણાતીત છે, સ્પર્શાતીત છે અને શબ્દાતીત છે. આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશી છે તે પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકતો નથી, માટે તેને આપણે પાંચ

૨૩૪

ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ અરૂપી કહીએછીએ; પણ તે કેવળ અરૂપી નથી, કારણ કે કેવળી ભગવાન્ તો તેને બાણી શકે છે, માટે તેમની અપેક્ષાએ તો તેના અસંખ્યપ્રદેશ સ્વરૂપી માનીએ તો, સમજવા પ્રમાણે અનુચિત ગણાશે નહિ. કારણ કે અસંખ્યપ્રદેશોની અરૂપી વ્યકિત છે, તેજ તેનું સ્વરૂપ છે. વળી આત્મા નિરંજન છે. કોઇ પણ પ્રકારના અંજન-ડાઘ રહિત છે, એટલે તે શુદ્ધ સ્વરૂપી છે. વળી તે નિર્લેપ છે. કર્મમલના લેપથી તે રહિત છે. કર્મ મળ સર્વ ઉપાધિ આશ્રયી છે. શુદ્ધ આત્માને કર્મમળ લાગતો નથી. સૂર્યનાં કિરણ કાદવમાં પડે, ત્યારે આપણને તે કિરણ કાદવથી ખરડાયેલાં લાગે છે, અને સૂર્ય અશુદ્ધ થયો એમ આપણે કહીએ છીએ, પણ જ્યારે સૂર્ય પોતાનાં કિરણ અંતર્મુખ વાળે છે, ત્યારે તે મળ તેની સાથે જતો નથી. તેવી રીતે આત્મા દેહને લેઇને કર્મ મળથી ખરડાયલો ભાસે છે, પણ જ્યારે ધ્યાનમાર્ગથી આત્મા અંતર્મુખ વળે છે, અને પોતાનું સ્વરૂપ નિહાળે છે, ત્યારે આ મળ ત્યાં જઈ શકતો નથી, માટે તે નિલપ કહેવાય છે. અને તે કેવલ્ય-સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી પ્રકાશે છે. કેવલ્ય જ્ઞાન ખઠારથી મેળવવાનું નથી, તે આત્મામાંજ રહેલું છે, આત્મામાં તે રહેલું છે, એ જાણવું એજ તે મેળવવા સમાન છે. માટે ઉપર જણાવેલું આત્માનું સ્વરૂપ સમજી તે અનુભવવાને પ્રયત્ન કરવો, એટલે આપણામાં તિરોહિત રહેલું કેવલ જ્ઞાન પણ વખત આવતાં પ્રકટી નીકળશે.

૨૩૫

શ્લોક:

સચ્ચિદાનન્દરૂપેણ, સ્થિતિર્યસ્ય સ્વભાવજા ।
પરિજ્ઞાય પરાત્માનં, સન્તસ્તદ્ગતિભાજકાઃ ॥ ૮૫ ॥

ટીકા—યસ્ય પરમાત્મરૂપસ્ય સચ્ચિદાનંદરૂપેણ સદ્રૂપેણ—
ત્રૈકાલિકકૂટસ્થાવસ્થયા ચિદ્રૂપેણ—જ્ઞાનરૂપેણ ચાનન્દરૂપેણા-
નન્તસુખરૂપેણ સ્થિતિઃ સ્વભાવજા પ્રકૃતિસિદ્ધાઽસ્તિ । આત્મ-
નો બહિરાત્માદ્યવસ્થા ત્રિતયં વ્યાખ્યાય તત્સ્વરૂપજ્ઞાનેનાઽર્થ-
શ્લોકેન સદ્ગતિફલમાહ—સન્ત આત્માર્થિનો યમાત્માનં પરા-
ત્માદિરૂપં પરિજ્ઞાય સમન્તાત્ જ્ઞાત્વા તદ્ગતિભાજકા આત્મગતિ-
મોક્ષપ્રાપ્તિમન્તો ભવન્તીત્યર્થઃ ॥ ૮૫ ॥

અવતરણુ—આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિ કેવી છે,
અને તે સ્થિતિનો અનુભવ કરવાથી શું પરિણામ આવે તે
ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે.

અર્થ—સદ્ ચિદ્ અને આનંદરૂપે આત્માની સ્વાભા-
વિક સ્થિતિ છે આવા આત્માને બાહ્યીને સન્ત પુરૂષો તે
ગતિને ભજનારા થયા છે.

ભાવાર્થ—આત્માને અનેક પ્રકારના વિશેષણો આ-
પવામાં આવેલાં છે, પણ તે બધાં વિશેષણોનો કેવળ ત્રણ
વિશેષણમાં સમાવેશ થઈ શકે તે ત્રણ વિશેષણ સત્ચિત્
અને આનંદ છે. આ ત્રણ વિશેષણ પર બરાબર મનન ક-

૨૩૬

રનારને આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાયા વગર રહેજ નહિ. આત્મા સત્ છે, નિત્ય છે, ત્રણે કાળમાં અમર છે; આ તેનું અમરત્વ અને નિત્યત્વ સત્ શબ્દથી જણાવવા આવે છે. વળી તે ચિદ્ છે. ચિદ્ એટલે જ્ઞાન; આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપી છે. આત્મા સર્વ પદાર્થોનો જ્ઞાતા છે. છએ દ્રવ્યનો જાણનાર આત્મા છે.

આત્મા ખીજાં દ્રવ્યને જાણે છે નહિ એટલું નહિ પણ પોતાને પણ જાણે છે. વળી આત્મા સ્વભાવે આનંદી છે, આનંદ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે, આ રીતે આપણને જણાય છે કે, આત્મા નિત્ય છે, જ્ઞાનમય છે, અને આનંદમય છે. આ આત્માના ત્રણ સ્વરૂપ ખીલવવાનો આપણે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ; એ ત્રણ સ્વરૂપવાળો આત્મા હું છું, એવું જ્ઞાન રાખી વર્તવું જોઈએ. જે આત્માની નિત્યતાનું જ્ઞાન થાય, તે માણસ મરણથી જરા પણ ડરતો નથી. અને શ્રીમદ્ આનંદધનજીની સાથે ઉદ્ધાર કાઢે છે કે “અમ અમર ભયે અખ નહિ મરેંગે.” તે ત્રણે કાળમાં રહેનારો હોવાથી તે શાશ્વત કૃણ મળે તેવું કાર્ય કરવા દોરાય છે, ક્ષણિક વસ્તુઓ મળે કે ન મળે તે તો તેથી તેના મનની શાંતિમાં જરા પણ ભંગ પડતો નથી. આવી વૃત્તિ સત્સ્વરૂપથી ખીલે છે. જ્ઞાન સ્વરૂપ-ચિત્સ્વરૂપ ખીલવવાને અન્યો વાંચવા જોઈએ, સત્સમાગમ કરવો જોઈએ; સદ્ગુરુગમ લેવી જોઈએ. સદ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને રાજયોગનો સમાધિનો માર્ગનો આશ્રય લેવો જોઈએ, પ્રથમ યમ અને નિયમથી હૃદયને શુદ્ધ કરી, ઇન્દ્રિયો અને મનને વશ

૨૩૭

કરી ખૂબ નહેતી વૃત્તિઓને તેમજ મનને અંતર્મુખ વાળવાં જોઈએ. આ રીતે ધ્યાનથી-યોગથી જ્ઞાન સ્વરૂપ ખરાબર ખીલે છે. ત્રીજું સ્વરૂપ આનંદ છે. તે સ્વરૂપ ખીલવવાને સરાગ સંયમની અપેક્ષાએ ઉત્તમોત્તમ માર્ગ પ્રેમ છે, ઉત્તમ ચારિત્ર છે. કોઈના પણ જીવને ઉદ્દેગ ન થાય તેવું ઉત્તમ પ્રકારનું વર્તન રાખવું જોઈએ, અને જેનામાં જીવ છે, જેનામાં પ્રાણ છે, તે સર્વ તરફ પ્રેમભાવ રાખવો જોઈએ. જ્યાં જ્યાં આત્મતત્ત્વ દેખાય ત્યાં ત્યાં બાહ્ય ઉપાધિ તરફ દુર્લક્ષ કરી, આત્મતત્ત્વની ઉચ્ચતા વિચારી, આનંદ પામવો જોઈએ, અને હૃદયથી દરેક જીવ સાથે મૈત્રીભાવના રાખવી જોઈએ. ખરો આનંદ મૈત્રીભાવમાં, ખીજનું ભણું કરવામાં, અને ખીજઓને સન્માર્ગે દોરવવામાં રહેલો છે. આ રીતે આત્માનાં ત્રણ સ્વરૂપો ખીલવવાને ધીમે ધીમે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ ત્રણ સ્વરૂપોવાળો આત્મા છે, એમ જાણવાથી, અને જાણીને તે અનુભવવાને પ્રયત્ન કરવાથી અનેક સન્તપુરૂષો તે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયેલા છે. જેનું ધ્યાન કરે તેવો તે થાય છે, આ ઉત્તમ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી પરમાત્મપદ મેળવવાની ખરી ઇચ્છા હોય તો પરમાત્માનું એકાગ્ર મનથી સતત ધ્યાન કરે, અને તમે પણ પરમાત્મા થશો. પરમાત્મપદ અનુભવવામાં જે અંતરાયરૂપ કારણો હશે તે સ્વયમેવ દૂર થઈ જશે.

અવતરણમ્—આત્મગુણરક્ષણં સર્વથા કર્ત્વ્યં તત્ ક્ષતૌ
ત્વાત્મઘાતિત્વં પ્રસજ્યત ઇત્યાહ ॥

२३८

श्लोकः

आत्मनो गुणनाशेन, स्वयमात्माऽऽत्महिंसकः ॥
 भावदयामयः सोऽस्ति, स्वात्मधर्मप्ररक्षणात् ॥८६॥

टीका—आत्मनो गुणनाशेनाऽऽत्मास्वयमात्म—हिंसकः
 परो यद्यात्मानं हिनस्ति तदा पारवश्येन सोऽव्ययम् यदा तु
 स्वयमेव मिथ्यात्वाविरतिकषाययोगैः हिनस्ति तदा कस्यापराध
 इति महाऽन्यायः “ क्व यामः कं प्रतिव्रूमो गरदायां स्वमातरी”
 तिन्यायात् कोऽसावात्मगुणः कस्माद्वा लभ्यत इत्याह स आ-
 त्मा भावदयामयः परमार्द्रहृदयैकस्वभाव आत्मा धर्मप्ररक्षणाद्भ-
 वति न ह्यात्मधर्मे नष्टे वस्तुस्वरूपेऽवतिष्ठते । यथाऽग्निरौष्ण्य-
 धर्मं रक्षति तदा तस्मादग्नेः सिंहव्याघ्रादयः पलायन्ते । धर्मे
 औष्ण्यरूपे नष्टे तु पिपीलिकाभिरप्यभिभूयते नामापि तस्य
 भस्मेति जायत इति सर्वेषां पदार्थानां स्वस्वधर्मेणैव महत्ता तथा
 ऽऽत्मनोपि स्वकीयज्ञानदर्शनचारित्र्यमुखवीर्यादिधर्मरक्षणेनैव म-
 हत्ता भवति । आत्मनो धर्माणां रक्षणमेव भावदया द्रव्यदया
 तु बाह्यप्राणरक्षणरूपा स्वस्थान्येषां च ज्ञातव्या । द्रव्यदयातो
 भावदयाया महिमाऽनन्तगुणः । भावदयामन्तरेण सकलकर्मक्ष-
 यलक्षणो मोक्षः कदापि कस्यापि न संभवति । यो मिथ्यात्वा
 दिभिरात्मानं हिनस्ति स स्वकीयात्मनो भावशत्रुः । द्रव्यशत्रु-
 तो भावशत्रुरनन्तगुणदुःखदायकः । अत एव भावहिंसकत्वं त्य-

૨૩૨

ક્વા ભાવદયામહીકૃત્ય ઉપશમક્ષયોપશમભાવેન ક્ષાયિકશુદ્ધા-
ત્પધર્માણાં રક્ષણં કર્ત્વ્યમિતિ ॥ ૮૬ ॥

અવતરણુ—આત્માના ગુણોનું નિત્ય રક્ષણ કરવું, અને જેથી આત્મ ગુણને હાનિ ન પહોંચે તેમ વર્તવું—એ બાબતનો હવે ગ્રન્થકાર ઉપદેશ આપે છે.

અર્થ—આત્મ ગુણના નાશથી આત્મા પોતે આત્માનો હિંસક બને છે, અને આત્મ ધર્મનું રક્ષણ કરવાથી તે આત્મા ભાવદયામય બને છે.

ભાવાર્થ—આત્માના ગુણોનો નાશ તેજ અધર્મયા હિંસા કહેવાય છે, અને તેનો કર્તા આત્મા બને છે. આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણનું રક્ષણ કરવું, તેજ સત્ય ધર્મ છે. શ્રી અધ્યાત્મ ગીતામાં શ્રી દેવચંદ્ર કહે છે—

આત્મ ગુણ રક્ષણા તેહ ધર્મ સ્વગુણ વિધ્વંસણા તે અધર્મ
ભાવ અધ્યાત્મ અનુગત પ્રવૃત્તિ તેહથી હોય સંસારછિત્તિ ॥૧॥

આત્માજ આત્માનો શત્રુ છે, તેમજ આત્માનો મિત્ર પણ આત્મા છે. કોઈ ખુદારનો દેવ દાનવ આવી તમારું અહિંત કરતો નથી. આત્મા પોતેજ અજ્ઞાનથી, ક્ષાયથી—ક્રોધ, માન માયા અને લોભથી, તેમજ રાગદ્વેષથી પોતાની હિંસા કરે છે; તેમાં બીજા કોઈનો અપરાધ નથી. જ્યારે પોતાની માતાજ ઝેર આપનારી નીવડે, જ્યારે વાડજ ચીલડાં ચોરે અને જ્યારે રક્ષણ કતાજ ભક્ષણ કરનાર થાય, ત્યારે ક્યાં જઈએ શું કરીએ, અને કોને કહીએ ?

૨૪૦

જ્યારે પોતાના સ્વરૂપનું ચતુર્થ રક્ષણ કરે, ત્યારે તેની મહત્તા રહે છે. આત્મા આત્મધર્મનું રક્ષણ કરે તો તેમાં તેની મહત્તા છે. અગ્નિ જ્યાં સુધી પોતાનો ઉષ્ણધર્મ જાળવી રાખે છે, ત્યાં સુધી સિંહ અને વાઘ આદિ લયકર પ્રાણીઓ પણ અગ્નિથી લય પામી પલાયન કરી જાય છે, પણ જ્યારે અગ્નિ પોતાનું સ્વરૂપ તજી દે છે, એટલે ઠંડો થઈ જાય છે, ત્યારે કીડી પણ તેની રાખમાં ચાલી શકે છે, અને જાળવલ્યમાન અગ્નિ રાખનું ઉપનામ મેળવે છે, દરેક વસ્તુની તેના પોતાના ધર્મથી મહત્તા છે, તેમ આત્માની પણ જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્રરૂપ પોતાના ગુણોને લીધે મહત્તા છે, માટે તે ગુણોને આંચ ન આવે, બલકે તે ગુણો વૃદ્ધિ પામે તેવા પ્રકારનું વર્તન આત્મહિતાથીએ રાખવું જોઈએ. કારણ કે તે ગુણોના નાશથી આત્મા આત્માનો હિંસક બને છે. દયા બે પ્રકારની છે, એક ભાવદયા અને બીજી દ્રવ્યદયા. આત્માના ગુણોનું રક્ષણ કરવાની અથવા બીજાઓને સન્માર્ગે ચઢાવવાની તેમજ આત્મજ્ઞાન આપવાની જે વૃત્તિ તે ભાવદયા કહેવાય છે; બીજાના જીવને દુઃખ ન થાય તેવા મનના અધ્યવસાય રાખવા તે પણ ભાવદયા છે. બીજાના દશ પ્રાણને દુઃખ ન થાય તેમ વર્તવું તે દ્રવ્યદયા છે. દ્રવ્યદયા અને ભાવદયા બંને આદરણીય છે, છતાં દ્રવ્યદયા કરતાં ભાવદયાનો મહિમા અનન્ત ગણો છે. ભાવદયા વિના કદાપિ કોઈને મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી.

આત્મા પોતાનો શત્રુ કેવી રીતે છે, તે આપણે વિ-

૨૪૧

આરીએ, કુતરાને લાકડી મારવામાં આવે, ત્યારે કુતરો લાકડી મારનારને કરડવા નહિ જતાં લાકડીને કરડવા જાય છે, આપણે પણ કુતરાના જેવું વર્તન રાખીએ છીએ. આપણું બગાડનાર પુરૂષને ધિક્કારીએ છીએ, અથવા નિન્દા કરીએ છીએ, પણ ખરી રીતે આપણું અહિત કરનાર તે પુરૂષ નથી, તે તો નિમિત્ત કારણ છે, તે તો લાકડીરૂપ છે; પણ આપણું ખરૂં અહિત કરનાર તો આપણે પૂર્વભવમાં કરેલાં કૃત્યો છે. તે કૃત્યોનું ફળ તે પુરૂષને એક સાધન તરીકે વાપરે છે. તે અશુભ કૃત્યોને કરનાર આપણે પોતેજ છીએ; માટે ખરી રીતે આપણો શત્રુ આપણો આત્મા છે, અને આત્માનું રક્ષણ કરનાર પણ આત્મા છે. જે આત્મા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ આત્મશુભો પ્રકટ કરવામાં કરે તો તે રક્ષણ કર્તા બને છે, અને જે તે શક્તિઓ આત્મશુભને મલિન કરનારાં કાર્યોમાં વાપરે તો તે શત્રુ બને છે, માટે બીજાં કોઈ બાહ્ય જન ઉપર દ્રેષ કરવા કરતાં આપણું વર્તન સુધારવાને પ્રયત્ન કરવોએજ સાર છે.

અવતરણમ્—આત્મધર્મરક્ષણાત્ત્વમેવં મૂતોઽસીત્યાહ. ॥

શ્લોક:

વિશ્વેશો મુવને માસ્વાન્, વીતરાગઃ કૃતાર્થકઃ
તત્ત્વં કુત્રાપિ નો લભ્યં, વૃથા કિં ત્વં પ્રધાવસિ ૮૭

ટીકા—વિશ્વં-પદ્મવ્યાત્મકમ્-તસ્યેશો વિશ્વેશઃ । મુવને માસ્વાન્ સૂર્યોપમઃ સ્વયં પ્રકાશમાનઃ સન્નન્યેષાં પ્રકાશકઃ ।

૨૪૨

વીતરાગો—રાગદ્વેષાદિરહિતઃ । કૃતાર્થકઃ—કૃતકૃત્યસ્ત્વં ભવસિ । આત્મધર્મરહસ્યમન્યદ્રવ્યેષુ કુત્રાપિ ન લભ્યમ્ । તર્હિં બાહ્યપૌદ્ગલિકવિષયેષુ કિં હે ચેતન વૃથા પ્રધાવસિં નૈવ મરુમરીચિકાજલવદ્ બાહ્યવિષયેષુ કુત્રાપિ કદાપિ લપ્સ્યતે ॥ ૮૭ ॥

અવતરણુ—આત્મધર્મનું રક્ષણ કરવાથી આત્મા કેવો થાય છે, તે હવે ગ્રન્થ કર્તા દર્શાવે છે.

અર્થ—આત્મા વિશ્વનો સ્વામી છે, આ ભુવનમાં સૂર્ય સમાન છે, વીતરાગ છે, કૃતાર્થ છે; ખડું તત્ત્વ આત્મા સિવાય બીજે કોઈ સ્થળે મળતું નથી. માટે તું ફેકટ ક્યાં દોડે છે. ॥ ૮૭ ॥

ભાવાર્થ—આ જગતનો સ્વામી આત્મા છે. આ જગત્ ષડ્દ્રવ્યનું અનેહું છે. ષડ્ દ્રવ્યની ખહાર કોઈ પણ વસ્તુ નથી. તે ષડ્ દ્રવ્યનો સ્વામી આત્મા છે, માટે આત્મા વિશ્વનો સ્વામી ઇશ છે; અને તેથી તેને વિશ્વેશ કહેવામાં આવે છે. વળી ત્રણ ભુવનમાં આત્મા સૂર્ય સમાન છે. જેમ સૂર્ય વડે બધા પદાર્થ દેખી શકાય છે, તેમ આત્મા વડે જગતના સર્વ પદાર્થો જાણી શકાય છે. સૂર્ય તો રાત્રે દેખાતો પણ નથી, પણ આત્મારૂપી સૂર્ય દિવસે તેમજ રાત્રે એક સરખી રીતે પ્રકાશ આપે છે, જે વડે સર્વ દ્રવ્યનું, અને તેના પર્યાયોનું જ્ઞાન થાય છે. સૂર્યને વાદળ ઢાંકે છે, પણ આત્મરૂપ સૂર્ય તો સર્વદા પ્રકાશે છે. વળી આત્મા વીતરાગ રાગ રહિત છે. રાગ એટલે મારાપણાને

૨૪૩

લીધે કોઈ વસ્તુ અથવા જીવની ઉપાધિ તરફ થતી આસ-
ક્રિત આ આસક્રિત ખરી રીતે આત્માની નથી, કારણ કે
આત્મા વસ્તુતઃ રાગ રહિત છે. જે રાગ રહિત હોય તેજ
દ્વેષ રહિત પણ હોય કોઈ વસ્તુ ઉપર આપણને રાગ થયો
હોય, અને તેવામાં તે ન મળે તો તે ન મળવામાં વિદ્ન
કરનાર ઉપર દ્વેષ થાય છે. માટે રાગ એજ દ્વેષનું કારણ
છે; પણ આત્મા તો રાગ દ્વેષ રહિત છે, વળી આત્મા કૃ-
તાર્થકૃતકૃત્ય છે. તે પોતાની અંદરજ સંતોષ માને છે.
તેને બાહ્યથી સુખ મેળવવાનું નથી; જે તત્વ છે તે આ-
ત્મામાંજ છે. ખંડાર ગમે તેટલું શોધવામાં આવે તોપણ
તે મળતું નથી. કારણ કે અંતરમાં જે તત્વ હોય તે
બાહ્ય વિષયોમાં ક્યાંથી મળી શકે ! માટે જ આ અંતરકર
બોધ આપે છે કે, તમે તે બાહ્યમાં ક્યાં શોધો છો ! તમે
તે શોધવાને ભુલા ક્યાં ભમો છો ? અંતરમાં તેની તપાસ
કરો, ત્યાં જ તે જડશે. ખીજે કોઈ સ્થળે તે મળવાનું
નથી. જે લોકો સમજી હોય છે, તે આ બાબત ઝટ સ્વી-
કારી લે છે. પણ અજ્ઞાની મનુષ્યો બાહ્ય વિષયોમાં તે
શોધે છે, અથડાય છે, દુઃખ ખમે છે, અને છેવટે થાકીને
અંતર્મુખ વળે છે, માટે થાકીને તે કામ કરવું પડે તેના
કરતાં પ્રથમથીજ તે કામ કરવામાં આવે તો વિશેષ લાભ થાય.

અવતરણમ્—આત્મજ્ઞાનેનૈવાત્મના સમ્યક્ત્વં પ્રાપ્યત ઇતિ
વ્યાચરે ।

૨૪૪

શ્લોક:

ત્વયૈવ પ્રાપ્યતે શીઘ્રં, સમ્યક્ત્વં નિશ્ચલં શુભમ્ ।
અભિષ્ટાબ્ધિસ્સુખાબ્ધિસ્ત્વં, મોક્ષઃ ત્વત્તઃ પ્રજાયતે

ટીકા—હેમવ્ય ત્વયૈવ શુભમ્—કલ્યાણમયં । નિશ્ચલ મ-
પ્રતિપાતિ । એતાદૃશં સમ્યક્ત્વં શીઘ્રં પ્રાપ્યતે । ત્વમેવં વાંચિહત-
વિષયાકરઃ સુખસાગરશ્ચાસિ । ત્વત્તઃ ત્વ શુદ્ધપ્રયત્નાદેવ મોક્ષઃ
ત્વાયિ પ્રજાયત ઇતિ ॥ ૮૮ ॥

અવતરણુ—આત્મજ્ઞાનથી આત્મા સમ્યક્ત્વ મે-
ળવે છે એ બાબત અંતકાર રબુ કરે છે, કારણ કે આત્મા
જ સર્વ રૂદ્ધિનો સમુદ્ર છે.

અર્થ—શુભ અને નિશ્ચળ સમ્યક્ત્વ હે આત્મન્ !
તારાથીજ પ્રાપ્ત કરાય છે, કારણ કે, તું ઇચ્છિત પદાર્થનો
સમુદ્ર છે, તેમજ સુખનો સાગર છે; તારામાંથીજ મોક્ષ
ઉપન્ન થાય છે, ॥ ૮૮ ॥

ભાવાર્થ—જ્યારે મનુષ્યને સમ્યક્ત્વ થાય છે, એટ-
લે કે જ્યારે મનુષ્ય વસ્તુતું યથાર્થસ્વરૂપ સમજે છે,
અને તે પર શ્રદ્ધા થાય છે, ત્યારે તે મનુષ્ય અર્થો સંસાર
તરી ગયો એમ કહેવાય છે. આવું સમ્યક્ત્વ પૂર્વ કાળમાં ઘણા
પુરૂષો મેળવવા સમર્થ થયા હતા. તે મેળવનારનો આત્મા આ-
પણા જેવોજ આત્મા હતો. માટે અંતકાર જણાવે છે કે તારા-
થી જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. ડગે નહિ તેવું અને શુભ

૨૪૫

સમ્યક્ત્વ પણ આત્માજ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આમ થઈ શકે છે એનું કારણ એજ છે કે આત્મા સ્વભાવે જ્ઞાનમય છે. જ્યારે જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં કારણો દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે આત્માનું જ્ઞાન પ્રકટી નીકળે છે. તે વખતે ષડ્ દ્રવ્ય અને નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ તે યથાર્થ સમજે છે; જ્યારે તે બરાબર સમજાય છે, ત્યારે તેપર અચળ શ્રદ્ધા થાય છે. અને જ્યારે શ્રદ્ધા પરિપૂર્ણ જામે છે, ત્યારે તદનુસાર વર્તન પણ થાય છે. માટે સમ્યક્ત્વનું અને શુદ્ધ ચારિત્રનું મૂળ તપાસીએ તો જ્ઞાન છે, અને તે જ્ઞાનનો સંભવ આત્માના જ્ઞાનમય સ્વભાવને લીધે છે. માટે જરા પણ ડર આવો નહિ. જરા પણ હિંમત હારવી નહિ. કારણ કે આત્મ સ્વરૂપમાં કોઈ ફેરફાર કરવા સમર્થ નથી.

વળી આત્મા ઇષ્ટ વસ્તુનો સાગર છે. જેમ સમુદ્રમાં સઘળાં ઉત્તમ રત્નો મળે છે, તેમ આત્મામાં સઘળી ઇષ્ટ વસ્તુઓ મળી આવે છે. જે ઇષ્ટમાં ઇષ્ટ વસ્તુ છે તે આત્મામાંજ છે; અને બાહ્ય વસ્તુઓ જે ઇષ્ટ લાગે છે, તે પણ આત્માને લીધેજ કોઈક અપેક્ષાએ ઇષ્ટ વાગે છે. પુત્ર પ્રિય લાગે છે તેનું કારણ ફક્ત દેહ નથી કિંતુ પુત્રની અંદર રહેલો આત્મા પણ છે, સ્ત્રી પ્રિય લાગે છે તેનું કારણ સ્ત્રીની અંદર રહેલો આત્મા છે. જો સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર વગેરે આત્માને લીધે પ્રિય લાગતાં ન હોય તો મરણ પછી કેમ તે શરીરને ઘરમાંથી દૂર કરવાને સઘળા તત્પર થાય છે, કેમ એક ક્ષણ વાર પણ તે શરીર પ્રિય લાગતું નથી ? માટે જગતમાં ઇષ્ટમાં

૨૪૬

ઇષ્ટ વસ્તુ વસ્તુતઃ આત્મા છે, અને તે આત્મા તેજ તું છે. માટેજ તું ઇષ્ટ વસ્તુને ખજનો છે, એમ કહેવામાં આવેલું છે. વળી આત્માને સુખનો સાગર કહેવામાં આવેલો છે, તે પણ ખરાખર છે. આત્મા સ્વભાવે સુખમય—આનંદમય છે. આત્મિક આનંદ એ સાગરતુલ્ય અમર્યાદિત છે, અને તે આત્મા તે તું છે, માટેજ તું આનંદનો સાગર છે.

મોક્ષ આત્મામાંથીજ સંભવે છે. મોક્ષ એ કાંઈ બાહ્ય વસ્તુ નથી, આત્મજ્ઞાન થાય એટલે કર્મ બંધથી મુક્ત થવાય, અને કર્મબંધથી મુક્ત થવું એજ મોક્ષ. આત્માના શુદ્ધ પ્રયત્નથી તે સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે, અને મોક્ષ મળે છે.

अवतरणम्—भव्य एव संसारसागरपारयोग्यो न त्वभव्यः तत् कथनपूर्वकं भव्यस्य लक्षणमाह ॥

શ્લોક:

भवाब्धेः पारमेत्येव, भव्यो भव्यत्वभावतः ।
अहं भव्योऽथवाऽभव्यो, भव्यस्यैतादृशी मतिः८९

ટીકા—भव्यो भव्यस्वभावतः संसारसागरस्य पारं गच्छति । एवकारोऽनास्थायां तेनाभव्यसदृशा भव्याः साधन-शक्तिर्विशिष्टा अपि न गच्छन्ति मोक्षमिति भावः । यथाविध-वा ललना ब्रह्मचारिणी पुत्रोत्पादनशक्तापि नाजन्मपुत्रं जनयिष्यति तद्वत् । मन्तरा अभव्यास्त्वभव्यत्वस्वभावतः कदापि

૨૪૭

મોક્ષં ન પ્રયાન્તિ । વંધ્યાસ્ત્રિયાં પુત્રોત્પત્તિવત્ । અહં ભવ્યો વા
કિમભવ્ય ઇતાદૃશી મતિર્ભવ્યસ્યૈવ ભવતીતિ વૃદ્ધસમ્પ્રદાયઃ । ૮૧ ।

અવતરણુ—જે ભવ્ય મનુષ્ય હોય છે તે સંસાર
સમુદ્રથી પાર ઉતરે છે; તે બાબત ગ્રન્થકાર હવે રબુ કરે છે.

અર્થ—ભવ્ય પુરૂષ તેના ભવ્યપણાના ભાવથી સં-
સારસમુદ્રની પાર ઉતરે છે; હું ભવ્ય છું, કે અભવ્ય છું,
એવી મતિ ભવ્યનેજ થાય છે.

ભાવાર્થ—ભવ્ય એટલે સંસાર સમુદ્ર તરવાને લાયક
એવો અર્થ છે. તેવો પુરૂષ ભવ્યપણાને લીધે—સંસાર સ-
મુદ્રની પાર ઉતારવાની લાયકાતવાળો હોવાને લીધે શુદ્ધ
પ્રયાન કરી, કર્મનો સંહાર કરી, આત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ
કરી યોગ્ય સમયે મોક્ષ મેળવે છે. મગમાં કોરડુંની માફક
કેટલાક એવા પણ જીવો હોય છે કે જે કદાપિ મોક્ષ મે-
ળવી શકશે નહિ એમ જૈન શાસ્ત્ર કહે છે. તેવા જીવોને
અભવ્ય કહેવાય છે. આથી કેટલાક પુરૂષો હિમ્મત હારી
જાય, માટે ગ્રન્થકાર જણાવે છે કે હું ભવ્ય છું કે અભ-
વ્ય, એવી ભાવના જે જીવને થાય તે જીવ ભવ્ય સમજવો.
અભવ્ય જીવ પ્રમાણમાં બહુ ઓછા છે. આ ભવ્યાભવ્યના
વિચારથી કોઈએ પણ જરા પણ ડર આવેો નહિ. આત્માની
પરમાત્મદશા કરવા માટે આપણે સદુદ્યમ કરવો. અને
સદુદ્યમથી ધીમે ધીમે ઉચ્ચ સ્થિતિ આપણે પ્રાપ્ત કરીશું અને
અંતે મોક્ષ મેળવીશું,

અવતરણમ્—પૂર્વોક્તસ્વરૂપાત્મન્યષ્ટપક્ષા વિચિન્તે તદાહ ॥

૨૪૮

શ્લોક:

અષ્ટપક્ષેણ ત્વં યુક્તઃ અસ્તિનાસ્તિગુણાન્વિતઃ
આનન્ત્યમસ્તિતાયાશ્ચ નાસ્તિતાયાસ્ત્વયિ ધ્રુવમ્ ॥

ટીકા—અસ્તિનાસ્તિતાઘષ્ટપક્ષેણ હેઆત્મન્ ત્વં યુક્તઃ ત-
ત્રાષ્ટપક્ષાણાં મધ્યેઽસ્તિતાયાશ્ચ નાસ્તિતાયા આનન્ત્યં ત્વયિ ચે-
તને ધ્રુવમ્ વર્તત ઇતિ ॥ ૯૦ ॥

અવતરણુ—આત્માનો લંચાલંચ સ્વભાવ ગયા પ્રલો-
કમાં આપણે ટુંકમાં વિચારી ગયા, હવે આત્મામાં જે
અષ્ટપક્ષ ઘટી શકે છે, તે આઠ પક્ષની બાબત અન્યકાર
રણુ કરે છે.

અર્થ—હે આત્મન્ ! તું અષ્ટ પક્ષથી યુક્ત છે,
અસ્તિ નાસ્તિ વગેરે ગુણથી જોડાયેલો છે; અને તારી અં-
દર અસ્તિત્વનું અને નાસ્તિત્વનું અનંતપણું ચોક્કસ રીતે
રહેલું છે. ॥ ૯૦ ॥

ભાવાર્થ—જૈનશાસ્ત્રમાં આઠ પક્ષ છે; એટલે એકજ
વસ્તુને આઠ ભિન્ન ભિન્ન બાબુથી જોવાની રીત છે. તે
આઠ પક્ષ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) નિત્ય, (૨) અનિત્ય, (૩)
એક, (૪) અનેક, (૫) સત્, (૬) અસત્, (૭) વક્તવ્ય,
(૮) અવક્તવ્ય, આ આઠે પક્ષ યુક્ત આત્મા છે, તે આઠે
પક્ષ આત્માને શીરીતે લાગુ પડે છે, તે આપણે વિચારીએ.
આત્મા દ્રવ્યાર્થિકનયથી નિત્ય છે, અને પર્યાયાર્થિક નયથી

૨૪૯

અનિત્ય છે, ત્રણે કાળમાં આત્મદ્રવ્ય વિનાશ પામતું નથી, તે અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે, પણ તેના પર્યાયમાં ફેરફાર થયા કરે છે, માટે પર્યાયની અપેક્ષાએ તે અનિત્ય ગણાય છે. જીવદ્રવ્ય અનન્ત છે. એકેક જીવમાં અસંખ્યાત પ્રદેશ છે, માટે તે અપેક્ષાએ આત્માતું સ્વરૂપ અનેક છે. દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ આત્મા એક છે. અને સંગ્રહનયથી તે સંસારી અને સિદ્ધના જીવો સ્વરૂપે સમાન છે, જીવત્વપણું એક સરખું હોવાથી જીવતું એકપણું પણ કહી શકાય. આત્મા સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ સત્ કહેવાય છે, અને તેજ આત્મા પરદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ અસત્ કહેવાય છે. આત્માને અનંત ગુણુ પર્યાય છે, તેમાંથી કેટલાક કહી શકાય તેમ છે, અને કેટલાક કહી શકાય તેમ નથી. માટે વક્તવ્ય અને અવક્તવ્ય એ બંને પક્ષ આત્માને લાગુ પાઠી શકાય, શ્રી કેવળ જ્ઞાની ભગવાને વસ્તુતું યથાર્થ સ્વરૂપ જ્ઞાનથી જાણ્યું, પણ તેમાંથી અનંતમે ભાગે જે વક્તવ્ય હતું-કહેવા યોગ્ય હતું તે કહ્યું, બીજું અવક્તવ્ય રહ્યું. આત્મ સ્વરૂપ કહેવાને તીર્થંકર જેવા સમર્થ જ્ઞાનીઓએ પ્રયત્ન કર્યો પણ આ વૈખરી વાણીદ્વારા તેઓએ તેના સ્વરૂપનો કેટલોક ભાગ પ્રદર્શિત કરી શક્યા. જેટલો ભાગ જણાયો તે વક્તવ્ય કહેવાય, અને જે જણાયા વગરનો રહ્યો તે અવક્તવ્ય ગણી શકાય. આ રીતે આત્મા વક્તવ્ય તેમજ અવક્તવ્ય કહી શકાય. વળી આત્મામાં આસ્તિપણું તેમજ નાસ્તિપણું છે. આ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ આ આઠ પક્ષમાંના સત

૨૬૦

અને અસત્ પક્ષને મળતું આવે છે, વળી તેનું વર્ણન હવે પછીના શ્લોકમાં કરવાનું હોવાથી અત્ર તે કર્યું નથી.

અવતરણમ્—તત્રાત્મનિ વિદ્યમાનાસ્તિત્વસ્વરૂપં કથયતિ ॥

શ્લોક:

સ્વદ્રવ્યેણ સ્વકાલેન, સ્વક્ષેત્રેણ સ્વભાવતઃ ।

અસ્તિત્વમાત્મનો જ્ઞેયં, મવ્યૈઃ શાસ્ત્રવિશારદૈઃ ૧૧

ટીકા—આત્મનો દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવેન શાસ્ત્રવિચક્ષણૈર્મ-
ન્યૈરાસ્તિત્વં જ્ઞેયમ્ ॥ ૧૧ ॥

અવતરણ—આત્માનું અસ્તિત્વ શી અપેક્ષાએ છે, તે હવે અન્થકાર રજુ કરે છે.

અર્થ—શાસ્ત્રમાં નિપુણ લબ્ય પુરૂષોએ સ્વ દ્રવ્ય સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ, અને સ્વભાવથી આત્માનું અસ્તિત્વ જાણવું ॥ ૯૧ ॥

ભાવાર્થ—જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે દરેક વસ્તુ સ્વ દ્રવ્ય સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવથી સત્ ગણાય છે. દ્રવ્ય તે ગુણ પર્યાયના આધારરૂપ છે. ગુણ પર્યાયને જે રાખે તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે. કાળ તે જુના પર્યાયને ફેરવી નવા પર્યાયને ઉત્પન્ન કરે છે, અને સર્વ ગુણ પર્યાયનું કર્તવ્ય કાર્યધર્મ તે ભાવ કહેવાય છે. આત્મા એ જ્ઞાન દર્શન આસ્ત્રિ વગેરે ગુણના આધાર રૂપ છે; તેમજ તેના જ્ઞાનમાં દર્શનમાં સમયે સમયે જે ફેરફાર થાય છે, તે તેના પર્યા-

૨૫૧

યો છે. આ પર્યાયોના આધાર ભૂત પણ આત્મા છે. આ સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાએ આત્મા સત્ છે, વળી આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશ તે ક્ષેત્ર છે, તે ક્ષેત્રમાં સર્વગુણ રહે છે. આત્માના પર્યાયમધ્યે જે ઉત્પાદવ્યય ક્ષણે ક્ષણે થાય છે તે સ્વકાળને લીધે છે, તથા આત્માના ગુણપર્યાયનો કાર્ય ધર્મ તે આત્માનો સ્વભાવ કહેવાય છે. આ ચારની અપેક્ષાએ આત્મા સત્ છે. આત્મદ્રવ્ય ખીજા દ્રવ્ય રૂપે કદાપિ પરિણામ પામતું નથી, ત્રણે કાળમાં આત્મા તે આત્મા રહે છે. એવો એક પણ કાળ પૂર્વે ન હતો કે જ્યારે આત્મા ન હતો, તેમજ ભવિષ્યમાં એવો કોઈ પણ કાળ આવશે નહિ કે જ્યારે આત્માનું આત્મત્વ જતું રહેશે. આ પ્રત્યે, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ દરેક દરેક દ્રવ્યને લાગુ પાડી શકાય, પણ અહીં વિષય આત્માનો હોવાથી ફક્ત આત્માનેજ તે ચતુષ્ટય લાગ્યું પાડ્યું છે. આત્મામાં જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર વગેરે ગુણો રહેલા છે, માટે તેમની અપેક્ષાએ આત્મામાં અસ્તિતા ઘટે છે; આત્મા સત્ છે એમ ઠરે છે.

અવતરણમ્—સ્વચતુષ્ટયેનાત્મન્યસ્તિત્વં પ્રદર્શ્ય પરદ્રવ્યચતુષ્ટયાપેક્ષયા નાસ્તિત્વં દર્શયતિ ॥

શ્લોક:

નાસ્તિતા પરવસ્તૂનાં, દ્રવ્યાદિતસ્તથાત્માનિ ॥
જ્ઞેયા સાપેક્ષયા બુદ્ધયા, અસ્તિનાસ્તિત્વસદ્ગતિઃ

૨૬૨

ટીકા—પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાનાં નાસ્તિતાઽઽત્મનિ જ્ઞેયૈવં
સાપેક્ષયા બુદ્ધ્યાસ્તિનાસ્તિત્વસદ્ગતિઃ । एतेनैकस्मिन् वस्तुनि
विरुद्धे अस्तित्वनास्तित्वेनैव घटेत इत्याक्षेपो निरस्तः ॥૧૨॥

અન્યતરણુ—સ્વ દ્રવ્યાદિ ચતુષ્ઠી આત્માનું અસ્તિ-
ત્વ ખતાવી, પર દ્રવ્ય ચતુષ્ઠયથી આત્માનું નાસ્તિત્વ અંધ-
કાર ખતાવે છે.

અર્થ—પર વસ્તુના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી
આત્મામાં રહેલું નાસ્તિત્વ સાપેક્ષ બુદ્ધિથી જાણવું; અને
અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વ સંગત છે (એમ વિચારવું) ૯૨॥

ભાવાર્થ:—આપણે ગયા શ્લોકમાં વિચારી ગયા કે
સ્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ દરેક દ્રવ્ય
સત્ છે, અને આત્મા પણ એક દ્રવ્ય હોવાથી સત્ છે.
આ શ્લોકમાં એ જણાવવાનો આશય છે કે પર દ્રવ્ય
ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ તેજ દ્રવ્ય અસત્ છે.
દાખલા તરીકે જીવમાં જ્ઞાન, દશન, ચારિત્ર અને વીર્યાદિ
ગુણની અસ્તિતા છે, પણ તેજ સમયે પર દ્રવ્યમાં રહેલા
અચેતન વગેરે ભાવની નાસ્તિતા છે. અજીવના ધર્મો તે
જીવમાં નથી, માટે જીવમાં પર ધર્મની નાસ્તિતા છે. ઘ-
ટના ધર્મ ઘટમાં છે, તેથી ઘટમાં ઘટ ધર્મનું અસ્તિત્વ
છે, પણ તેજ સમયે પટાદિ ધર્મોનું નાસ્તિત્વ ઘટમાં વ-
ર્તે છે. પણ પટાદિ ધર્મોનું પટમાં અસ્તિત્વ હોય છે. એકજ
વખતે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ રૂપ વિરુદ્ધ ધર્મો એક જ
દ્રવ્યમાં માલૂમ પડે છે. તેથી કોઈ એમ માનવાને દોરા-

૨૫૩

ય કે નૈન શાસ્ત્ર અસત્ છે, પણ એમ માનવું તે ભુલભરેલું છે. આ સર્વ અપેક્ષાએ કહેવાય છે. બુદ્ધાં બુદ્ધાં દષ્ટિ બિન્દુથી એકજ વસ્તુ બુદ્ધી ભાસે છે. અમદાવાદ ઉત્તરે છે, અને દક્ષિણે પણ છે, આ બે વિશેષણો એકદમ કોઈ સાંભળે તો કહેનારને ગાંડો ગણે, પણ વિચારે તો તેને જણાય કે અમદાવાદ મુંબાઈની ઉત્તરે છે, અને તેજ અમદાવાદ અજમેરની દક્ષિણે છે. આવા ઘણા ઘાબલાઓ આવી શકાય. તેજ રીતે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ રૂપ વિરૂદ્ધ ગુણો એક જ સમયે એકજ આત્મદ્રવ્યમાં રહી શકે છે. આત્મામાં ચેતનભાવનું અસ્તિત્વ છે તેજ સમયે તેમાં જડભાવનું નાસ્તિત્વ છે. આત્મામાં દર્શનગુણનું અસ્તિત્વ છે, તેજ સમયે અદર્શનનું નાસ્તિત્વ છે, એકજ ગુણનું અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એક જ સમયે એક જ દ્રવ્યમાં હોઈ શકે નહિ, અને તેવું તો નૈન શાસ્ત્ર પણ માનવું નથી. માટે આ સર્વ આ પ્રયોગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સાપેક્ષ દૃષ્ટિથી વિચારવું. શ્રી વિશેષાવશ્યક મધ્યે લખેલું છે કે જે વસ્તુનો અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વધર્મ જાણે છે, તે સમ્યગ્જ્ઞાની છે, અને જે તે નથી જાણતો અથવા અચાર્યપણે જાણે છે, તેને અજ્ઞાની ગણવો. માટે એકદમ કોઈ પણ વસ્તુ સંબંધી અભિપ્રાય બાંધવાને બદલે સર્વ દૃષ્ટિ બિન્દુથી તેનો વિચાર કરવો એજ સાર છે. સ્યાદ્વાંદશાસન સર્વોત્તમ છે.

અવતરણમ્—અસ્તિત્વનાસ્તિત્વમાશ્રિત્ય સમ્પર્ભંગી ચેતને
વર્તતે તદાહ ॥

૨૫૪

શ્લોક:

અસ્તિનાસ્તિત્વમાશ્રિત્ય સપ્તભંગી તથાત્મનિ ॥
સપ્તભંગી તથા જ્ઞેયા નિત્યત્વાદેશ્ચ ચેતને ॥ ૧૩ ॥

ટાંકા—તથા યેન પ્રકારેનાત્મનિ દ્રવ્યેઽસ્તિસ્વનાસ્તિત્વે ઘટેતે તેન પ્રકારેનાત્મનિ સપ્તભંગી સ્વાસ્તિપરનાસ્તિત્વમૂલિકા જ્ઞેયા । તથાઽસ્તિનાસ્તિત્વમૂલકસપ્તભંગીવદ્ નિત્યત્વનિબન્ધનાપિ સપ્તભંગી ચેતન આત્મનિ જ્ઞેયા ઉભયરૂપાપિ સમ્પતિતર્કનયચક્રાનુસારેણ સ્યાદસ્ત્યાત્મા (૧) સ્યાન્નાસ્ત્યાત્મા (૨) સ્યાદવક્તવ્ય આત્મા (૩) સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યાત્મા (૪) સ્યાદસ્ત્યવક્તવ્ય આત્મા (૫) સ્યાન્નાસ્ત્યવક્તવ્ય આત્મા (૬) સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યવક્તવ્ય આત્મા (૭) સ્યાન્નિત્ય આત્મા (૧) સ્યાદનિત્ય આત્મા (૨) સ્યાદવક્તવ્ય આત્મા (૩) સ્યાન્નિત્યોઽનિત્યશ્ચાત્મા (૪) સ્યાન્નિત્યોઽવક્તવ્ય આત્મા (૫) સ્યાદનિત્યોઽવક્તવ્ય આત્મા (૬) સ્યાન્નિત્યોઽનિત્યશ્ચાવક્તવ્યશ્ચાત્મા (૭) ચક્રારાત્ પરત્વાપરત્વાદિશતધર્મનિબન્ધના સપ્તભંગી પ્રસિદ્ધાઽઽગમે જ્ઞેયા ॥૧૩॥

અવતરણ—જૈનશાસ્ત્રમાં જે સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે, તેનો મુખ્ય આધાર અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ પર રહેલો છે, માટે અસ્તિત્વનાસ્તિત્વ ગયા છે શ્લોકમાં જણાવી હવે અન્યકાર સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

અર્થ—અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વને આશ્રયી આત્મામાં

૨૬૫

સમભંગી ઘટાવવી, તેમજ નિત્યત્વ વગેરેની પણ સમભંગી ચેતનમાં જાણવી.

ભાવાર્થ—જે પ્રકારથી આત્મામાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ઘટે છે, તેજ પ્રકારે આત્મામાં સમભંગી પણ ઘટી શકે છે. સ્વ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવથી આત્મામાં અસ્તિત્વ છે, તેજ સમયે પરદ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી આત્મામાં પરદ્રવ્યનું નાસ્તિત્વ છે. જીવમાં જ્ઞાનાદિક ગુણ છે, માટે તેનું અસ્તિત્વપણું જાણવું, એ સમભંગીનો પ્રથમ ભંગ થયો. સ્યાદસ્તિ. પણ તેજ સમયે જીવમાં અચેતન-જડભાવનું નાસ્તિપણું છે, માટે. સ્યાદનાસ્તિ એ ખીજે ભંગ જાણવો. આ બંને ભાવ અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ સમકાળે આત્મામાં રહેલા છે, પણ વાણીથી એક સમયમાં તે કહી શકાય નહિ. કેવળજ્ઞાની એક સમયે બંને ધર્મને કેવળજ્ઞાનથી જાણે, પણ તે ધર્મો ભાષામાં અનુક્રમે કહેવાય છે; પણ એક સમયે કહી શકાય નહિ, માટે સ્યાદ અવક્તવ્ય નામનો ત્રીજો ભંગ જાણવો. અવક્તવ્યનો “અર્થ કહી ન શકાય તેવો થાય છે. જીવમાં સ્વગુણ અને પર્યાયનું અસ્તિત્વ અને પરગુણ અને પર્યાયનું નાસ્તિપણું એક સમયમાં છે, માટે સ્યાદ અસ્તિ નાસ્તિ એ ચતુર્થ ભંગ જાણવો. એકજ સમયમાં સ્વપર્યાયનો સદ્ભાવ છે, અને પરપર્યાયનો અસદ્ભાવ આત્મામાં છે, પણ એવો એક પણ સાંકેતિક શબ્દ નથી કે જે સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવ એકજ સમયે શ્રોતાવર્ગને જણાવી શકે; માટે એ ઉભય તો કહી શકાય નહિ, માટે પ્રથમ સદ્ભાવ જણાવવાને અને તે સાથે તે અવક્તવ્ય છે

૨૫૬

એમ પણ નિવેદન કહવાને પાંચમો ભંગ સ્થાદસ્તિ અવકતવ્ય રાખવામાં આવેલો છે. વળી તેજ તેજ રીતે અસદ્ભાવને મુખ્યતાએ જણાવવાને, અને તેની સાથે તેના બંને ભાવ સાથે જણાવવા મુશ્કેલ છે, તે બતાવવાને સ્થાનાસ્તિ અવકતવ્ય નામનો છઠો ભંગ પ્રરૂપવામાં આવેલો છે આત્મામાં સ્વગુણ પર્યાયનું અસ્તિત્વ છે, પરગુણ પર્યાયનું નાસ્તિત્વ છે, તેમજ આ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એકજ સમયે તેમાં રહેલા હોવાથી ભાષાના કોઈ પણ શબ્દવડે એક સમયે કહી શકાય તેમ નહિ હોવાથી આ સર્વ ભાવ સાથે જણાવવાને સ્થાદસ્તિ નાસ્તિ યુગપત્ વકતવ્ય નામનો સાતમો અને છેલ્લો ભંગ યોજવામાં આવેલો છે. આ વિચાર શ્રેણી અણુસમજી મગજને કંટાળો આપનારી લાગે, પણ વિચારવંતને તો વસ્તુનું સ્વરૂપ જણાવનારી તેમજ મનને ઉચ્ચતા તરફ પ્રેરનારી જણાયા વગર રહે નહિ. સમભંગી જાણવાથી યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે.

આવી રીતે નિત્ય અને અનિત્યપક્ષની સમભંગી પણ આત્માને લગાડી શકાય. આત્મા દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય છે, માટે સ્થાદ નિત્ય એ પ્રથમ ભંગ જાણવો; તેમજ આત્મા પર્યાયાથિક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે માટે સ્થાદ નિત્ય એ બીજો ભંગ જાણવો. આ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ એકજ સમયમાં આત્મામાં રહે છે, પણ નિત્યત્વ શબ્દનું વાણીથી ઉચ્ચારણ કરતાં અસંખ્યાત સમય લાગે તેથી તે સમય અનિત્યત્વ કહી શકાય નહિ, તેમજ અનિત્યત્વનું ઉચ્ચારણ કરતી વખતે લાગેલા અસંખ્યાત

૨૫૭

સમયમાં નિત્યત્વ કહી શકાય નહિ, માટે મૃષાવાદ લાગે, તેથી સ્યાદ્ અવક્તવ્ય નામનો ત્રીજો ભંગ થયો વળી. આત્મામાં દ્રવ્યથી નિત્યતા છે, અને પર્યાયથી અનિત્યતા છે. આ નિત્ય અને અનિત્ય સમકાળે રહેલાં છે, માટે સ્યાદ્ નિત્યા નિત્ય એ ચોથો ભંગ આત્માને લગાડવો. વળી ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરી સમજવું કે આત્મામાં નિત્યત્વ છે, પણ તે અવ્યક્ત છે, માટે સ્યાદ્ નિત્ય અવક્તવ્ય, નામનો પાંચમો ભંગ જાણવો, વળી આત્મામાં પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્યતા છે, પણ તે અવકતવ્ય છે, માટે સ્યાદ્ અનિત્ય અવક્તવ્ય એ નામનો છઠ્ઠો ભંગ જાણવો વળી નિત્યત્વ તેમજ અનિત્યત્વ ધર્મ એક જ સમયે આત્મામાં વર્તે છે, અને તે અવકતવ્ય છે, માટે બધી અપેક્ષાનો સાથે વિચાર કરતાં એમ કહી શકાય કે સ્યાદ્ નિત્યાનિત્ય યુગપદ્ અવક્તવ્યમ એ સાતમો ભંગ જાણવો. આ રીતે આ સમભંગી જુદી જુદી અપેક્ષાએ જુદાં દ્રવ્યોને લાગુ પાડી શકાય. એનું સ્વરૂપ એટલું બધું ગહન છે કે કુશાચ બુદ્ધિવાળાજ યથાર્થ સમજી શકે, તોપણ તે સંબંધીનું જ્ઞાન ગુરૂ દ્વારા મેળવવા આત્માર્થી જીવે તત્પર રહેવું.

અવતરણમ્—એવં સપ્તભંગ્યાસ્વસ્વરૂપધર્મસ્ફુટીકૃત્વાઽઽત્મ-
સ્વરૂપાસ્વાદપ્રકારં ત્રિભિઃ શ્લોકૈરાહ ॥

શ્લોકઃ

વિશ્વાનન્દો મહાવીરો, નિર્મલવ્યક્તિધારકઃ

ત્વં ત્વાં સ્વયં વિજાનાંહિ, મુક્તિરાજશ્ચ નિષ્ક્રિયઃ

૨૫૮

ટીકા—વિશ્વાનન્દ આત્મા વિશ્વેષ્વાનન્દસ્વરૂપ આત્મૈવ
 ભવતઃ પરમાનન્દાસ્પદમાત્મા । મહાવીરોઽનન્તપૌરુષવાન્ । નિ-
 ર્મલવ્યક્તિધારકઃ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિવ્યક્તિધારકઃ । મુક્તિરાજો મુ-
 ક્ત્યા સર્વકર્મવિનિર્મુક્ત્યા રાજતે સ । નિષ્ક્રિયઃ કૂટસ્થસ્સર્વા
 હિ ક્રિયા પુદ્ગલનિબન્ધનાઽત આત્મનિ તદભાવઃ । એવમ્ભૂતં
 ત્વાં ત્વં સ્વયં વિજાનીહિ (આત્મૈવ હ્યાત્મનો વન્વુરાત્મૈવ શત્રુ-
 રાત્મન ઇ) તિન્યાયાત્ ॥ ૧૪ ॥

અવતરણુ—સમ્મલંગીતું સ્વરૂપ ઉપર જણાવવામાં
 આઠ્યું, હવે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું છે, તે અંધકાર
 ખુલ્લા શબ્દોમાં પ્રકટ કરે છે.

અર્થ—આમા વિશ્વને આનન્દ પમાડનાર, મહાવીર
 અને નિર્મળ વ્યક્તિને ધારણુ કરનાર છે, તે આત્માને તું
 તારારૂપ જાણુ; વળી તે આત્મા મુક્તિરાજ અને નિષ્ક્રિય છે.

ભાવાર્થ—આત્મા વિશ્વને પોતાનાં શુભ કાર્યોથી આ-
 નન્દ પમાડનાર છે, પોતે જેવો હોય તેવો ખીબને કરવાને
 દરેક પ્રયાસ કરે, એવો જગત્ના નિયમ છે. તે પ્રમાણે
 આત્મા આનંદ સ્વરૂપી હોવાથી જગત્ના જીવોને આનંદ
 આપવા તત્પર થાય છે. આનંદ એ આત્માનો સ્વભાવ છે,
 તેથી દરેક આત્મા આનંદમય છે, પણ કેટલાક આત્માઓ
 સંસારની ઘટ્ટમાળમા એટલા અધા ગુંથાયેલા હોય છે કે
 આ આત્માના આનંદ સ્વરૂપનું તેમને બિલકુલ જ્ઞાન હોતું
 નથી, તેમની ચક્ષુ ઉપર આવેલું પડકાર દૂર કરવા, તેમની

૨૬૨

પાસે રહેલું રત્ન બતાવવાને કોઈ જ્ઞાનીની જરૂર છે. જ્ઞાની જ્યારે તેમને જણાવે છે કે આનંદ તમારી પાસે જ છે, ત્યારે તેમની ખાત્રી થાય છે. કારણ કે અનુભવ જ્ઞાની વિશેષ અસર કરી શકે છે, અને તેઓ પોતાની અંદર આનંદ શોધવા મથે છે, અને પ્રયાસ કરતાં, પ્રાપ્ત પણ કરે છે. વળી આત્મા મહાવીર છે. જેમ વીર પુરૂષ શત્રુઓને સંહારે છે. તેમ આત્મા કર્મરૂપ શત્રુઓને વિદારે છે. પણ અંતરંગ શત્રુઓ બહુ બળવાળા હોય છે, તેઓ દેખાતા નથી, છતાં અસર કરે છે. તેઓ અંતરમાં રહી, આત્માને કેદી બનાવે છે; એવા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ અને દ્વેષ વગેરે અંતરના શત્રુઓનો જે સંહાર કરે તે ખરેખર મોટો વીર છે મહાવીર છે. આપણા ચરમ તીર્થંકર કર્મરૂપ શત્રુને ભેદવાને સમર્થ થયા હતા, માટે તે મહાવીરનામને યથાર્થ પાત્ર છે, તેવા મહાવીરને હજાર વાર નમસ્કાર હો! મહાવીરના જેવીજ તમારામાં પોતાનામાં શક્તિ છે; માટે તમે પણ પ્રયાસ કરશો તો જરૂર કર્મ શત્રુઓનો સંહાર કરી શકશો, અને મહાવીરત્વ પ્રાપ્ત કરશો.

વળી આત્મા નિર્મળ શક્તિઓને ધારણ કરનારો છે. જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્ર એ આત્માની ઉત્તમોત્તમ શક્તિઓ છે. તેને ધારણ કરનાર આત્મા છે. આત્મા ઉંચે ચઢતાં ઘણી ઘણી લબ્ધિઓ મેળવે છે, પણ તે આત્માની ખરી શક્તિઓના પ્રમાણમાં કોઈ હિસાબમાં નથી; આત્મા તેમાં લુબ્ધ ન થતાં વિશેષ પ્રયાસ કરી પોતાની ખરી રિદ્ધિ જે પોતાનામાંજ છે, તેને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે સં-

૨૬૦

તુષ્ઠ થાય છે. આત્માને મુક્તિરાજ આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલો છે; તેના આ પ્રમાણે અર્થ થઈ શકે તેમ છે. મુક્તિ પુરીનો રાજ તે મુક્તિરાજ; અથવા તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાથી તે રાજ છે-શોભે છે, તેથી મુક્તિરાજ કહેવાય છે. મુક્તિનો રાજ થવાને શિવ લક્ષ્મી વરવાને, અનંત આત્મિક આનંદ અનુભવવાને આપણો આત્મા સામર્થ્ય ધરાવે છે. આવો આત્મા તું પોતે છે, એમ જાણ અહો ! આત્માતું સામર્થ્ય કેટલું બધું છે ! આત્માનો મહિમા કેટલો અપૂર્વ છે ! તેની શક્તિ કેટલી અગણ્ય છે ! ખરેખર આપણે અજ્ઞાનમાં ગોથાં ખાઈએ છીએ, આપણો સ્વાભાવિક દિવ્ય હક્ક ભુલી જઈએ છીએ, અરે પામર મનુષ્યની માફક આથડીએ છીએ ! કેટલી અજ્ઞાનતા ! વળી આત્મા નિષ્ક્રિય છે; ક્રિયા રહિત છે, વ્યવહારનયથી આત્મા ઇન્દ્રિયાદિથી ક્રિયા કરે છે, માટે તે સક્રિય કહેવાય છે. પણ આત્મા નિશ્ચયથી તે નિષ્ક્રિય છે. વ્યવહારમાં ક્રિયા આત્માને લાગુ પડતી લાગે છે, પણ વસ્તુતઃ આત્માનો સ્વભાવ નિષ્ક્રિય છે, આવા ગુણવાળો આત્માતું પોતે છે, એમ જાણ, અનુભવ કરી લે, એટલે તું પણ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશ, એજ સાર છે.

શ્લોક:

શત્રુંજયસ્સ્વભાવેન, મન્યવૃન્દનિબોધકઃ ॥

સ્વસંવેદ્યઃ સદા શ્રીમાન્ કેવલજ્ઞાનમાસ્કરઃ ॥૧૪॥

૨૬૧

ટીકા—શત્રુજયઃ શત્રૂન્ રાગદ્વેષાદીઙ્ગયતિ નાશયતિ સઃ
 સ્વભાવેન સ્વત એવ ભવ્યવૃંદાન્નિબોધયતિ મોક્ષમાર્ગમુપદિશતિ
 સ્વસંવેદ્યઃ—સ્વેનાત્મના સમ્પગ્વેદ્યઃ (અયં ભાવઃ) કાસ્મિન્શિન્દ્ર-
 હાત્મન્યુપદિશત્યપિ યદા સ્વયં ધ્યાનારૂઢ ચેતસા નેત્રનિમી-
 લનપૂર્વકં ન પશ્યત્યાત્માનં તદા નાત્મલાભોઽસ્તીતિ । સદેત્યનેન
 સર્વાસ્મિન્ કાલે સંવેદ્યો ન તુ લૌકિકકાર્યવ્યાપૃતોઽપિ ક્ષણ
 માત્રમપિ લક્ષ્યદૃષ્ટિં વિલમ્બયેદિતિ સૂચયતિ । શ્રીમાન્—અનેકલ-
 બ્ધિયુક્તઃ । કેવલજ્ઞાનભાસ્કરઃ કેવલજ્ઞાનમેવભાસ્કરો લોકા-
 લોકપ્રકાશકો યસ્ય સ ભાસ્કરસ્તુ લોકૈકદેશં પ્રકાશયતિ
 તત્રાપિ કતિચિદ્ દ્રવ્યાણિ કતિચિચ્ચ પર્ય્યાયાન્ કેવલજ્ઞાનભા-
 સ્કરસ્તુ લોકં ચાલોકં સર્વાણિ દ્રવ્યાણિ સર્વાંશ્ચ પર્ય્યાયાનિતિ
 વ્યતિરેકાલઙ્ગારધ્વનિઃ ॥ ૯૫ ॥

અતરણુ—આત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવનારાં કેટલાંક
 વિશેષણો ગયા શ્લોકમાં આપી ગયાં બીજા કેટલાંક આ
 શ્લોકમાં અન્યકાર પ્રકાશે છે.

અર્થ—આત્મા સ્વભાવથી શત્રુજય છે, ભવ્યસમૂહને
 ઉપદેશ આપનાર છે, પોતાની મેળેજ જણાય તેવો છે,
 સદા શિવલક્ષ્મીવાળો છે, અને કેવળ જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય
 સમાન છે.

ભાવાર્થ—આત્મા સ્વભાવ શત્રુજય છે. આત્માનું આ
 નામ સાર્થક છે. રાગદ્વેષ, વગેરે અંતરંગ શત્રુઓને જે હતે
 છે, તે શત્રુજય કહેવાય છે. શત્રુજય અથવા અરિહંત એ

૨૬૨

એ નામનો એકજ અર્થ થાય છે જે કર્મરૂપ શત્રુઓને જીતે છે-હરાવે છે, મારી નાખે છે, તે શત્રુજય બાણવો. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે રાગદ્રેષરૂપ શત્રુઓને હરાવવાના સામર્થ્ય વાળો આત્મા છે; વળી આત્મા લબ્ય વૃન્દને ઉપદેશ આપનાર છે. આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપી છે, અને તેનો સ્વભાવ પરોપકારી છે, તેથી તે જ્ઞાનનો ખીજને ઉપદેશ આપે છે. ખરો જ્ઞાની જ્ઞાન મેળવી બેસી રહેતો. નથી, પણ તે જ્ઞાનનો પોતાનાથી ઓછા જ્ઞાન વાળા પોતાના માનવ બંધુઓને લાલ આપે છે. જ્ઞાન પરોપકાર સારૂ છે; અને જે લોકો તેનો પરોપકારમાં ઉપયોગ કરે છે, તેજ ખરા જ્ઞાની કહી શકાય. આત્મા પોતાની મેળેજ જણાય ને ગુરૂ તો ઉપદેશ આપે, પણ તે ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલીને જ્યારે શિષ્યનો આત્મા આત્માને અનુભવવાને પ્રયત્ન કરે ત્યારેજ આત્માથી તેનો અનુભવ લેઈ શકાય. ગુરૂ બોધ આપે, પણ શિષ્ય તે પ્રમાણે ન વર્તે તો એકલા બોધથી ઝાઝો લાલ થાય નહિ, ગુરૂ પણ સાધન છે, જે કે ઉત્તમોત્તમ સાધન છે, પણ ખરૂં આત્મ જ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ તો આત્મા છે. માટે સ્વસંવેદ્ય-એટલે પોતાની મેળે જણાય તેવો આત્માને ગણવો છે. આત્મા શ્રીમાન્ છે; શ્રી એટલે લક્ષ્મી; આત્મા પાસે કાંઈ બાહ્ય સ્થૂળ ધન નથી, પણ આત્મા પાસે આત્મિક લક્ષ્મી એટલી બધી છે કે તેનું સ્વરૂપ આપણા કલ્પવામાં પણ આવી શકે તેમ નથી. વળી આત્મિક લક્ષ્મી ક્ષણિક નહિ પણ શશ્વત છે.

૨૬૩

વળી આત્માને આ શ્લોકમાં કેવળ જ્ઞાન ભાસ્કર કહેલો છે. આત્મામાં કેવળ જ્ઞાન રૂપી સૂર્ય પ્રકાશી રહેલો છે. તે પ્રકાશથી લોકલોકતું જ્ઞાન આત્માને થાય છે આત્માને જ્ઞાન મેળવવાને બાહ્ય સાધનની જરૂર પડતી નથી. આત્મા પોતેજ પોતાના જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુ જાણી શકે છે. આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ રાત્રે તેમજ દિવસે, અંધારામાં કે અજવાળામાં એક સરખી રીતે ઝળકે છે; માટે જો તે પ્રકાશનો અનુભવ થાય, તો પછી બાહ્ય પ્રકાશની જરા પણ જરૂર રહેતી નથી. અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ પણ હસ્તામલકવત્ આત્માને દૃષ્ટિગોચર થાય છે સમકિતની અપેક્ષાએ આઘ સ્વરૂપ વાળો આત્મા છે, તેનો અનુભવ કરવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કારણ કે બધું જ્ઞાન મળ્યું; પણ જો આ સંસારમાંથી તરવાતું જ્ઞાન ન મળ્યું તો આપણું જીવન નકામું પસાર થયું, એમ જરૂર માનવું તે ઉપર એક ટુંક દૃષ્ટાન્ત અત્ર જણાવવામાં આવે છે.—

“ જ્યાં સુધી મનુષ્ય સંસારના જન્મ મરણના ચક્રમાંથી મુક્ત થાય તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાં સુધી તેણે સદ્જ્ઞાસાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, એમ કદાપિ કહી શકાય નહિ. એક તત્ત્વવેત્તા જે અનેક પ્રકારના બાહ્ય (વ્યવહારિક) શાસ્ત્ર જાણતો હતો, અને જેનો જે ખરેખર મગરૂર હતો, તે એકદા હોડીમાં બેસીને નદીની પેલી ભેર જતો હતો. આકાશ જાણી નજર કરી તેણે તે હોડીના ખલાસીને પુછ્યું.

“ કેમ તું ખગોળ વિદ્યા જાણે છે ? ”

૨૬૪

“ ના હું નથી જાણતો ” એમ તે ખલાસીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ ત્યારે તો ત્હારી જીંદગીનો ચોથો ભાગ નિષ્ક્રમ ગનો ” એમ તે તત્ત્વવેત્તાએ મગરૂરી સાથ જણાવ્યું. આગળ ચાલતાં નદીની બન્ને બાજુએ ઉગેલાં લીલાં અનાજ વાળાં ખેતરો દેખી તત્ત્વવેત્તા બોલી ઉઠ્યો “ કેમ તું વનસ્પતિ શાસ્ત્ર જાણે છે ?

“ મેં તો સાહેબ ! તેનું નામ પણ સાંભળ્યું નથી ” એમ ખલાસીએ કહ્યું. તે ઉપરથી તે બોલી ઉઠ્યો “ તારી જીંદગીનો બીજો ભાગ પણ વૃથા ગયો ”

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં હોડી આગળ ચાલી, અને પૂર જોસમાં વહેતી નદીનો પ્રવાહ દેખી, તે તત્ત્વવેત્તાથી બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ કે “ શું તું ગણિત શાસ્ત્ર જાણે છે ? ”

“ સાહેબ હું તો કાંઈ પણ શાસ્ત્ર જાણતો નથી ” તે ઉપરથી વળી તે બોલ્યો.

“ ત્યારે તો ત્હારી જીંદગીનો ત્રીજો ભાગ પણ એજો ગયો ” આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં નદીમાં ભારે તોફાન થવા લાગ્યું, બોટ ઉંચી ઉછળવા લાગી, અને કુખવાની તૈયારીમાં હતી, તે ખલાસી જળમાં કુદી પડ્યો, અને તરતાં તરતાં તે તત્ત્વવેત્તાને પુછ્યું “ સાહેબ તમને તરવાનું શાસ્ત્ર આવડે છે ? ” તેણે જવાબ આપ્યો “ ના એ તો મને નથી આવડતું ”

તે ઉપરથી ખલાસી પોતાને મળેલા ઉત્તરોનું વેર

૨૬૫

વાળતો હોય, તેમ હર્ષભેર ગાજી ઉઠ્યો “ ત્યારે તો તમારી આખી જીંદગી નિષ્કળ ગઈજ સમજાવે, ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરો, અને મૃત્યુને ભેટવાને તૈયાર થાઓ ” તરતજ તે હોડી ડુબી ગઈ, અને તે બાહ્ય વસ્તુનો વિદ્વાન્ પ્રોફેસર મરણને શરણુ થયો. જે જ્ઞાન મનુષ્યને મરણના પંજામાંથી બચાવી ન શકે, તેવા જ્ઞાનના મગરૂર થવું તે પોતાની મૂર્ખતાજ સૂચવે છે. તેટલા માટે જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી સંસાર સિન્ધુ સહેજમાં તરી શકાય તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા દરેકે પ્રયત્ન કરવો, એ આ શ્લોકનો સાર છે.

શ્લોક:

શીતલો ધર્મનાથશ્ચ, નિર્માયઃ સત્સ્વરૂપકઃ ॥
સ્વસ્વરૂપોપયોગી યો, રત્નત્રયીનિકેતનઃ ॥૧૬॥

ટીકા—શીતલોઽનન્તશાન્તિપ્રદઃ । ધર્મનાથો ધર્મનાથન્તે
જના અસ્માદિતિ ધર્મપર્જન્યઃ । નિર્માયઃ કપટચ્છલાદિરહિતઃ
સત્સ્વરૂપકઃ સત્તાઽવિનાભૂતો નૈવ તસ્ય કદા ચિદપિ સત્તા
હીયતે । સ્વસ્વરૂપોપયોગી સ્વતઃ સ્વરૂપમુપયુક્તે તચ્છીલ આ-
ત્મમુસ્વાસ્વાદરસિકઃ । યશ્ચ રત્નત્રયીનિકેતનો જોવાદિપદા-
ર્થાનાં યથાર્થાવગોધઃ સમ્યગ્ જ્ઞાનં । જિનેન્દ્રોક્તં સર્વં પ્રમાણં
તદ્વિપરીતં મિથ્યેતિ શ્રદ્ધાપારિણામઃ સમ્યગ્દર્શનં શ્લોકઃ જૈને ધર્મે
ગુરૌ દેવે ચૈવ શ્રદ્ધાસ્તિ યસ્ય નુઃ।સમ્યક્કી તુ સર્વસ્યાન્મિથ્યાત્વી
તુ દન્વથા। સમ્યક્તિવનોઽપ્રમાપિ સ્યાત્પ્રમા સિદ્ધાન્તિનાં મતે

૨૬૬

મિથ્યાત્વિનઃ પ્રમાપિ સ્યાદઽપમેતિવિનિશ્ચયઃ । સ્વાત્મરમણં સમ્ય-
ક્વારિત્રામિતિ રત્નત્રય્યાશ્રયઃ ॥ ૯૬ ॥

અવતરણુ—આત્માના આક્રી રહેલાં વિશેષણો દર્શા-
વી ગ્રન્થકાર આ પ્રસ્તુત વિષયની સમાપ્તિ કરે છે.

અર્થ—આત્મા શિતળ છે, ધર્મનાથ છે, માયા રહિત
છે, સ્વસ્વરૂપનો ઉપયોગી છે, અને રત્નત્રયના આધાર
ભૂત છે. ॥ ૯૬ ॥

ભાવાર્થ—આત્મા સ્વભાવે શિતલ છે, ચંદ્રની માફક
શિતલ હોઈ, સર્વ જનને શાંતિ આપનાર છે. જેમ ચંદ્ર
પોતાની જ્યોત્સ્ના ચંડાળના ઘર ઉપરથી પાછી ખેંચી
લેતો નથી, પણ સર્વના ઘર ઉપર એક સરખી રીતે પો-
તાનાં કિરણો વડે શિતલતા પાથરે છે, તેવી રીતે આત્મ
જ્ઞાની પણ સર્વ જીવોને શાંતિ આપે છે, સર્વનું કલ્યાણ
ઈચ્છે છે; અને સર્વને એક સરખો યોધ આપે છે. માટે
આત્મા ચંદ્ર જેવો શિતલ સ્વભાવી છે; વળી આત્માને
ધર્મનાથ કહેવામાં આવેલો છે, તે વિશેષણ પણ સાર્થક છે.
આત્મા ધર્મનો નાથ છે; અધર્મમાં-પાપમાં પડના ટકાવી
રાખનાર-ધારી રાખનારને ધર્મ કહેવાય છે; તે ધર્મનો તે
સઘળા જીવોનો ઉપદેશ આપે છે, તેથી તે ધર્મનો નાથ
કહેવાય છે. વળી આત્મા કપટ-છળ રહિત છે. જ્યારે આ-
ત્માને સર્વ વસ્તુઓ જણાય છે, ત્યારે તે કપટ રહિત થાય
છે. સર્વ જ્ઞાન થયા પછી તેને કાંઈ મેળવવાનું રહેતું નથી!
જો કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી તો પછી ખીજને તે છેતરે

૨૬૭

શા સાડ ? બીજાને ખોટું બોલી ભરમાવે શા સાડ ? વળી કપટ એ આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્મા તો નિઃસ્વાર્થી છે, પણ પુર્જલના સંબંધમાં આવી આત્મા સ્વાર્થી બનતો લાગે છે; પણ જ્યારે વિવેક જ્ઞાનથી આત્મા જડ અને ચેતનનો ભેદ બરાબર સમજતો થાય છે, ત્યારે સ્વાર્થતા જે હું પણને લીધે ઉત્પન્ન થવા પામી હતી તે નાશ થાય છે, અને સ્વાર્થતા નાશ પામતાં કુડ કપટ પણ ચાલ્યાં જાય છે. આત્મા સત્ સ્વરૂપી છે તે ત્રણે કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેનું અસ્તિત્વ કદાપિ નાશ પામતું નથી. તે છે છે અને છે, વળી આત્મા સ્વરૂપનો ઉપયોગી છે, એટલે આત્માનુભવ રસિક છે; બીજાં કામ આત્મા કરે, પણ આત્મા હમેશાં પોતાનું ધ્યાન આત્મામાંજ પરોવે છે. વળી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ત્રણ રતનનું નિવાસ સ્થાન આત્મા છે. જીવાદિ પદાર્થોનો યથાર્થ અવબોધ તે સમ્યગ્ જ્ઞાન; તત્વપર શ્રદ્ધા તે દર્શન, અને આત્મ રમણતા તે ચારિત્ર; આ ત્રણે ગુણ આત્મામાં માલૂમ પડે છે. માટે તે ત્રણ ગુણનું નિવાસ સ્થાન આત્મા છે; આવા ગુણો વાળા આત્માને અનુભવવાને પ્રયત્ન કરવો. જે જે પ્રયત્ન શુદ્ધ મનથી અને શુદ્ધ જ્ઞાન પૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે તે ક્ષણ આપનાર નીવડયા વગર રહેતોજ નથી. તેના ઉપર એક ટુંક દષ્ટાન્ત નીચે સુજબ છે.

એક સાધુ બઝારમાં બેસી વ્યાખ્યાન વાંચવા લાગ્યા. પણ કોઈ તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા કેટલાક દિવસ સુધી ગયું નહિ; આથી તે કંટાલ્યા નહિ, પણ પોતાનો પ્રયાસ

૨૬૮

અરૂં રાખ્યો. કેટલા એક દિવસ આ રીતે પસાર થઈ ગયા. પણ કોઈ સાંભળે કે નહિ તેની લેશ માત્ર દરકાર રાખ્યા વિના તેમણે પોતાનો ધ્યાનક્રમ ચલાવ્યાં કર્યો. દરરોજ આમ બેસીને શું વાંચે છે, એમ બાણવાની કેટલા એકની જાણસા થઈ, તેથી તેઓ ત્યાં ઉભા રહ્યા; તેમનું જોઈ બીજા ઉભા રહ્યા, એમ અનુક્રમે ધ્યાનક્રમ સાંભળનારી પરિષદ્ વધી માટે પ્રથમ પ્રયાસે આપણા પ્રયત્નમાં આપણે સફળ ન થઈએ, તો તેથી જરા પણ ગભરાવું નહિ. પણ પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો; અને શુભ પ્રયત્ન જરૂર સફળ થશે. કહ્યું છે કે “ નીચ પુરૂષો વિદ્વના લયથી કાર્યનો આરંભ કરતા નથી, મધ્યમ પુરૂષો વચમાં વિદ્વ આવતાં કાર્ય છોડી દે છે, પણ જે ઉત્તમ પુરૂષો છે, તે તો વારંવાર વિદ્વ આવતાં છતાં પણ પોતાનો પ્રયાસ છોડી દેતા નથી ” માટે ગમે તેવાં વિદ્વ આવે, ગમે તેવાં સંકટો સહેવાં પડે, છતાં આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો આપણો ઉદ્દેશ મુકવો નહિ; તે ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી, યોગ્ય સાધનો દ્વારા પ્રયાસ કરવો. અને જરૂર આપણે તેમાં કૃતેહમંદ નીવડીશું, કારણ કે આપણા આત્માની શક્તિ અનંત છે.

શ્લોક:

एतादृशस्वरूपस्य, भोक्तृत्वं तवरोचते ।

अतो मोहं परित्यज्य, कुरुष्वात्मनि भावनाम् ९७

ટીકા—एतादृशस्वरूपस्य पूर्वोक्तस्य तव भोक्तृत्वं रोचते

૨૬૨

શોભતેઽનન્તશક્તિજ્ઞાનાદિયુક્તસ્ય પરમૈશ્વર્યવતો રાજરાજેશ્વરસ્ય
તવ સ્વાત્મરમણમેવ કર્તવ્યં ન તુચ્છાતિતુચ્છદીનહીનગ્રાહ્યપૌઢ-
લિકરમણં મહાચક્રવર્તિનાં ગર્દભારોહણવચ્છોભતે । અતો મોહં
મમત્વભ્રાન્તિં સમ્યક્ કૃત્વાત્યઽઽત્મનિ ભાવનાં કુરુષ્વ સ્વસ્મિ-
ન્નેવ રમસ્વ ॥ ૨૭ ॥

અવતરણુ—ગયા ત્રણુ શ્લોકમાં આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ
કેટલાક વિશેષણો દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું, હવે આ શ્લોક-
કમાં તે જાણીને શુ કરવું તે અન્યકાર બતાવે છે.

અર્થ—આવા સ્વરૂપનું લોકતાપણું જો તને રૂપનું
હોય તો, મોહનો ત્યાગ કરી આત્મામાં ભાવના કર.

ભાવાર્થ—આત્મા સચ્ચિદાનંદમય છે, આત્મા રાજ
રાજેશ્વર છે, આત્મામાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર,
વીર્ય વગેરે ગુણો આવેલા છે, આત્મા નિષ્ક્રિય છે,
નિરંજન નિરાકાર છે, પરમ આનંદ સ્વરૂપી છે; આત્મા
મોક્ષને લાયક છે, આત્મા સર્વ કર્મનો નાશ કરવા સમર્થ
છે; આવાં આવાં વિશેષણો આત્માના સંબંધમાં સાંભળ-
વામાં આવ્યાં તેથી જો આત્માપર તારી રૂચિ થતી હોય
એવા આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરવા તારી ખરી હૃદયની
ધૃત્તિ ઉદ્ભવતી હોય તો તો તેને વાસ્તે એકજ માર્ગ છે,
અને તે માર્ગ અન્યકાર અર્થા શ્લોકથી આપણને જણાવે
છે. તે એ છે કે “ મોહનો ત્યાગ કરી આત્માની ભાવના
કરો ” આ અર્થા શ્લોક, આ થોડા અક્ષરો બહુ મનન
કરવા લાયક છે. આપણને જગતમાં રખડાવનાર, સંસારમાં

૨૭૦

જન્મ મરણના ચક્ર સાથે આપણને બાંધનાર મોહ છે. તે મોહ મોહ છે. ઉપબવી આપણને હગે છે, તે મિત્રરૂપમાં આપણો શત્રુ છે. તેના અનેક સુભટો છે. કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, અજ્ઞાન, અશ્રદ્ધા વગેરે તેના સુભટો છે, તે એકેક સુભટ જુદા જુદા આકારોમાં જુદા જુદા સ્થાનોમાં આપણને લલચાવે છે, ફસાવે છે તે આપણી સામો આવી લડતો નથી, પણ તેની કપટ બાળ એવી આકર્ષક રીતે ફેલાવે છે કે આપણું જ્ઞાન અવરાઈ જાય છે. અને આપણે તેના પાસમાં જાણતાં છતાં લપટાઈ જઈએ છીએ; તે મોહ રાજને છુતવાને પણ આત્મા સમર્થ છે. આપણા સ્વરૂપનું આત્માની અનંતશક્તિનું આપણને લાન નથી, આપણે અજ્ઞાની છીએ, તેથી આપણી અજ્ઞાનતાનો લાભ લેઈ આ મોહ આપણને લમાવે છે, ફસાવે છે. લલચાવે છે, અને દુઃખમાં નાખે છે. પણ જ્યાં ગુરૂ કૃપાદ્વારા આત્મસ્વરૂપ બુદ્ધિથી પ્રથમ જાણવામાં આવ્યું, અને તે જ્ઞાનપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા (દર્શન) રાખી તદનુસાર વર્તન રાખવામાં આવ્યું કે અજ્ઞાન પડળ ખસવા માટે છે, મોહરાજનું સામર્થ્ય ઓછું થાય છે. અને આત્માનું જ્ઞાન વિશેષ વિશેષ પ્રકાશવા માટે છે આત્મા તુચ્છ છે, હલકો છે, પાપી છે, અધમ છે, એવી લાવના સાવવી તે ચક્રવર્તીને એક ગરીબ લેખવા સમાન છે. આત્મા હીન નહિ પણ ઉચ્ચ છે, અધમ નહિ પણ ઉત્તમ છે, ગરીબ નહિ પણ રૂદ્ધિવાન છે. માટે હમેશાં તેવી લાવના રાખવી, અને તે લાવના અનુસાર વર્તન પણ રાખવું. જ્યાં સુધી આત્મરૂપ કેસરી પોતાનું સિંહલન ડા

૨૭૧

બવતો નથી, ત્યાં સુધી મોહ હસ્તી અને તેના સુભટોરૂપ શિયાળીયાં પોતાનું બળ બતાવી શકે, પણ જ્યાં સિંહે પોતાનું ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ સ્વરૂપ બતાવ્યું કે સર્વ પ્રાણીઓ તેનાથી બહીને નાશી જાય છે, જેમ સૂર્ય બરાબર પ્રકાશતાં વાદળ સમૂહ વિખરાઈ જાય છે, તેમ આત્માના સામર્થ્યનું ભાન થતાં, અને તે પ્રમાણે વર્તતાં મોહરાજ નાશવા માંડે છે. માટે મોહનો ત્યાગ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય આત્મભાવના વિશેષ પ્રબલિત કરવાનો છે. દરેક કાર્ય કરતી વખતે પણ ભાવના આત્મતરફ રાખવી; એટલે મોહનો તેમાં પ્રવેશ થઈ શકશે નહિ. અને આત્મા ધીમે ધીમે કર્મપાશથી મુક્ત થતો જશે.

અવતરણમ્—આત્મભાવનાસ્વરૂપધ્યાનમન્તરેણ મોક્ષસ્ય પ્રાપ્તિર્ન ભવતિ તત્સ્પષ્ટયતિ ।

શ્લોક:

નિશ્ચલધ્યાનતોઽવાપ્તિઃ આત્મતત્ત્વસ્ય કર્મચ્છિન્ન ।
નિન્દાં નિદ્રાં પરિત્યજ્ય સત્યતત્ત્વં ભજસ્વ મો ૯૮

ટીકા—નિશ્ચલધ્યાનતોઽવિચ્છિન્નધ્યાનધારાત આત્મતત્ત્વ સ્વાવાપ્તિર્ભવતિ સ ચ કર્મચ્છિન્ન સર્વકર્મચ્છેત્રી અતો મો મ- વ્યજન નિન્દાં નિદ્રાં ચ પરિત્યજ્ય સત્યમાત્મતત્ત્વં ભજસ્વ । સે- વસ્વ । અત્રાત્મનેપદં તુ પૂર્વોક્તફલકમેવાવસેયમ્ ॥ ૯૮ ॥

અવતરણ—ઉપરના શ્લોકમાં આત્મભાવના ભાવનાનું કહ્યું; આત્મભાવના તે ધ્યાનનું બીજું નામ છે, તેવા ધ્યા-

૨૭૨

નથી શો લાભ થાય છે, તે અન્યકાર હવે દર્શાવે છે.

અર્થ—કર્મને છેદ કરનારી આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ નિ-
શ્ચળ ધ્યાનથી થાય છે. માટે નિંદા અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરી
આત્મતત્ત્વનું ભજન કરો.

ભાવાર્થ—આપણે પ્રથમ એકાદ શ્લોકમાં ધ્યાનમાર્ગ
વિચારી ગયા, અને ધ્યાનના માગમાં પ્રથમ પ્રારંભ ક્રયાંથી
કરવો, તે પણ જણાવી ગયા. ધ્યાન કરવાથી, મનને ઇન્દ્રિ-
યોના વિષયો માંથી અંતર્મુખ વાળવાથી, અને આત્મા પર
એકાગ્ર કરવાથી, ક્ષણે ક્ષણે આત્માનું જ રટણ કરવાથી,
શું કૃળ આવે છે તે આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે. તેવા ધ્યા-
નથી આત્મ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે; આનો અર્થ એવો નથી
થતો કે આત્મતત્ત્વ નહોતું તે નવું મળ્યું, આત્મતત્ત્વ
તો ત્યાંનું ત્યાંજ હતું, પણ તેનો સાક્ષાત્કાર આત્માને
થયેલો ન હતો, પણ જ્યારે તે ધ્યાન કરે છે, જ્યારે
ધ્યાનનો સતત પ્રવાહ આત્માલિમુખ વળે છે ત્યારે
આત્માનો સહેજ અનુભવ તેને પ્રથમ થવા માંડે છે. ધ્યા-
નમાં આગળ વધતાં વધતાં આત્માનો વિશેષ વિશેષ સા-
ક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ કોઈ ચક્ર જોરથી—ખહુજ જોરથી—
ગોળ ગોળ ફરતું હોય, તેના ઉપર જો કોઈ વસ્તુ મુકવામાં
આવે તો તે ચક્ર તે વસ્તુને દૂર હડસેલી નાખે છે, તેમ
આત્મ ધ્યાનનું ચક્ર જ્યારે પોતાના પૂર્ણ જોસથી ચાલતું
હોય ત્યારે કર્મની વર્ગણા તેના પર અસર કરી શકતી
નથી. કર્મ વર્ગણા દૂર ફેંકાય છે, અને આત્માને
વળગેલી કર્મવર્ગણા પણ અનુકૂળ સંજોગો ન મળતાં

૨૭૩

કરમાઈને ખરવા માંડે છે. આ રીતે આત્મધ્યાનથી કર્મ ખરી પડે છે, અને આ રીતે આત્માને આવરણ કરનાર કર્મ ખરી પડવાથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે આ શ્લોકમાં કહેલું છે કે ધ્યાનથી સર્વ કર્મનો છેદ કરનારી આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવું સતત ધ્યાન કરવામાં વિધનરૂપ થનારાં બે કારણો અન્યકાર પ્રકટ કરે છે. તે નિન્દા અને નિદ્રા છે. આત્મ ધ્યાનના અભ્યાસીઓએ આ બે દોષોને અવશ્ય ટાળવા જોઈએ. નિન્દાનું વ્યસન એવું છે કે જેમ તેનો આસ્વાદ લેવામાં આવે તેમ તેમ તે વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે. બીજી ટેવોની માફક નિન્દા કરવાની પણ ટેવ પડી જાય છે, તે ટેવ એકદમ છુટતી નથી, અને જેનું મન નિન્દા કરવામાં રોકાઈ ગયું, તેનું મન આત્મ ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ શકે નહિ. મન એકજ સમયે એકજ બાબતનો ઉપયોગ રાખી શકે, એવો નિયમ હોવાથી આત્મધ્યાન અને નિન્દા બન્ને સાથે સંભવી શકે નહિ, માટે જ તે દોષ સર્વથા ટાળવો. તેનાથી કાંઈ પણ લાભ નથી, અને ઉલટો તે અવગુણ આપણને સંસારમાં રખડાવે છે, અનેકને શત્રુ બનાવે છે, માટે તેની છાયા પણ લેવી નહિ. વળી તે સાથે નિદ્રાનો ત્યાગ કરવો. નિદ્રા આલસ્ય સૂચક છે. આલસ્ય પ્રમાદ એ મોટો દોષ છે. આત્મ માર્ગમાં વિદ્ધ કરનાર તેર કાઠીયામાં પ્રમાદ સુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. આત્મ ધ્યાન રસિક પુરૂષે ક્ષણ પણ પ્રમાદ સેવવો જોઈએ નહિ ક્ષણ પણ મનને બીજે માર્ગે દોરવાઈ જવા દેવું જોઈએ નહિ, પણ તેના ઈષ્ટવિષય-આત્મા પર

૨૭૪

સ્થિર કરવું જોઈએ, આ રીતે જ્યારે નિન્દા અને નિદ્રાનો ત્યાગ થશે, ત્યારે જીવ ખરી રીતે સત્યતત્ત્વ (આત્મતત્ત્વ) ને ભજનારો થશે. આત્મતત્ત્વની બરાબર ઉપાસના કરવી, પણ તેને વાસ્તે પ્રથમ મનને વશ રાખવું બહુ જરૂરનું છે, જે મનને વશ રાખતા નથી, તેમની કેવી સ્થિતિ થાય છે તે એક ટુંક દૃષ્ટાન્તથી અત્રે જણાવીશું.

એક માણસ જે બહુ ભણેલો ન હતો, જેને દરીયા અને ંહાણુ સંબંધી સહેજ પણ જ્ઞાન ન હતું, તેણે મનુષ્ય એક ંહાણુનો કૃત્તાન બન્યો. તેને ંહાણુ હંકારતા નહોતું આવડતું, તેમજ ંહાણુના જુદા જુદા ભાગો શા ઉપયોગનાં છે, તે તે જાણતો ન હતો; પણ તેની સાથે ખીબ ખલાસીઓ હતા, જે પોતાની ફરજ બરાબર જાણતા હતા. ંહાણુ દરીયાની વચ્ચેમાં આવી પહોચ્યું; તેવામાં આ કમાન ફરતો ફરતો ંહાણુના જુદા જુદા ભાગ જોવા લાગ્યો, ત્યાં તેણે એક માણસને મોટું પૈડું ફેરવતો જોયો.

“આ માણસ આ શું ધંધો કરે છે?” એમ તેણે પ્રશ્ન પુછ્યો.

“તે શુકાની છે, અને ંહાણુને હંકારવા તે ફેરવે છે” એમ પ્રત્યુત્તર મળ્યો.

તે જોલ્યો “ સઘળો વખત આ પૈડું ફેરવવામાં કાંઈ માલ નથી, આગળતો જ્યાં જોઈએ ત્યાં પાણીજ દેખાય છે, તો પછી ચક ફેરવવામાં શો લાભ? ંહાણુના શઢથી ંહાણુ ચાલવાનું હશે તો ચાલશે. જ્યારે જમીન આંખે દેખાશે, અથવા ખીબું કોઈ ંહાણુ નજરે પડશે ત્યારે

૨૭૬

આપણે તે પૈકું હલાવીશું, માટે તે વધુ ફેરવવાનું બંધ કરો, અને ંહાણુ જેમ ચાલે તેમ જવાહો. તે કપ્તાનનો હુકમ માનવામાં આવ્યો, અને પછી તે ંહાણુ જેમ તેમ ફેરતું ફેરતું ખરાબા પર ચઢી અથડાઈ ભાગી ગયું, અને જે કેટલાક ખલાસીઓ તેમાંથી બચ્યા, તેઓ તે મૂર્ખ કપ્તાનની મૂર્ખાઈ ઉપર હસતા હતા. આપણને પણ તે કપ્તાનની મૂર્ખતા ઉપર હસવું આવે છે, પણ જરા વિચાર કરીએ તો આપણને જણાશે કે આપણે પણ કપ્તાનના જેવાજ મૂર્ખ છીએ. શું તમે ંહાણુ કરતાં પણ વધારે નાબુક અને વધારે કીંમતી કાંઈક વસ્તુના કપ્તાન નથી? શું તમે તમારી જીંદગીના તમારા મનના કપ્તાન નથી? તેમને ખરાબર હંકારવાને, સંયમમાં લાવવાને તમે કેટલું ધ્યાન આપો છો? તમે શું મનને તે ંહાણુની માફક જેમ તેમ ભટકવા દેતા નથી? શું તમે રાજદ્વેષના પવનથી તે મનરૂપી ંહાણુને જ્યાં ત્યાં અથડાવા દેતા નથી? શું તમારો આત્મા મનનો ખરેખરો કપ્તાન છે? શું તમે તમારા મનને સાધ્ય વસ્તુ સિદ્ધ કરવાના સાધન તરીકે વાપરી શકો છો? જો તમે આ બધું ના કરી શકતા હોતો તમે પણ તે મૂર્ખ કપ્તાન જેવા છો, અને જેમ તે મૂર્ખ કપ્તાને પોતાનો અને પોતાના સંબંધીઓનો પ્રાણુ ખોવરાવ્યો, તેમ તમે પોતે પણ મનને સંયમમાં નહિ રાખીને તમારું આયુ જીવન નિર્રથક ગુમાવો છો. માટે ઈન્દ્રિયો અને મનને વશ રાખવાં એજ સારું છે; અને જે ઈન્દ્રિયો અને મનને વશ રાખી શકે છે, તેજ ખરી રીતે

२७६

ध्यान करी शके छे. मनने डेवी रीते वश करवुं, तेमज्ज
 छिन्द्रियोने डेवी रीते निअहुमां आणुवी ते प्रथम जणुवी
 गथेला डोवाथी अत्यारे पिष्ट पेधणु नहि करतां तेनी आ-
 वश्यकता जणुवी अटकीअे छीअे.

अवतरणम्—अवश्यं सेत्स्यन् येनलिङ्गेनानुमीयते तल्लि-
 ङ्गमाह ।

श्लोकः

शत्रौ मित्रे समा बुद्धिः यस्य मानापमानयोः ॥
 तृणे मणौ समा बुद्धिर्मुक्तिस्त्रिद्धिस्तदात्मनः ९९

टीका—यदा यस्य मुमुक्षोः शत्रौ मित्रे च समाबुद्धिः
 (मित्रे न रज्यति प्रज्ञः शत्रौ नोद्विजते च यः । रागद्वेषविमु-
 क्तत्वात्स सिद्धिं याति शाश्वतीम्) इति न्यायाच्छत्रौ द्वेषनिव-
 न्धनं प्रतिकूलताज्ञानं नास्ति—मित्रे च रागनिवन्धनमनुकूलता
 ज्ञानं नास्ति तथा मानेऽपमाने च समा बुद्धिः (सत्कारेण प्र-
 हृष्यन्ति न्यक्कारेण द्विषन्ति ये तेषां मोक्षपथो दूरे सन्निधिं
 याति चान्यथे) ति न्यायान्मानापमानदृष्टिपातो मोक्षपरिप-
 न्थीति नैव तत्र मुमुक्षोरादरानादराधियाऽवेक्षणम् । तथा तृण
 मणौ च समा बुद्धिः (केचिन्मूढा धने लग्नाः केचिल्लग्नाः कुटु-
 म्बके कायपुष्टौ परे लग्नाः कीर्तौ वा विरुदावलौ ॥१॥सर्वेषामर्जने
 दुःखं रक्षणेऽवेक्षणे तथा दुःखं दुःखानुभूतेस्ते नैव मुञ्चन्ति पा-
 मरा इ) ति न्यायात्तृणे मणौ च हेयोपादेयबुद्धिर्नानुभूयते

૨૭૭

તદાઽઽત્મનો મુક્તિસિદ્ધિરવધાર્યા ॥ ૧૧ ॥

અત્તરણુ—જે નિશાન ઉપરથી આત્મા સિદ્ધિપદને લાયક થયેલા છે, એવું અનુમાન કરી શકાય તે નિશાન આ શ્લોકમાં અ-થકાર પ્રકટ કરે છે.

અર્થ—જેની શત્રુ અને મિત્ર તરફ, માન અને અપમાન તરફ, તેમજ ઘાસ અને મણિ તરફ સમાન બુદ્ધિ થયેલી છે, તે આત્માની મુક્તિ સિદ્ધ થયેલી છે.

ભાવાર્થ—આત્મજ્ઞાનીનું ચારિત્ર લક્ષણ આ શ્લોકમાં જણાવવામાં આવેલું છે, આત્મજ્ઞાનીનું ચારિત્ર કેવી રીતે ઓળખી શકાય, તેને માટે આ લક્ષણ આપવામાં આવેલું છે. જે મનુષ્યને આત્મજ્ઞાન ખરી રીતે થયેલું છે, જે મનુષ્ય જડ અને ચેતન વચ્ચેનો ભેદ યથાર્થ સમજે છે, તે મનુષ્ય સર્વમાં સમાન આત્મતત્ત્વ નિહાળે છે. ઉપાધિથી વિંટાલાયેલું હોવા છતાં પોતાનાના જેવુંજ પ્રકાશિત આત્મ જ્યોતિ સર્વમાં રહેલું છે, એમ તે જાણે છે; જ્યારે આ જ્ઞાન થયું ત્યારે ભેદભાવ ટળી જાય છે, સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને શત્રુ અને મિત્રને તે સમાન તરીકે લેખે છે. તેને મન તો કોઈ શત્રુ છે જ નહિ, પણ જે લોકો તેના ઉપર શત્રુભાવ રાખતા હોય, તેવા શત્રુઓ ઉપર પણ તે મિત્રના જેટલોજ ભાવ રાખે છે. તે સર્વને પોતાના આત્મ બંધુ તરીકે અનુભવે છે. વળી જડ વસ્તુ ઉપર તેને વૈરાગ્ય પેદા થાય છે. આપણે જડ વસ્તુઓમાં કેટલીક વધારે કીર્મતની માનીએ છીએ, પણ પૌદ્ગલિક વસ્તુની ખરી કીર્મત જાણી છે, તે તો સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુ-

૨૭૮

એને એક સરખી રીતે નિહાળે છે. હીરો અને કોયલો બન્ને એકજ કાર્ણન તત્ત્વનાં બનેલાં છે, એમ તે જાણે છે, તેથી બન્નેને સમાન લેખે છે. સઘળા પૌદ્ગલિક પદાર્થો એકજ પુદ્ગલ દ્રવ્યના જુદા જુદા આવિર્ભાવ-પર્યાય છે, તે એકમાં શુ' વિશેષ રાચવું અને બીજામાં શુ' ઓછું રાચવું? એ તેને ભેદ ભાવ લાગતો નથી. તેને મન તો ઘાસ અને મણિ, તેમજ કોહીનૂર અને કાચ બધાં સરખાં લાગે છે. વળી માન અપમાન તરફપણ તે સમ બુદ્ધિ રાખી શકે છે. તે સમજે છે કે કોઈ માન આપે તો તેથી આત્મામાં કાંઈ વધી જતું નથી, તેમજ કોઈ અપમાન કરે તો આત્મામાંથી કાંઈ ઘટી જતું નથી. માન અને અપમાન ઉપાધિને લગતાં છે, આત્મા તો ખરેખર ઉપાધિ રહિત છે, માટે તેને માન અપમાન લાગી શકે નહિ, આવી ભાવના રાખી માન કે અપમાનમાં તે સમવૃત્તિ જાળવી શકે છે. આ પ્રમાણે તેનામાં સમભાવ પેદા થાય છે; એ સમભાવ જેનામાં પ્રાદુર્ભાવ થયો; તે મોક્ષનો અધિકારી થયો. સંબોધ સિત્તેરી ગ્રન્થમાં કહ્યું છે તે.

સેવંવરો વ આસંવરોવ બુદ્ધો અહવ અન્નોવા ॥

સમભાવભાવિ અપ્પા લહહ મુરુલ્લં ન સંદેહો ॥

સ્વેતાંબર હોય, કે દિગંબર હોય, ઐદ્ય હોય કે અન્ય કોઈ હોય, પણ જેના આત્મામાં સમભાવ જાગૃત થયો તે અવશ્ય મોક્ષ મેળવે છે, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી.

૨૭૨

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મ જ્ઞાનનું મોટામાં મોટું લક્ષણ સમભાવ સમદૃષ્ટિ છે; જે પ્રમાણમાં માણસમાં સમદૃષ્ટિ વધતી જાય, તે પ્રમાણમાં તે મનુષ્ય આત્મોન્નતિમાં આગળ વધેલો છે, એમ માનીએ તો અનુચિત ગણાશે નહિ. આ શ્લોકની સંસ્કૃત ટીકામાં એક શ્લોક છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. “ જે સત્કારથી હર્ષ પામે છે, જે તિરસ્કારથી દ્વેષ ધરે છે, તેનાથી મોક્ષ માર્ગ દૂર છે, જે આથી ઉલટી રીતે વર્તે છે તેની પાસે મોક્ષ માર્ગ આવે છે ” માટે આ શ્લોકનો સાર એ છે કે જડ અને ચેતનનું સ્વરૂપ બરાબર સરળ, વિચારી, અનુભવી, સમભાવ વૃત્તિ જેમ વિશેષ ખીલે તે રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અવતરણમ્—મુમુક્ષોશ્ચિદ્દં પ્રદર્શ્ય મુત્યુપાયં શિષ્યવોધાર્ય
સજ્જેપેણોપદિશતિ ।

શ્લોક:

જગત્ કુટુમ્બકં યસ્ય વ્રતં દુઃખપ્રમજ્જનમ્ ॥
તસ્યાત્મનશ્ચ સિદ્ધિઃ સ્યાત્ સર્વવિદ્ધિઃ પ્રકીર્તિતા

ટીકા—યસ્ય મહાત્મનો જગદેવ કુટુમ્બકમાત્મીયં નૈવ ભિન્નદૃષ્ટ્યાદર્શનં તસ્યાત્મનઃ સર્વવિદ્ધિઃ સર્વજ્ઞૈઃ પ્રકીર્તિતા સિદ્ધિઃ સ્યાત્ ।

“ અયં ભાવઃ ” (યત્ર કુત્રાપિ નિવસન્ પર્યટન્વા મહી-
તલે મુનિર્નિર્ભીકતામેતિ દ્રોગ્યુર્વૈ પરતો ભયમ્) ઇતિ ન્યાયાદ્

૨૮૦

યસ્ય જગદેવ કુટુમ્બકં તસ્ય નૈવાસ્તિ કશ્ચિદ્દૃષ્ટાસ્પદં કિન્તુ
 સમાસ્પદત્વાત્સ્વમુખેચ્છાવત્ પરમુખેચ્છાસ્વભાવાસિદ્ધેતિ ।
 અત એવ વ્રતં યસ્ય દુઃસ્વપ્નમ્ [અયમર્થઃ] મુક્તિ
 પથમનારૂઢાનાં વ્રતં કાશ્ચિજ્જીવાન્મુખયતિ દુઃસ્વયત્યપ્યપરાન્ સુ-
 સ્વદુઃસ્વયતિ ચાન્યાન્ ઉક્તમહાત્મનસ્તુ વ્રતં સર્વાજ્ઞીવાન્ સુ-
 સ્વયતિ નિર્દુઃસ્વયત્યેવ ચ ન તુ દુઃસ્વયતિ નિઃસુસ્વયતિ મિશ્ર-
 ભાવં વા ભજતે । તસ્યાત્મનઃ સર્વાવીદ્ધિઃ પ્રકાતિતા સિદ્ધિઃ
 સ્યાદિતિપૂર્વવદન્વયઃ ઉદાસીનોઽથવાઽઽસીનો નિરાસીનોઽથવા
 જને મુનિઃ શુદ્ધેન ચિત્તેન પ્રહૃણ્યાઙ્ગવેદના ” મિતિ । સિદ્ધા
 ન્તાત્ ॥ ૧૦૦ ॥

અવતરણુ—ગયા શ્લોકમાં આપણે આત્મજ્ઞાનીનાં
 લક્ષણ વિચારી ગયાં, હવે આ શ્લોકમાં અંધકર્તા મુક્તિનો
 ઉત્તમોત્તમ ઉપાય અને સર્વ જ્ઞાનનો સાર બતાવે છે, અને
 આ રીતે આ આત્મપ્રદીપશતક સમાપ્ત કરે છે:—

અર્થ—જેનું કુટુંબ જગત્ છે, જેનું વ્રત દુઃખનો
 નાશ કરવાનું છે, તેવા આત્માની સિદ્ધિ થવાનીજ છે, એવું
 સર્વજ્ઞોએ કહેલું છે.

ભાવાર્થ:—આત્માનું સ્વરૂપ આપણે સમજ્યા, સ્યા-
 દ્વાદ અને સમભાગીનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવીયું; એકજ
 વસ્તુને ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ કેમ અવલોકવી તે પણ આ-
 પણે જાણી ગયા; અને આત્માને જુદાં જુદાં વિશેષણો
 આપી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ સર્વ જાણ્યું, પણ
 જાણીને કરવું શું એ પ્રશ્નનો જ્યાં સુધી બરાબર ઉત્તર

૨૮૧

ન મળે, ત્યાં સુધી બાણવાથી વિશેષ લાભ થઈ શકે નહિ; જે જ્ઞાન મનુષ્યના વર્તન પર અસર કરે, તેજ જ્ઞાન ખરૂં લાભકારી ગણી શકાય, તો પછી આ આત્મજ્ઞાનથી શો લાભ ? એ પ્રશ્ન આ શ્લોકમાં વિચારવાનો છે. આ ગ્રન્થનો આ આત્મપ્રદીપના સો શ્લોકનો આ છેલ્લો શ્લોક છે, અને તેમાં ગ્રન્થ કર્તાએ બહુજ અસર કારક રીતે અર્ધા શ્લોકમાં અ.પણું કર્તવ્ય બતાવ્યું છે. જ્ઞાન મેળવીને છે-વટે કરવા યોગ્ય ધર્મ દર્શાવ્યો છે.

આત્મ જ્ઞાન જે પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તેની ભાવના એવી હોવી જોઈએ કે આણું જગત્-સકળ જગતના જીવો મારા બંધુઓ છે. કેવળ આવી ભાવના હોવી જોઈએ નહિ, પણ તે ભાવના પ્રમાણે તેનો આચાર પણ હોવો જરૂરનો છે. આવી ભાવના તેના રૂંદેરૂં વ્યાપી રહેવી જોઈએ; તેની રંગેરંગે વસુધૈવ કુટુંબકું (વસુધા એ માડું કુટુંબ છે, એ) નો સિદ્ધાંત પ્રસરવો જોઈએ. જગતમાં જેટલા જીવ છે, જેટલાને પ્રાણ છે, તે સર્વ તરફ તેના હૃદયમાં મૈત્રીભાવ સ્ફુરવો જોઈએ. આ કાર્ય એકદમ થઈ શકે નહિ; એવી ઉચ્ચ ભાવના એકદમ અમલમાં મૂકી શકાય નહિ, માટે તેને વાસ્તે પ્રથમ પાથો નાખવો જોઈએ. તેનો પાથો તે કુટુંબ છે. પ્રથમ તો તેને કુટુંબના સર્વ જનો તરફ એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે કુટુંબ જનો મૈત્રીભાવના મના ભોક્તા થાય. કુટુંબના સર્વ જનોને તેણે પોતાના આત્મા તુલ્ય ગણવા. પછી પોતાનો સમભાવ વધારી જ્ઞાતિના સર્વ બંધુઓને પોતાના આત્મા તુલ્ય લેખવા. પોતાને વા-

૨૮૨

સ્તે જેટલો શ્રમ લેવા તે તૈયાર થાય છે, તેટલોજ શ્રમ જ્ઞાત જનને વાસ્તે લેવાને પણ તેણે તત્પર રહેવું. પછી દેશના સર્વ મનુષ્યો તરફ એવી ભાવના તેમજ વર્તન રાખવું, તે ભાવનાને વધારીને પછી આખા જગતના સર્વ માનખંધુઓ તરફ તેણે તેવી વૃત્તિ રાખવી; પછી જગતના પ્રાણીઓ સાથે, પછી વનસ્પતિ છેવટે જેનામાં પ્રાણ છે તે સર્વ તરફ આત્મભાવના તેણે રાખવી, અને વર્તન પણ તેવું રાખવું. આવી ભાવના રાખનારને સર્વ મિત્ર થાય છે. તે કોઈનો શત્રુ થતો નથી, અને કોઈ તેનો શત્રુ થતો નથી; આ રીતે મૈત્રી ભાવથી પ્રેમભાવથી-બ્રાતૃભાવથી-તે સર્વને એક સરખી રીતે રહાય છે, તેથી તેને રાગ કે દ્વેષ ઉત્પન્ન થતો નથી. જ્યાં રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાં મન નિર્મળ થાય છે; તેનો સમય સર્વદા આનંદમાં જાય છે. તેવું મન ઉદ્વેગ રહિત અને શાંત થાય છે. આ રીતે શાંત મન ઉપર આત્મ સૂર્યનો પ્રકાશ બરાબર રીતે પડે છે; અને તેને આત્મજ્ઞાન થાય છે. વળી જે જગતના જીવોનું દુઃખ દૂર કરવાનું વ્રત લે છે, તે આત્મજ્ઞાની થાય છે. ઉંચે ચઢવાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ માર્ગ દયા છે. દુઃખ દૂર કરવાની વૃત્તિ એ ભાવદયા છે. તે આત્માનો ધર્મ છે. તે સર્વનું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છેછે, સર્વનું દુઃખ ટાળવા ઇચ્છે છે. જ્ઞાન, સત્તા, ધન, બળ વગેરે જે જે તેને મળેલાં છે, તે સર્વ પરોપકાર વાસ્તે છે, એ તે સારી રીતે સમજે છે. કોઈ પણ રીતે જગતના જીવોનું દુઃખ ટળે, અને તેઓ સુખી થાય, એવી ભાવના

૨૮૩

સર્વદા તેના દિલમાં રહ્યા કરે છે, અને તે દુઃખ દૂર કરવાના ઉપાયો શોધી, અમલમાં મૂકે છે. પારકાનું દુઃખ દૂર કરવું એજ તેનું વ્રત છે. “સવી જીવ કડંશાસન રસી-એસી ભાવ દયા મન ઉલ્લસી” વગેરે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. આવા દયાના કાર્યથી, પારકાનું દુઃખ દૂર કરવાની ખરી વૃત્તિથી તીર્થંકર નામકમ બંધાય છે. જે ભાવ પરોપકાર વૃત્તિથી તીર્થંકરપણું પ્રાપ્ત થાય તો પછી સામાન્ય કેવળીપણું પ્રાપ્ત થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ! મનુષ્ય ગમે તેવો ભણેલો હોય, ગમે તેવો ધનાઢય હોય, ગમે તેવો બલવાન હોય, ગમે તેવો સત્તાધારી હોય, પણ જે તેનામાં આ દયાનો ગુણ ન હોય તો તે મનુષ્યની વિદ્રતા, ધન, બલ અને સત્તા નકામાં છે, જગતને ભારરૂપ છે, અને કેટલીકવાર તો બીજાને અનર્થકારી પણ થાય છે. કહ્યું છે કે.

પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ

સારા મનુષ્યોની વિભૂતિઓ બીજાનાં ભલાં વાસ્તેજ હોય છે. એક આત્મિક વિષયને ચર્ચતા પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે “ Inaction in an act of mercy is an act in a deadly sin ” દયાના કામમાં ભાગ ન લેવો તે ભયંકર પાપના કામમાં ભાગ લેવા બરાબર છે; ” કોઈની હિંસા તમે નથી કરતા એટલે અંશે સારું છે, પણ તેના કરતાં પણ એક આગળનું પગલું છે, તે તમને એમ જણાવે છે કે “ દયા કરો, લોકોનું દુઃખ દૂર કરવા બનતું કરો અને જગતને સુખી કરો ” કારણ કે છતી શક્તિએ જે મનુષ્યો દયાનાં કામ કરતા નથી, તેઓની

૨૮૩

જાંઘળી નકામી જાય છે. શ્રીવીર પ્રભુએ સર્પને યોધ આપી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. શ્રી મુનિસુવત તીર્થંકર સિદ્ધપુરથી વિહાર કરી ભરૂચ જઈ ઘોડાનું રક્ષણ કર્યું-કેટલી ભાવ દયા? જે જે આપણને મળે તેનો ખીજના લાભ સારૂ ઉપયોગ કરવો, એટલે આપણને વિશેષ મળશે. જે આખોચીયામાં પાણી ભરાઈ રહે છે, તે આખોચીયામાં કીડા પડે છે, અને ગંદવાડ થાય છે, પણ નદીનો પ્રવાહ ઠંડેતો રહે છે, તેનું પાણી પણ નિર્મળ રહે છે. માટે આપણે પણ નદીના પ્રવાહ પેઠે ઠંડેવું જોઈએ. જગતમાં જેટલું શુદ્ધ છે, તેને ઠંડેવાની પ્રણાલિકા-નીક સમાન આપણે થવું જોઈએ, આપણી દ્વારા સારી સારી વસ્તુઓ ખીજને મળશે, તેમાં આપણે પણ શુદ્ધ થતા જઈશું. માટે આ શ્લોકમાં યોધ આખ્યા પ્રમાણે ખીજનું દુઃખ નાશ કરવું, એજ ઉત્તમ જીવોએ વ્રત લેવું જોઈએ; અને એવા જીવનો સઘળો વખત સત્કાર્યમાં જશે; તેનું મન નિર્મળ થશે. કોઈ જીવ ગમે તેવો પાપી જણાતો હોય છતાં તેની નિન્દા કરવી નહિ. નિન્દાથી કોઈ સુધર્યું નથી, અને સુધરવાનું નથી. કોઈના મોં ઉપર સાહી ઠાળાઈ હોય તો તેને કાળો કહેવા કરતાં તેના મોં આગળ દર્પણ ધરવું; એટલે પોતાની કાળાશ તેના જોવામાં આવશે. માટે નિન્દા કરવા કરતાં, અવગુણો તરફ દૃષ્ટિ કરવા કરતાં, તેના આગળ સદ્ગુણનો આદર્શ (દર્પણ=નમુનો) મુકો એટલે તેની ભૂલ તે સુધારશે. આ જગતમાં કોણ દોષયુક્ત નથી? જેનામાં કાંઈ પણ ખામી ન હોય તેવો વીરજો કોણ છે? દોષ રહિત વીતરાગ છે, બાકી દરેકમાં દોષ તો

૨૮૬

છે, પછી દોષ તરફ દૃષ્ટિ કરવાને બદલે, અને તેની જ્યાં ત્યાં નિંદા કરવાને બદલે, તે દોષ સુધરે તેવા ઉપાયો રચો, ખાનગીમાં બોધ આપો; તમારા જીવનથી બોધ આપો, હિત શિક્ષાથી-ભાષણથી બોધ આપો, પણ અંગત કોઈના જીવને દુઃખ થાય તેવું વચન ઉચ્ચારતા નહિ. સંસારમાં આટલું બધું દુઃખ છે, તેમાં તમે ક્યાં ઉમેરો કરો છો? બને તો તે ઓછું કરવા પ્રયત્ન કરો, ન બને તો ચુપ રહો, પણ તેમાં ક્યાં વૃદ્ધિ કરો છો? તેના આત્મા તરફ દૃષ્ટિ કરો, આત્મા ખરેખર શુદ્ધ છે, તેની આત્મજ્યોતિ ઢંકાઈ ગઈ છે, પણ તે તમારા જેટલીજ ઉચ્ચ છે. માટે તે તરફ લક્ષ રાખી નિન્દાથી દૂર રહો. આપણે એક લાંગડા કુતરાને વાસ્તે કેટલી બધી દયા રાખીએ છીએ. રસ્તામાં પડ્યું હોય, તો તેને ઉપડાવી ખીજે ઠેકાણે મુકાવીએ છીએ, તેની દવા કરાવી છીએ, તો શું આપણા માનવ બંધુએ કુતરા કરતાં પણ ગયાં? તમે શા સાડે તેમની તરફ તે-તેટલાજ ભાવથી દયા કરતા નથી! જો કુતરું શરીરે લાગડું છે તો આ દોષયુક્ત મનુષ્યો નીતિની અપેક્ષાએ લાંગડા છે. તો પછી તેમની તરફ કેમ પ્રેમ ન બતાવવો? તેમનું કેમ કલ્યાણ ન કરવું? તેમને કેમ ઊંચી સ્થિતિ પર ન લાવવા? આ ભાવના હૃદયમાં રાખી વર્તો, જ્યાં ત્યાં ગુણ જુઓ, તો તમે બંતે ગુણી થશો. એકની એક વસ્તુ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જોનારને જુદી જુદી લાગે છે. ચંદ્ર ચક્રોરીને આડાદ જનક લાગે છે, તેજ ચંદ્ર કામીજનને દુઃખકારક લાગે છે. કામીજન ચંદ્રને દોષ યુક્ત કહે તેથી

૨૮૬

શું તે દોષિત ઠરે છે? કદી નહિ. તમે જે ઉચ્ચ હશે; તો જરૂર તમે સર્વત્ર ઉચ્ચતા જાણો! જેટલે અંશે ખી-જામાં ઉચ્ચતા આપણે જોઈ શકતા નથી, તેટલી હમણે આપણામાંજ ખામી છે, જ્યારે આપણે પૂર્ણ થઈશું ત્યારે સર્વત્ર આપણે પૂર્ણતા જોઈ શકીશું. માટે ગમે તેવો માણસ અનીતિવાળો, દુરાચારી હોય, પાપી હોય, તોપણ તેને મદદ કરતાં અટકવું નહિ, એવું દુઃખ દૂર કરવા મથવું. અને જરૂર આ ગુણથી સર્વ જીવોમાં આપણા જેવું આત્મતત્ત્વ જોતાં આપણે શિખીશું, અને તેથી આત્મજ્ઞાન પણ થશે. માટે જેમ અને તેમ પરોપકાર કરવો, ગુણ દૃષ્ટિ રાખવી, અને આત્મા તરફ દૃષ્ટિ રાખવી, એજ આ શ્લોકનો તેમજ આ ગ્રન્થનો પણ સાર છે.

अवतरणम्—श्लोकशतेन जिनेन्द्रोक्तं धर्मप्रपदिर्यैक-
श्लोकेन तं प्रशंसति

શ્લોક:

धर्मदानसमं नास्ति, अन्यदानं महीतले ।

अतो धर्मप्रदानार्थ, सतां स्वाभाविकी स्थितिः१०१

ટીકા—પૃથ્વીતલે ધર્મદાનં સમમન્યદાનં નાસ્તિ । ધર્મદાનં તુ ભાવાભયદાનસ્વરૂપમ્ । અભયદાનં દ્વિધા દ્રવ્યાભયદાનં ભાવાભયદાનં ચ । તત્ર દ્રવ્યાભયદાનં પ્રાગિતાં પ્રાણરક્ષણરૂપમ્ । ભાવાભયદાનં તુ શુદ્ધાત્મરત્નત્રયદાનરૂપમ્ । સુપાત્રાનુકમ્પો

२८७

चित्तकीर्त्यभयदानानि पञ्च । तत्र पञ्चममभयदानं ज्ञेयम् ।
 “ तत्राहारदानमोषाधिदानमभयदानं विद्यादानमिति चत्वारि
 दानान्यामनन्ति विद्वांसस्तत्र विद्यादानं द्विधा कलारूपवि-
 द्यादानं धर्मरूपविद्यादानं चेति पञ्चदानान्यप्याहुः । ” “ उ-
 क्तानि चत्वारि दानानि प्रसिद्धानि महीतले, धर्मदानफलानां
 तु कलां नार्हति षोडशीम्” इति निष्कर्षात्सर्वस्मिन्नपि महीतले
 धर्मदानसममन्यत्किमप्यन्नादिदानं नास्ति रत्नत्रयधर्ममन्तरेण
 मोक्षप्रप्तवसामर्थ्यं कस्यापि नास्तीति भावः । अतो हेतोर्धर्म
 प्रदानार्थं सतां सज्जनानां स्वाभाविका स्थितिः । ननु धर्मदानं
 प्रधानयता भवता महापुण्यजनकम् सुपात्रदानादिकं सर्वमु-
 दच्छेदीति महानर्थसम्पादित इति चेच्छान्तं पापं शान्तं पापं
 को ब्रूते केन प्रालापिकस्यायं प्रमादः सुपात्रादिदानं नास्ति
 किमपीति वयं तु ब्रूमहे यथा हर्म्यमासुरक्षताचरणाभ्यां सोपा-
 नपरम्परामारोहता हर्म्यावाससिद्धिर्विधेयो तदभावे तु सोपा-
 नारोहणमनर्थकं स्यात् । तथा सज्जनेनापि सुपात्रादिदानं
 कुर्वता धनप्राप्त्यादि स्वर्गान्तसुखे न सन्तोष्यं किन्तु रत्न-
 त्रयप्राप्तिर्विधेया तदभावे तु दानस्यानर्थक्यास्त्वर्गादिप्राप्तेस्तु
 मनाक् प्रियत्वादीति सिद्धान्तितं ।—“ धूर्ममाचरता पुंसा
 कापीच्छा नो विधीयते स्वर्गादीनां तु का वार्त्ता मुक्तीच्छा
 मुक्तिरोधिनी ” त्यभिप्रायादन्नादिदानं ददता रत्नत्रये लक्ष्य
 दृष्टिः करणीया न तु स्वर्गादिफलेऽवश्यं भङ्गुरे । धर्मदानवत

૨૮૮

નૈવ કસ્યાપિ વાંચ્છા મોક્ષફલસ્યાવશ્યં ભાવિત્વાદત આહ
ધર્મપ્રદાનાર્થં સતાં સ્વામાવિકા સ્થિતિર્ન તુ કિંચિદ્દેતુકા કિન્તુ
સ્વભાવસિદ્ધૈવેતિ સમ્યક્ત્વદાનદાતુર્ગુરોસ્તુ મહોપકારઃ યતઃ

સમ્યક્ત્વદાનદાતારં । ગુરું મહોપકારિણમ્ ।

કોટાકોટિભવૈઃ શિષ્યા । ઉપકર્તું નૈવમીશતે ॥ ૧ ॥

અતોગુરોઃપુરોર્યાવદ્વૈયાદૃત્યં નમનપૂજનવિનયવ્યાખ્યાનસ્પરણા-
દિકં ક્રિયતે

અવતરણુ—દાનની, પદોપકારની, ધીજ્જનું દુઃખ
દૂર કરવાની વૃત્તિની પ્રશંસા આપણે ગયા શ્લોકમાં કરી,
હવે બધા દાનોમાં ઉત્તમ દાન કયું તે હવે અન્થકાર
જણાવે છે.

અર્થઃ—ધર્મના દાન સમાન આ પૃથ્વીમાં ધીજ્જનું દાન
નથી; તેટલા માટે ધર્મ આપવાની સંતોની સ્વાભાવિક
સ્થિતિ છે.

ભાવાર્થઃ—શાસકારોએ દાનના અનેક ભાગ પાડ્યા છે;
જેટલા દુઃખના પ્રકાર છે, તેટલા ખરી રીતે દાનના પ્રકાર
છે, પણ તેના ટુંકમાં પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે.
આહારદાન ઔષધિદાન વિદ્યાદાન અભયદાન ધર્મદાન, તેમાં
ધર્મદાન મોટામાં મોટું છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે;—

ઉક્તાનિ ચત્વારિ દાનાનિ પ્રસિદ્ધાનિ મહીતલે ॥

ધર્મદાનફલાનાં તુ કલાં નાર્હન્તિ ષોડશીમ્ ॥

૨૮૯.

આ પૃથ્વી ઉપર ચાર દાન પ્રસિદ્ધ છે, પણ તે સઘળાં દાન ધર્મદાનના કૃળના સોળમા ભાગે પણ આવે તેમ નથી. અન્નદાનથી જીવને ક્ષણિક તૃપ્તિ થાય છે, વળી આષધ દાનથી પણ અમુક વખતને સાડૂ લાભ થાય છે. વિદ્યાદાનથી જીવજીવ લાભ થાય છે; અભયદાનથી અમુક વખતને સાડૂ તે જીવ બચે છે, અને મરણના ભયથી ધ્રોડાવનારને ધણું પુન્ય ઉપાર્જન થાય છે, પણ બહેલું મોડું સૌને મરવાનું તો હોય છે. માટે તે બચેલો જીવ બહેલો અથવા મોડો મરે તો છે. પણ જન્મ મરણના ચક્રમાંથી હુમેશને વાસ્તે બચાવનારતો ધર્મદાન છે; માટે તે ઉત્તમોત્તમ છે, તેના જેવું દાન આ વસુધામાં એક પણ નથી શ્રાદ્ધવિધિમાં કહ્યું છે કે માતૃપિતાની ગમે તેટલી ભક્તિ કરે તોપણ માતૃપિતાએ કરેલા ઉપકારનો બદલો વળે તેમ નથી, પણ જો તેમને સદ્ધર્મની શ્રદ્ધા પુત્ર કરાવી શકે તો તેમના ઉપકારનો બદલો વાળ્યો તેણે કહી શકાય આ રીતે પણ ધર્મના દાનની મહત્તા આપણને માલૂમ પડે છે, ધર્મદાનની આટલી મહત્તા જણાવી તે ઉપરથી કોઈએ એમ ન માનવું કે બીજાં દાન નિરર્થક છે, તે પણ જરૂરનાં છે, અને મોક્ષની નિસરણી ચઢવાનાં ઉત્તમ પગથીયાં છે; પણ ઉંચામાં ઉંચું પગથીયું જોઈએ તો ધર્મદાન છે એટલું જ કહેવાનો આશય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનદાતા ગુરૂનો ઉપકાર કોઈથી કદાપિ વળે તેમ નથી કહ્યું કે:—

સમ્યક્ત્વ દાનદાતારં ગુરું મહોપકારિણમ્ ॥

કોટાકોટિભવૈઃ શિષ્યા ઉપકર્તું નૈવમીશ્નતે ॥

સમકીતરૂપી દાનના આપનારા ગુરૂ મહા ઉપકારી છે;

૨૧૦

અને કરોડો ભવે પણ શિષ્યો તે ગુરૂના ઉપકારનો બદલો વાળી શકે તેમ નથી તે ઉપકાર એટલો બધો છે કે તે શબ્દોથી વર્ણવાય નહિ. જેને ગુરૂકૃપાનો લાભ મળ્યો હોય તેજ તેનો આસ્વાદ અનુભવી શકે, માટે ધર્મદાનની ઉત્તમતા વિચારી લોકોને સન્માર્ગે ચઢાવવા આત્માર્થી જીવોએ પ્રયત્ન કરવો એજ આ લોકનો સાર છે.

અવતરણમ્—મઘ્યસ્મરણાર્થં ગ્રન્થપૂર્ત્તદિવસં વ્રવીતિ

શ્લોક:

ઇન્દુરસનવેલાબ્દે, જ્યેષ્ઠમાસેઽસિતેદલે ॥

પચ્ચમ્યાં ગ્રન્થપૂર્ણત્વં, બુદ્ધચઘ્ધિમુનિના કૃતમ્ ૧૦૨

ટીકા—અહ્કાનાં વામતો ગતિરિતિન્યાયાદિન્દુરેકો રસા મધુરાદયઃ ૬૬ । નવસહસ્ત્રયા પ્રસિદ્ધૈવેલા પૃથ્વી સાપ્યેકા તૈર્મિતેઽબ્દે વર્ષે તથા ચ ૧૯૬૧ વૈક્રમાબ્દે જ્યેષ્ઠમાસેઽસિતેદલે જ્યેષ્ઠકૃષ્ણપક્ષે પચ્ચમ્યાં બુદ્ધચઘ્ધિમુનિના બુદ્ધિસાગરમુનિના ગ્રન્થસ્ય પૂર્ણત્વં કૃતામિતિ ॥ ૧૦૨ ॥

અર્થ:—વિક્રમ સંવત્ ૧૯૬૧ ના જેઠ વદી પાંચમના રોજ આ ગ્રંથ શ્રી બુદ્ધિસાગરજીએ પૂર્ણ કર્યો.

અવતરણમ્—યેષાં પ્રાર્થનયા ગ્રન્થો નિરમાયિ યત્રગ્રામે પર્યપૂર્તિ તદ્દર્શયતિ

“ શ્લોક: ”

વિજાપુરીયશિષ્યાણા. માત્માર્થ શતકં કૃતમ્ ।

આત્મપ્રદીપશાસ્ત્રસ્ય, શ્રોતારસ્સ્યુશ્ચસિદ્ધિગાઃ ૧૦૩

૨૯૧

ટીકા—ગુર્જરદેશે પ્રસિદ્ધં વિજાપુરં । તત્રત્યાનાં મન્ય-
શિષ્યાણામાત્માર્થે ગુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાપ્યથર્માત્મપ્રદીપશાસ્ત્રસ્ય
શ્લોકશતકં કૃતં રચિતમ્ । તચ્છાસ્ત્રસ્ય શ્રોતારઃ શિષ્યાઃ સિ-
દ્ધિગાઃ સ્યુર્મુક્તિભાજો ભવેયુઃ । ચકારાત્ પઠિતારો ધ્યાતારશ્ચ
મુક્તિભાજો ભવેયુરિત્યર્થઃ ॥

અવતરણુઃ—જેમની પ્રાર્થનાથી આ ગ્રન્થની શરૂ
યાત થઈ, અને જેમના ગામમાં આ ગ્રન્થ પૂર્ણ થયો. તે
સર્વ આ શ્લોકથી ગ્રન્થ કર્તા દર્શાવે છે.

અર્થઃ—વીજાપુરના શ્રાવક શિષ્યોના આત્માર્થે આ
આત્મપ્રદીપગ્રન્થનું શતક રચ્યું તેના સાંભળનારાઓ
સિદ્ધિને ભજનારા થાઓ.

ભાવાર્થ—ગુર્જરાતના ઉત્તર ભાગમાં વિજાપુર કરીને
એક શહેર છે, આ જે ગ્રન્થકર્તાની અને આ લેખકની
જન્મ ભૂમિકા છે. તે ગામમાં ધર્મપરીક્ષાનો રાસ રચવામાં
આવેલો છે, તેમજ વિદ્યાનંદ નામના આચાર્યે વિદ્યાનંદ નામ-
નું વ્યાકરણ પણ રચ્યું હતું. તે ગામના સુશ્રાવકોના આ-
ત્માર્થે આ ગ્રન્થની રચના મુનિરાજ શ્રીબુદ્ધિસાગરજીએ કરી
હતી; અને આ ગ્રન્થમાં મૂળ સો શ્લોક છે; તેને સાંભળ-
નારાઓ સાંભળીને તે પ્રમાણે વર્તનારા મુક્તિ મેળવે એવી
ગ્રન્થકર્તા ગ્રન્થાંતે આશિષ્ આપે છે; તે આશિષ્ કૃણવંતી
થાઓ એવી આ લેખકની પણ પ્રાર્થના છે.

૨૧૨

પ્રસિદ્ધે માણસાગ્રામે, શ્રીજિનાલયભૂષિતે ॥
 શ્રાદ્ધૈઃ શ્રદ્ધાલુભિર્ભવ્યૈ, મર્ષિન્દતે તત્ર વાસિના ॥૧॥
 ઉપકારાય ટીકેયં, બુદ્ધિસાગરસાધુના ॥
 આત્મપ્રદીપશાસ્ત્રસ્ય, પૂરિતા ભવ્યબોધિની ॥૨॥
 વેદરસાઙ્કચન્દ્રાબ્દે, વૈક્રમે ફાલ્યુને શુભે ॥
 શુક્લપક્ષે દ્વિતીયાયાં, પ્રાતઃશ્રીબુધવાસે ॥ ૩ ॥

ફા. સુદિ ૨ બુધવાર પ્રાતઃકાલ વિ. ૧૯૬૪.

॥ ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અવતરણુઃ—આ મૂળ ગ્રન્થની ટીકા ક્યારે કયા ગામમાં રચાઈ તે બતાવે છે.

અર્થઃ—૧૯૬૪ના ફાગણ સુદી બીજા પ્રાતઃકાલમાં બુધવારના દીવસે ભવ્યબોધિની ટીકાની રચના પૂર્ણ કરી, માણસા ગામના શ્રાવકોના આગ્રહથી આ ટીકા રચી, માણસા ગામ અમદાવાદ પાસે વિજાપુરની નજીક આવેલું છે ત્યાં બે દેરાસર અને બે ઉપાશ્રય છે, શ્રી નેમસાગરજી તથા રવિસાગરજી મહારાજના ચરણકમલના વિહારથી પવિત્ર થએલું છે સાગરશાખાના સાધુઓથી ઉપકૃત થયું છે ત્યાં રહી આત્મસમાધિમાં રહી યથામતિએ આ ટીકા રચાઈ છે. તે ટીકા વાંચી ભવ્યજીવો મંગલમાલા પામે.

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ૩

